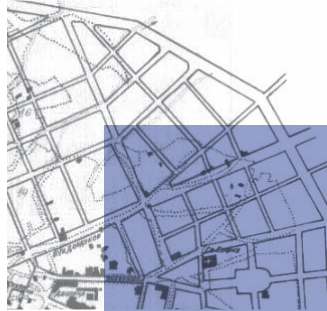

CultUrEn

*Cultural Heritage for Achieving
Sustainable Urban Environment*

КУЛТУРНАТА ПАМЕТ НА ГРАДА

Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“

КУЛТУРНАТА ПАМЕТ НА ГРАДА

Изданието се осъществява с финансовата подкрепа на проект „CultUrEn – Културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда“ Фонд научни изследвания – МОН, договор № КП-06-Н45/6.

© 2024 Иван Кабаков, Милена Крачанова, Ани Истаткова,
Радослава Кънева, Красимир Тодоров, Лора Лучева,
Милена Колева-Звънчарова, Мариана Проданова-Илиева, *автори*
© 2024 Иван Кабаков, *съставител*
© 2024 Милена Крачанова, Ани Истаткова, Красимир Тодоров,
Лора Лучева, Милена Колева-Звънчарова, Иван Кабаков,
Добрин Атанасов, Владимир Алексеев, *визуални материали*
© 2024 Зорница Петрова, *превод*
© 2024 Станислава Димитрова, *художествено оформление*
© 2024 Мария Аврамова, *езикова и библиографска редакция*
© 2024 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISBN 978-954-07-5984-5 pdf

КУЛТУРНАТА ПАМЕТ НА ГРАДА

Сборник с доклади от Международна научна конференция
„Културната памет на града.
Модели на интеграция на културното наследство
в градска среда”,
София, 23.02.2024 г.

Съставител проф. д.н. Иван Кабаков

Университетско издателство „Св. Климент Охридски”
София • 2024

СЪДЪРЖАНИЕ

- **Градове на бъдещето и бъдещето на градовете: актуално състояние и перспективи за развитие**
Иван Кабаков 6
- **Cities of the future and the future of cities: current state and prospects for development**
Ivan Kabakov 20

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА НА ОПАЗВАНЕТО И УПРАВЛЕНИЕТО НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В ГРАДСКА СРЕДА

- **Културното наследство в градска среда: стратегически документи и степени на обвързаност с приоритетите на ЕС**
Милена Крачанова..... 32
- **Брандиране на градовете, основано на културно наследство: (не)реализиран потенциал за устойчиво развитие**
Ани Истаткова 74
- **Зеленото наследство на българските градове**
Радослава Кънева..... 120

ИНТЕГРИРАНЕ НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В ГРАДСКА СРЕДА

- **„Малките пет къшета“ като групова ценност. Опазване на старите градски части на София**
Красимир Тодоров, Лора Лучева 148

- Царският дворец в София: как опазваме културното (си) наследство?
Милена Колева-Звънчарова 182
- Наследството на иновацията. Какво остава от реализираните иновации в индустриите на град Габрово?
Мариана Проданова-Илиева 229

В ТЪРСЕНЕ НА ПОЛЕЗНОСТ: МОДЕЛИ НА ИНТЕГРАЦИЯ

- **Модели на интеграция на културното наследство в градска среда** 265
  - Обособеният град 268
  - Полицентричният град 274
  - Консистентният град 288
  - Разноликният град 294
  - Конструираният град 306
  - Приобщаващият град 308
  - Градове с наследство без общност 313

Иван Кабаков

ГРАДОВЕ НА БЪДЕЩЕТО И БЪДЕЩЕТО НА ГРАДОВЕТЕ: АКТУАЛНО СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ

Проф. д.н. Иван Кабаков

Ръководител на проект „CultUrEn (Culture Urban Environment) –
Културното наследство като фактор за постигане на
устойчива градска среда“
Фонд научни изследвания – МОН, договор № КП-06-Н45/6

„Градът е (поне относително) затворено селище“ (Вебер, 2002, с. 7), което е възникнало около природна даденост, център на власт или наличен пазар, населен преди всичко от търговци и занаятчии, които постепенно се превръщат в свободни граждани, чиято свободна воля ги отличава и противопоставя на традиционните центрове на власт. Впоследствие те са заменени от обособени градски институции и власти, избирани от жителите на града. О-град-еността на населеното място го отграничава и същевременно защитава от заобикалящата го природа като по този начин позволява на обитаващите ограденото пространство да се цивилизоват и благоустрояват на основата на гарантираната сигурност, предлаганите перспективи за просперитет, както и на създадените условия за смислено човешко съществуване, постигано с участието и достъпа на населението до изкуство и култура, чиито форми, превърнати в символи, обичаи и традиции, осигуряват разпознаваемост на града. С оглед постигането на развитие както на града, така и на общината и областта, посочените фактори, които конституират съвременния град като притегателен и приобщаващ център, са допълнени от интегриращи стратегии и политики.¹

„Концентрацията на население в градовете, големите пазари, разделението на труда, съсредоточаването на индивиди и групи върху специални задачи, непрекъснатото променят материалните условия за живот и по този начин правят все по-необходимо нагаждането към новите условия“ (Парк, 2002, с. 96). Концентрацията на различни индивиди и групи в града, мислен като притегателен център за постигане

---

¹ Темата е изследвана от Невена Добрева (2018).

на (икономически) просперитет и развитие, предизвиква обаче както конкуренция, така и „рязко повишаване на нервността на живота“ (Зимел, 2002, с. 63), което формира усещане на отчужденост и критика на градския начин на живот, свързана преди всичко с изгубването на смисъла на човешкото съществуване. „Следствието от това е замяната на по-интимните и постоянни връзки, характерни за малките общности, със случайни и непостоянни отношения“ на хора, които „се срещат, но не се познават“ (Парк, 2002, с. 119).

Съвременните градове увеличават мащабите на коментираните предизвикателства, изправяйки ни пред най-голямата човешка миграция и концентрацията на индивиди и групи, които превръщат повечето от градовете в „големи градове“ с неконтролирана свръх-урбанизация, социална изолация и пространствена фрагментация, представляващи своеобразен център на почти обезлюдената територия на областта и региона, чието предишно население се е преместило в града в търсене основно на препитание и просперитет. В следствие на протичащите глобални процеси приблизително 80% от населението на света обитава големите градове с оглед постигането на просперитет и смислено съществуване.

Последиците за културата от неконтролираната миграция в съвременните градове са свързани както с многообразието от култури, наследства и форми на изразяване, така и с непрекъснатото заличаване на места за култура, което намалява качеството на градската среда като пространство за смислено съществуване. Освен концентрация на индивиди, групи, общности и институции, чиято конкуренция е определяща за „нервността“ на градското съществуване, трябва да са отбележи, че съвременните градове предлагат и заетост, прилични доходи, просперитет, здравеопазване и образование, както и перспективи за творчество и развитие, които ги правят изключително привлекателни за по-голяма част от населението им.

Търсенето на „корени“ в съвременните градове като начин за преодоляването на част от коментираните негативни последици за културата обаче е обречено на провал, когато се мисли в малки общности, които позволяват „контролирано“ излизане на различни лица извън себе си при споделянето на идеи, ценности и спомени в тесен кръг от „посветени“. Малката общност от „посветени“ не би могла да генерира

градска общност поради избягването на градското пространство като място за реализация на своите инициативи. Това поставя въпроса за обвързването на градската общност (трайно обитаващите града лица) с конкретни публични пространства и обекти, които са носители на ценности и памет, в търсенето на идентичност и смислено съществуване в обживя(ва)ната градска среда. Иначе казано – *градската среда* като съвкупност от индивиди, групи, общности, обекти, места и институции, които в своите съ-превръщания (съвместни превръщания в нова „превърната форма“) осигуряват нейната промяна, би ли могла да бъде мислена не само като претопяваща различията и конфликтите, но и като среда с културна памет, чието припознаване и наследяване от следващите поколения конституира градско наследство и разпознаваемост на града, използвани от общинската власт при проектирането и управлението на градско развитие?

В крайна сметка градовете на бъдещето ще използват ли достигнатата до нас културна памет за градско развитие или ще заличават следите от миналото в търсенето на нови ориентири в градската среда?² Това ли е бъдещето на съвременните градове?

Какво обаче са градската среда с културна памет, както и припознатото от следващите поколения градско наследство като нейна „превърната форма“ (Мамардашвили, 1999) – проблем, предизвикателство или ресурс за градско развитие?

Градското наследство е съвкупност от материални и нематериални ценности, които са носители на памет със социална, културна и икономическа значимост, постигнати в следствие на историческо натрупване и присъствие на различни култури, които „биха могли да подобрят обитаемостта на градските райони, икономическото развитие

---

² Необходимостта от стабилизиране на социалната структура мотивира д-р Ирена Тодорова да потърси отговори на подобни въпроси. Загубата на историческа памет, според авторката, „превърща човешките общества в опитно поле на социалното инженерство и по тази причина всеки съхранен символ от миналото може да има ключова роля в спасяването на човека от поредната криза“. Отсъствието на достатъчно добре запазени паметници на архитектурата „води до парадоксалната ситуация, в която една от най-старите държави в Европа, на практика е изгубила материалната си връзка с миналото, а когато я има – тя е по-скоро имажинерна, доколкото стъпва не върху автентични, а върху реставрирани и в някаква степен „фалшифицирани“ архитектурни паметници и сгради“ (2019, с. 30-31).

и социалната кохезия в съвременните градове“, ако се доверим на Препоръката относно градския исторически пейзаж, одобрена на 10 ноември 2011 г. от Генералната конференция на ЮНЕСКО (UNESCO, 2011). Културната значимост на градското наследство „означава естетичната, научната, социалната или духовната ценност за минали, настоящи и бъдещи поколения. Културната значимост е въплътена в самото място, в неговата тъкан, местоположение, употреба, връзки, значения, архиви, свързани места и свързани предмети. Местата може да имат разнообразни ценности за различните хора или групи“ (Australia ICOMOS, 2000). Актуалното състояние изисква да се посочи, че съвременните градове като интегриращ фактор по отношение на заобикалящата го среда отдавна са разширили обхвата на понятието „градско наследство“, използвайки различни приобщаващи стратегии и способности за интегриране на културното наследство, не само на града, но и на общината и областта.

От друга страна, понятието „културна памет“ има претенцията, че генерира проверен във времето и пространството смисъл, за разлика от всекидневната употреба на „комуникативната памет“. В производството на смисъл участват и институциите на паметта, които са част от съпревръщанията и промяната на градската среда или на градския исторически пейзаж, ако използваме терминологията на ЮНЕСКО (UNESCO, 2011). „Тази памет е културна, защото може да се реализира само институционално, изкуствено (артефициално), а е памет, защото функционира по отношение на обществената комуникация по същия начин, по който функционира индивидуалната памет по отношение на съзнанието“ (Асман, 2001, с. 23). Културната памет филтрира комуникативната памет в производството на смисъл като подбира, придава културна ценност и отново запаметява определени носители на памет в следствие на работата преди всичко на институциите на паметта, включително в градската среда на съвременните градове.

Доколко обаче представените, повече или по-малко, теоретични конструкции и основни понятия са относими към реално протичащите процеси в съвременните градове, както и към промяната на градската среда?

В рамките на проекта „CultUrEn (Culture Urban Environment) –

културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда“, финансиран от ФНИ / МОН / КП-06-Н45/6, интердисциплинарен изследователски екип с ръководител проф. д.н. Иван Кабаков, съставен от културолози, историци, архитекти и юристи, провери актуалността на представените теоретични конструкции и основни понятия, както и се опита да отговори на поставените по-горе въпроси. *Проектът* е реакция на осъзнатата необходимост за пълноценно използване на потенциала на културното наследство за въздействие върху обществата и тяхното развитие, както и за превръщането на съвременния град в място за смислено човешко съществуване, което съвместява новите технологии с достигналите до нас памет и наследство. Иначе казано – умните градове придобиват добавена стойност по отношение на качеството на средата когато се превърнат и в градове с памет, които опазват и интегрират културното наследство в градската инфраструктура.

Основната цел на проекта е да се разработят модели на интегриране на културното наследство в градска среда, които да създадат предпоставки за увеличаване на инвестициите и професионалната квалификация на специалистите, работещи в областта на културното наследство, с оглед повишаване на качеството на живот в българските градове. Изработените модели са основани на критичен анализ на наличната информация и имат за цел да подпомогнат публичните власти в разработването на стратегии и политики в областта на културното наследство, планове за интегрирано развитие на общините и планове за опазване и управление на културни обекти.

Постигането на целите на проекта предполага изработването на критерии за избор на представителни градове, на чиято основа са избрани 15 града. Анализирани са актуалното състояние на културното наследство на избраните градове в Република България. *Методологията на изследването* включва: 1. Документално проучване на различни източници на информация, включително на електронни ресурси, които са оформени в „досие“ на града³; 2. Интервюта с представители

---

³ „Досието“ на изследваните градове включва следните документи: правно-нормативни актове и стратегически документи на местно равнище, библиографски информационен масив за историческото развитие на града и неговото културно наследство, дигитален архив (архивни документи и снимки, линкове на достъпни архивни фондове, както и електронни ресурси), идентификация и представяне на

на общинските власти и културните организации; 3. Картографиране на обекти на културното наследство в градската инфраструктура; 4. 3D презентирание, както и синхронен и диахронен анализ.

Изброените дейности са организирани в 5-стъпкова технология, чиято последователност е своеобразна гаранция за постигането на целите на проекта и би могла да бъде представена по следния начин:

СТЪПКА 1. Картографиране на културното наследство в градската среда на 15 града, избрани от 54 на територията на Република България, както и осъществяване на синхронен и диахронен анализ на актуалното състояние на културното наследство на съответните градове.

СТЪПКА 2. Изследване на нагласи и общински политики, свързани с интегрирането на културното наследство в градската среда, което се реализира чрез интервюта и анкети с представители на общинската власт, културните организации и заинтересованите страни.

СТЪПКА 3. Участие на заинтересовани страни в областта на културното наследство в изследователския процес.

СТЪПКА 4. Изработване на технологични решения, свързани с популяризиране и интегриране (включително чрез дигитални възстановки) на културното наследство в градската среда.

СТЪПКА 5. Публичност и разпространение на резултатите от научните изследвания, търсене на приложимост на постигнатите резултати чрез изработването на полезни модели (модели на интеграция на културното наследство в градска среда), както и публично обсъждане на идентифицираните теми, дефицити и проблеми в рамките на фокус групи и научна конференция.

Постигнатите изследователски резултати са използвани при изработването на 7 модела, позволяващи на заинтересованите страни в областта на културното наследство да идентифицират ситуацията, в която се намира наследството на територията на 265-те общини в Република България, както и да изберат релевантен модел при реализирането на

недвижими, движими и нематериални културни ценности и елементи с категория „национално и световно значение“, съгласно Закона за културното наследство, Google карта с обекти на културното наследство и музейна инфраструктура, визуални материали, както и обработени интервюта с представители на общинските власти и културните организации.

интегриращи стратегии и политики за развитие не само на съответния град, но и на общината и областта.

Критериите за избор на представителни градове могат да бъдат представени по следния начин:

- Класификация на градовете / брой жители;
- Териториално и географско местоположение;
- Транспортна и културна свързаност;
- Център на обществени отношения;
- Градска инфраструктура;
- Актуално състояние на икономиката;
- Стратегии и политики в областта на културното наследство и градското развитие;
- Исторически градове и райони;
- Градове с нематериално културно наследство;
- Културна плътност / работа в синхрон и по хоризонтала – „тук и сега“ по отношение на многообразието от наследства, които формират културната плътност на града в съвременността;
- Исторически напластявания / работа в диахрон и по вертикала в историческа дълбочина – „тук и преди“ с оглед идентифицирането и реконструирането от позиция на настоящето на различни културни и исторически пластове и периоди в миналото;
- Градска инфраструктура;
- Общности и културно наследство;
- Изгубени градове (културни обекти) и общности / работа в диахрон в различни исторически периоди в зависимост от датирането на града и причините за неговото изгубване;
- Градове с културно наследство в риск.

Избраните градове на основата на представените критерии за подбор са: Бургас, Варна, Велико Търново, Видин, Габрово, Казанлък, Копревщица, Кюстендил, Несебър, Пловдив, Русе, Смолян, София, Стара Загора и Шумен.

В хода на изследователската работа екипът на проекта изработи и *критерии за подбор и описание на обекти* от три вида наследство, намиращи се в градската среда на избраните градове, както и на територията на съответните общини и области – материално недвижимо културно наследство (трайно закрепено за земната повърхност), материално движимо (преместваемо) културно наследство и нематериално културно наследство, отчитайки качествените различия при тяхното опазване, социализация, управление и използване.

Работната хипотеза е, че съществуват качествено различни ситуации, в които се намира културното наследство в градската среда на българските градове, а те определят и различните модели на неговото интегриране и „вписването“ на миналото и наследството в градската инфраструктура, превръщайки съвременния град в среда с културна памет. Интегрирането на културното наследство в градската среда предполага активното участие и включване на местните общности и групи при реализацията на коментирания процес (темата е разработена в: Кабаков, 2022). Тяхната позиция, заедно с тази на общинските власти и културните организации, е от изключително значение за екипа на изследователския проект с оглед генерирането на идеи за бъдещето на градовете и усвояването на потенциала на културата не само за смислено съществуване, но и за устойчиво развитие на градовете, общините и областите в Република България.

Изследването на добрите практики за интегриране на културното наследство в градската среда на съвременните градове трябва да допълни натрупаната информация и опит от теренната изследователска работа при разработването на моделите на интеграция. Те трябва да се използват като инструменти за икономическо регенериране на конкретни градски части с оглед обособяването на градска среда с културна памет, която позволява смислено съществуване като постепенно се трансформират условията за достъп и начините на употреба на културното наследство при постигането на разпознаваемост на града.

Същевременно при реализацията на проекта, изследователският екип идентифицира и анализира не малко *дефицити и проблеми* пред постигането на представената стратегическа визия за развитие на градовете, общините и областите в Република България като градска среда

с културна памет, която осигурява условия за смислено съществуване, (разгледани в: Кабаков, 2023).

„Дефицитът е отсъствие, което би могло да се превърне в проблем на опазването, социализацията и/или управлението на културното наследство, когато не се предприемат релевантни действия. За разлика от него проблемът е наличност, която трябва да се отстрани и до която в повечето случаи се стига вследствие на професионална некомпетентност. Ако обаче тази практика е трайно установена във времето и се разширява по отношение на останалите дейности и сегменти, би се стигнало (например) до дефицит на управление.“ (Кабаков, Колева-Звънчарова, 2020, с. 223)

Погледнати през тази концептуална рамка и отчитайки натрупания опит и направените изводи от предходни проекти, идентифицираните дефицити и проблеми при картографирането на избраните градове при реализацията на проекта „CultUrEn (Culture Urban Environment) – културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда“ биха могли да бъдат представени по следния начин:

ДЕФИЦИТИ

- Отсъствие на Национална стратегия за културното наследство, която да „координира“, синхронизира и интегрира усилията на общините в областта на стратегическото планиране на културата и в частност на културното наследство на местно равнище.
- Стратегическото планиране на културата и в частност на културното наследство на местно равнище, както и стратегическите документи, се възприемат по-скоро като изискване и условие за получаване на средства от централната власт и ЕС, отколкото като инструмент на управлението на протичащите процеси в коментираната област.
- Дефицит на гъвкавост на управленските органи на национално и местно равнище.
- Дефицит на административен капацитет на местно равнище за управление на значими финансови средства от програмите на ЕС (например „Хоризонт Европа“, „Творческа Европа“ или Плана за

възстановяване и устойчивост), за което ЕК открива покани за обратна връзка⁴.

- Неразбиране на същността и необходимостта от управление на културното наследство.
- Отсъствие на диалог между заинтересованите страни в областта на опазването, социализацията, управлението и използването на културното наследство.
- Неспособност за „комплексно мислене“ и прилагане на интегриран подход към културното наследство.
- Неспособност на местната общност да идентифицира своите интереси от участие в опазването, социализацията, управлението и използването на културното наследство на територията на града, общината и областта (Кабаков, 2021, с. 11).
- Неспособност за споделено управление / основано на участие управление (participatory governance), както и за споделена отговорност от страна на професионалните и местните общности при опазването, социализацията, управлението и използването на културното наследство.
- Неосъзнаване на значението на интегрирането на културното наследство в градската среда от местните общности, както и на наследството, намиращото се на територията на общината и областта, които го възприемат преди всичко като отговорност и „тежест“, но не и като стратегически ресурс за развитие на общините и областите в Република България.
- Неосъзнаване на факта, че през XXI век не би могло да има свръх-експертиза, концентрирана само в една професионална общност в областта на културното наследство и като следствие от това обстоятелство неосъзнаване на необходимостта да се работи в синергия (едновременно действие) на публични власти, експерти от различни професионални общности, представители на местните общности, както и на заинтересованите страни, обединени в постигането на общи цели.

---

⁴ Виж *About this initiative* на уеб адрес: https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/13444-Horizon-2020-programme-final-evaluation_en.

ПРОБЛЕМИ

- Трудно постигане на съгласие за общи действия на заинтересованите страни.
- Демонстриране на „собственическо“ отношение от различни професионални и местни общности към опазването, социализирането, управлението и използването на културното наследство и неговите ценности в качеството им на „обща неща“ (res publica от лат.), които (трябва да) ни свързват и формират като общност с обща културна идентичност.
- Недостиг на средства за опазване на културното наследство с риск да останат неизпълнени и останалите цели, свързани с неговото социализиране и интегриране в градската среда във връзка с управлението на протичащите процеси.
- Изоставане от актуалните европейски тенденции на опазване и представяне на културно наследство, както при работата с публики, въвеждането на интерактивни експозиции, употребата на нови технологии за показване на колекциите, което ограничава както перспективите и възможностите за интегриране на културното наследство в градската среда, така и при разкриването и използването на икономическия потенциал на културното наследство с оглед на неговото конкурентоспособно и атрактивно представяне пред различни публики (Кабаков, Колева-Звънчарова, 2020, с. 223).

Необходимо е да се има предвид обаче, че това са по-скоро работни хипотези по отношение на дефицити и проблеми. Те са „проверени“ на терен, включително и при интервютата с представителите на избраните градове, за да се постигне по-пълна и цялостна картина относно дефицитите и проблемите, пред които са изправени както интегрирането на културното наследство в градската инфраструктура, така и превръщането на българските градове в градска среда с културна памет.

„Отговорите“ на част от идентифицираните дефицити и проблеми могат да бъдат открити в настоящия сборник – „Културната памет на града“. Той включва статии и студии, в които се изследва актуалното

състояние на „избрани“ дефицити и проблеми като в повечето от случаите се предлага и предприемането на конкретни управленски решения. В сборника са разгледани теми, в които са представени актуални предизвикателства като „Културното наследство в градска среда: приоритети на международни организации и степени на обвързаност с националните политики“, „Брандиране на градовете, основано на културно наследство: (не)реализиран потенциал за устойчиво развитие“ и „Зеленото наследство на българските градове“, както и студии в които се изследват различни случаи на интегриране на културно наследство като „Малките пет къшета“ като групово наследство. Опазване на старите градски части на София“, „Царският дворец в София: как опазваме културното (си) наследство?“ и „Наследството на иновацията. Какво остава от реализираните иновации в индустриите на град Габрово?“. Освен тях, в търсене на полезност, са разработени „Модел на интеграция на културното наследство в градска среда“, които трябва да подпомогнат с релевантни примери, стратегии и способи неговото интегриране, както и предприемането на информирани управленски решения по отношение на неговото опазване, социализиране, управление и използване. В своята съвкупност включените статии и студии в сборника „Културната памет на града“ са относително представителна „извадка“ на извършената изследователска работа в проекта „CultUrEn (Culture Urban Environment) – Културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда / Фонд научни изследвания – МОН / договор № КП-06-Н45/6. Неговото основно предназначение и очакването на изследователския екип са свързани с катализиране на процесите на превръщане на българските градове в градска среда с културна памет като израз на отговорно отношение както към следващите поколения, така и към бъдещето на съвременните градове.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Асман, Я. (2001). *Културната памет*. София: Планета–3.

Вебер, М. (2002). *Нелегитимното господство. Типология на градовете*.

В: *Градът: Социална реалност и представа*. София: Изток-Запад, с. 7-32.

- Добрева, Н.** (2018). Стратегии за развитие на културата като възможност за българските общини. *Известия на Съюза на учените – Варна, Серия „Икономически науки“*, т. 7, № 1, с. 145-153. ISSN 1314-7390. Достъпно и на: https://www.researchgate.net/publication/329035650_Strategii_za_razvitie_na_kulturata_kato_vzmoznost_za_blgarskite_obsini.
- Зимел, Г.** (2002). Големият град и духовният живот. В: *Градът: Социална реалност и представа*. София: Изток-Запад, с. 62-76.
- Кабаков, И., Колева-Звънчарова, М.** (2020). Културното наследство и неговото опазване, социализация и управление: какво би могло да се направи? В: Кабаков, И. (състав.). *Законодателство и професионално развитие в областта на културното наследство. Историческа реконструкция и актуално състояние в Република България*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 222-228.
- Кабаков, И.** (2021). Какво е основано на участие управление? В: *Модел за основано на участие управление на Историко-археологически резерват „Сборяново“*. София: Фондация „Моят музей“, с. 11-17.
- Кабаков, И.** (2022). Управленски подходи в областта на културата. В: *Стратегии на образователната и научната политика*, т. 30, № 4, с. 353-368. <https://doi.org/10.53656/str2022-4-2-man>.
- Кабаков, И.** (2023). Дефицити и проблеми в управлението на културното наследство [онлайн]. *e-Journal VFU*, бр. 19. ISSN 1313-7514. [Прегледан на 04.04.2024]. Достъп: <https://ejournal.vfu.bg/bg/architecture.html>.
- Мамардашвили, М.** (1999). Превърнатите форми. За необходимостта от ирационални изрази. *Критика и хуманизъм*, кн. 6. Класическа и неklasическа рационалност, с. 47-59. ISSN 0861-1718.
- Парк, Р.** (2002). Градът: Предложения за изследване на човешкото поведение в градската среда. В: *Градът: Социална реалност и представа*. София: Изток-Запад, с. 77-125.
- Тодорова, И.** (2019). Българското архитектурно наследство. Дневник на политическите трансформации в България. *Живи наследства*,

1-2, с. 29-44. ISSN 2683-026. Достъп и на: https://www.unesco-centerbg.org/wp-new/wp-content/uploads/2020/01/LH_WEB_Final_Compressed.pdf.

Australia ICOMOS (2000). *The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance 1999, with associated guidelines and code on the ethics of co-existence in conserving significant places*. © Australia ICOMOS Incorporated 2000. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA_CHARTER.pdf.

UNESCO (2011). *Recommendation on the Historic Landscape* [online]. Paris, 10 November 2011. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-638-98.pdf>.

CITIES OF THE FUTURE AND THE FUTURE OF CITIES: CURRENT STATE AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT

Prof. Ivan Kabakov, DSc

Head of the project CultUrEn (Culture Urban Environment) –
Cultural Heritage as a Factor for Achieving a Sustainable Urban Environment
BNSF – MES, No KP-06-N45/6

“The city is a (relatively) closed settlement” (Veber, 2002, s. 7) that emerged around a natural feature, a centre of political power, or an existing market, inhabited mainly by merchants and artisans that gradually became free citizens distinguished from and opposed to traditional centres of power by their free will. Subsequently, they have been replaced by separate urban institutions and authorities elected by the city residents. The settlement is set-apart in a way that de-limits and protects it from the surrounding natural environment, thus allowing the inhabitants of the enclosed area to develop and civilise themselves on the basis of the security guaranteed, the prospects for prosperity offered, and the conditions created for a meaningful human existence achieved with the population’s participation in and access to art and culture whose forms, turned into symbols, customs, and traditions, make the city recognisable. To ensure the development of the city, the municipality, and the province, these factors, which distinguish the modern city as a centre of attraction and inclusion, are complemented by integrative strategies and policies.¹

“Concentration of populations in cities, the wider markets, the division of labour, the concentration of individuals and groups on special tasks, have continually changed the material conditions of life, and in doing this have made readjustments to novel conditions increasingly necessary” (Park, 2002, s. 96). However, *the concentration* of different individuals and groups in the city, seen as a centre of attraction for achieving (economic) prosperity and development, causes both competition and a “sharp increase in the nervousness of life” (Zimel, 2002, s. 63), which generates a sense of alienation and a critique of the urban way of life, linked above all to the loss of meaning of human existence. “The effect of this is to substitute the more intimate and permanent associations of the smaller community for fortuitous and casual relationship”

---

¹This topic is investigated by Nevena Dobrev (2018).

of people “meeting but not knowing one another” (Park, 2002, s. 119).

Contemporary cities increase the extent of the challenges discussed above, facing us with the greatest human migration and concentration of individuals and groups that turn most of the towns into “big cities” with uncontrolled over-urbanisation, social isolation, and spatial fragmentation, thus making them stand out as centres of the almost depopulated territory of the province and the region, the former populations of which have moved to the city mainly in search of livelihood and welfare. As a consequence of ongoing global processes, approximately 80% of the world’s population inhabits big cities to attain prosperity and a meaningful existence.

The implications for culture arising from the uncontrolled migration in contemporary cities are related not only to the diversity of cultures, heritages, and forms of expression but also to the continuous disappearance of places designated for culture, which reduces the quality of the urban environment as a space providing meaningful existence. In addition to the concentration of individuals, groups, communities, and institutions, the competitiveness of which determines the “nervousness” of urban life, it should be pointed out that contemporary cities also offer employment opportunities, decent income, prosperity, healthcare, and education, as well as prospects for innovation and development that make them particularly attractive to the majority of their populations.

However, the search for “roots” in contemporary cities as a way of overcoming some of the discussed negative effects on culture is bound to fail when it is done in small communities that allow for a “controlled” egression of distinct individuals to share ideas, values, and memories in a small circle of “devotees”. The small community of “devotees” could not build an urban community since they avoid the urban space as a place for their activities. This raises the question of how to link the urban community (permanent city dwellers) to specific public spaces and sites carrying values and memory in the search for identity and meaningful existence in the inhabited urban environment. In other words, could *the urban environment* as a set of individuals, groups, communities, sites, places, and institutions enabling its transformation with their co-inversions (collaborative inversions into a new “inverted form”) be thought of not only as a melting pot of differences and conflicts but also as an environment carrying cultural memory whose

acknowledgement and appropriation by succeeding generations could build an urban heritage and recognition to be used by municipal authorities in the planning and management of urban development?

Ultimately, will the cities of the future use the cultural memory handed down to us for their urban development, or will they erase the traces of the past in search of new urban landmarks?² Is this the future of contemporary cities?

But what is the urban environment carrying cultural memory and the urban heritage recognised by the succeeding generations as its “inverted form” (Mamardashvili, 1999) – a problem, a challenge, or a resource for urban development?

Urban heritage is an ensemble of tangible and intangible values carrying a memory of social, cultural, and economic significance attained through the historical accumulation and presence of different cultures that, according to the Recommendation on the Historic Urban Landscape adopted at the General Conference of UNESCO on 10 November 2011, could “enhance the liveability of urban areas and foster economic development and social cohesion in contemporary cities” (UNESCO, 2011). Cultural significance of urban heritage “means aesthetic, scientific, social or spiritual value for past, present or future generations. Cultural significance is embodied in the place itself, its fabric, setting, use, associations, meanings, records, related places, and related objects. Places may have a range of values for different individuals or groups” (Australia ICOMOS, 2000). *The current situation* is worth pointing out that contemporary cities, as an integrating factor regarding their surroundings, have long extended the scope of the concept of “urban heritage” using various inclusive strategies and means to integrate the cultural heritage, not only of the city but also of the municipality and the province.

On the other hand, the concept of “*cultural memory*” is claimed to carry meaning verified over time and space, unlike everyday “communicative memory.” Memory institutions are also involved in the production of

---

² The need for stabilising the social structure motivated Dr. Irena Todorova to seek answers to such questions. “The loss of historical memory,” according to the author, “turns human societies into a testing ground for social engineering, and for this reason, any preserved symbol of the past can play a key role in saving man from yet another crisis.” The absence of sufficiently well-preserved architectural monuments “leads to the paradoxical situation in which one of the oldest countries in Europe has practically lost its material connection to the past, and when it does exist – it is rather imaginary, insofar as it relies not on authentic, but on restored and to some extent “forged” architectural monuments and buildings” (2019, s. 30-31).

meaning, as they are part of the co-inversions and transformations of the urban environment, or the historic urban landscape, to use the terminology employed by UNESCO (UNESCO, 2011). “It is ‘cultural’ because it can only be realised institutionally and artificially, and it is ‘memory’ because in relation to social communication it functions in exactly the same way as individual memory does in relation to consciousness” (Asman, 2001, s. 23). Cultural memory filters communicative memory in the process of producing meaning by selecting, assigning cultural value to, and re-memorising certain memory carriers mainly as a result of the work of memory institutions, including in the urban environment of contemporary cities.

However, to what extent are the presented, essentially theoretical, constructs and basic concepts relevant to the actual processes taking place in contemporary cities and towns and to the changing urban environment?

Within the project *CultUrEn (Culture Urban Environment) – Cultural Heritage as a Factor for Achieving a Sustainable Urban Environment*, funded by BNSF – MES / KP-06-N45/6, an interdisciplinary research team headed by Prof. DcS Ivan Kabakov and composed of cultural scientists, historians, architects, and jurists set out to verify the relevance of the proposed theoretical constructs and basic concepts, and tried to answer the questions raised above. *The project* is a reaction to the perceived need to fully exploit the potential of cultural heritage to influence societies and their development and to transform the modern city into a place for meaningful human existence that reconciles new technologies with the memory and heritage brought to us. In other words, smart cities gain added value in terms of environmental quality when transformed into cities carrying memory that preserve and integrate cultural heritage into the urban infrastructure.

The main objective of the project is to design models of cultural heritage integration in the urban environment, thus creating conditions for increasing investment and professional qualification of experts specialising in cultural heritage with a view to improving the quality of life in Bulgarian cities and towns. The developed models are based on a critical analysis of available information and aimed to support public authorities in elaborating cultural heritage strategies and policies, integrated municipal development plans, and plans for cultural site safeguarding and management.

To meet the project’s objectives, we selected 15 representative cities and

towns in the Republic of Bulgaria based on specific criteria and analysed the current state of their cultural heritage. *The research methodology* includes: 1. Documentary research of various sources of information, including electronic resources, organised in a “dossier” for each city.³ 2. Interviews with representatives of municipal authorities and cultural organisations. 3. Mapping of cultural heritage sites in the urban infrastructure. 4. 3D presentation as well as synchronic and diachronic analysis.

The listed activities are organised in a sequence of 5 steps to ensure the achievement of the project’s objectives and could be presented as follows:

STEP 1. Mapping of the cultural heritage in the urban environment of 15 cities and towns, selected from a total of 54 located on the territory of the Republic of Bulgaria, and carrying out a synchronic and diachronic analysis of the current state of their cultural heritage.

STEP 2. Research on the attitudes and municipal policies related to cultural heritage integration in the urban environment carried out through interviews and surveys with representatives of municipal authorities, cultural organisations, and stakeholders.

STEP 3. Involvement of cultural heritage stakeholders in the research process.

STEP 4. Development of technological solutions for cultural heritage promotion and integration (including through digital reconstructions) in the urban environment.

STEP 5. Publicity and dissemination of the research results, seeking applicability of the obtained results through the development of practical models (models of cultural heritage integration in the urban environment), as well as public discussion of the identified topics, deficiencies, and problems within focus groups and a scholar conference.

---

³ The “dossier” of the researched cities and towns includes the following documents: normative legal acts and strategic documents at the local level, database of bibliographic records on the historical development of the city/town in question and its cultural heritage, a digital archive (archival documents and photographs, links to accessible archive collections, and electronic resources), identification and presentation of immovable, movable, and intangible cultural values and objects of “national and world significance” according to the Cultural Heritage Act, a Google map with cultural heritage sites and infrastructure of museum buildings, visual materials, and recorded interviews with representatives of municipal authorities and cultural organisations.

The obtained research results have been used to develop seven models, allowing cultural heritage stakeholders to identify the situation of the heritage sites on the territory of the 265 municipalities in the Republic of Bulgaria and to choose a relevant model for implementing integrative strategies and development policies not only for the respective city or town but also for the municipality and the province.

The criteria for selecting representative cities and towns can be presented as follows:

- Classification of cities and towns / number of inhabitants
- Territorial and geographical location
- Transport and cultural connectivity
- Centre of community relations
- Urban infrastructure
- Current economic situation
- Cultural heritage and urban development strategies and policies
- Historical cities/towns and regions
- Cities/towns with intangible cultural heritage
- Cultural density / horizontal and synchronic work – “here and now” in terms of the diversity of heritages that form the present-day cultural density of the city/town
- Historical layering / vertical and diachronic work in historical depth – “here and before” with a view to identifying and reconstructing from a present standpoint different cultural and historical layers and periods of the past
- Urban infrastructure
- Communities and cultural heritage
- Lost cities/towns (cultural sites) and communities / diachronic work in different historical periods depending on the city’s/town’s chronological dating and reasons for disappearance
- Cities/towns with cultural heritage in danger

The cities and towns selected on the basis of the qualifying criteria are:

Burgas, Gabrovo, Kazanlak, Koprivshtitsa, Kyustendil, Nesebar, Plovdiv, Ruse, Shumen, Smolyan, Sofia, Stara Zagora, Varna, Veliko Tarnovo, and Vidin.

In the course of the research work, the team also elaborated *criteria for the selection and description* of objects belonging to three types of heritage, located in the urban environment of the selected cities and towns and on the territory of the respective municipalities and provinces – tangible immovable cultural heritage (connected by fixed foundations to the ground), tangible movable cultural heritage, and intangible cultural heritage, taking into account the qualitative differences in their safeguarding, socialisation, management, and use.

The working hypothesis is that there exist qualitatively different situations of cultural heritage located in the urban environment of Bulgarian cities and towns, which determine different models of integration and ways of “inscribing” the historical past and heritage in the urban infrastructure, thus turning the contemporary city into an environment carrying cultural memory. Cultural heritage integration in the urban environment implies the active participation and involvement of local communities and groups in implementing the discussed processes (the topic is elaborated in Kabakov, 2022). Their position, together with that of the municipal authorities and cultural organisations, is of utmost importance for the research project team to generate ideas for the future of cities and for harnessing the potential of culture not only to provide a meaningful existence but also for the sustainable development of cities, municipalities, and provinces in the Republic of Bulgaria.

Exploring best practices for integrating cultural heritage in the urban environment of contemporary cities should complement the information and experience gained from the fieldwork in developing models of integration. They should be used as tools for the economic regeneration of specific urban areas to create an urban environment carrying cultural memory that would allow for a meaningful existence by gradually transforming the conditions of access and the uses of cultural heritage while making the city recognisable.

At the same time, during the project implementation, the research team encountered and analysed a number of *deficiencies and problems* in achieving the proposed strategic vision for the development of cities, municipalities, and provinces in the Republic of Bulgaria as an urban environment carrying cultural memory that would provide conditions for meaningful existence (discussed in Kabakov, 2023).

“Deficiency is a lack that could become a problem for cultural heritage safeguarding, socialisation, and/or management if no appropriate actions are taken. By contrast, a problem is a reality that must be corrected, usually caused by professional incompetence. However, if such an approach has been consistently established over time and is being extended towards other activities and segments, it could, for example, lead to deficiencies in management” (Kabakov, Koleva-Zvancharova, 2020, s. 223).

Through this conceptual framework, and drawing on the conclusions and experience gained from previous projects, the deficiencies and problems encountered while carrying out the mapping process of the selected cities and towns within the project *CultUrEn (Culture Urban Environment) – Cultural Heritage as a Factor for Achieving a Sustainable Urban Environment* could thus be summarised as follows:

DEFICIENCIES

- Absence of a National Strategy for Cultural Heritage to “coordinate,” synchronise, and integrate the efforts put by municipalities in strategic planning related to culture and, in particular, to cultural heritage at the local level.
- Strategic planning related to culture and, in particular, to cultural heritage at the local level, as well as strategic documents, are perceived as a requirement and condition for receiving funds from the central authority and the EU rather than as a tool for managing the processes taking place in the area in question.
- Deficiency of flexibility of governing bodies at the national and local levels.
- Deficiency of administrative capacity at the local level for managing significant financial resources provided by the EU’s funding programmes (such as *Horizon Europe*, *Creative Europe*, or the *Recovery and Resilience Plan*), for which the EC is launching calls for feedback.⁴
- Failure to understand the nature and need of cultural heritage management.

---

⁴ See *About this initiative* at: https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/13444-Horizon-2020-programme-final-evaluation_en.

- Lack of dialogue between the stakeholders engaged in cultural heritage safeguarding, socialisation, management, and use.
- Incapacity of “complex thinking” and applying an integrated approach to cultural heritage.
- Incapacity of the local community to identify their interest in being involved in safeguarding, socialisation, management, and use of cultural heritage located on the territory of their city/town, municipality, and province (Kabakov, 2021, s. 11).
- Incapacity of participatory governance and shared responsibility between professional and local communities engaged in cultural heritage safeguarding, socialisation, management, and use.
- Lack of awareness among the local communities regarding the importance of integrating cultural heritage in the urban environment, as well as regarding the heritage located on the territory of the municipality and the province, which is perceived mainly as a liability and a “burden” but not as a strategic resource for the development of municipalities and provinces in the Republic of Bulgaria.
- Lack of awareness of the fact that in the 21st century, there could be no over-concentration of expertise in a single professional community in the field of cultural heritage, and as a consequence, lack of awareness of the need for public authorities, experts from various professional communities, representatives of local communities, and stakeholders to work in synergy (simultaneous actions) while aiming to achieve common objectives.

PROBLEMS

- Difficulties in reaching an agreement for common action among stakeholders.
- Display of a “proprietary” attitude of various professional and local communities towards safeguarding, socialisation, management, and use of cultural heritage and its values as “common things” (lat. *res publica*) that (should) unite and shape us as a community of common cultural identity.

- Shortfall of funds for cultural heritage safeguarding, potentially leading to failure to meet the other objectives related to its socialisation and integration into the urban environment while managing ongoing processes.
- Lagging behind the current European trends in cultural heritage safeguarding and presentation, both in terms of audience engagement, interactive exhibitions, and use of new technologies to display the collections, thus constraining the prospects and opportunities for integrating cultural heritage in the urban environment, and in terms of discovering and harnessing the economic potential of cultural heritage with a view to its competitive and attractive presentation to various audiences (Kabakov, Koleva-Zvancharova, 2020, s. 223).

However, account must be taken of the fact that these are rather working hypotheses regarding specific deficiencies and problems. They have been “verified” during fieldwork, including through the interviews carried out with representatives of the selected cities and towns to provide a more comprehensive picture of the deficiencies and problems faced both by the integration of cultural heritage into the urban infrastructure and by the transformation of Bulgarian cities and towns into an urban environment carrying cultural memory.

“The answers” to some of the encountered deficiencies and problems can be found in this volume – *Cultural Memory of the City*. It brings together articles and studies that explore the current state of “selected” deficiencies and problems and, in most cases, also offer practical management solutions to implement. The book dwells on topics related to current challenges, such as *Urban Heritage: International Organisations’ Priorities and Degrees of Relevance to National Policies*; *City Branding Based on Cultural Heritage: (Un)realized Potential for Sustainable Development*; and *The Green Heritage of Bulgarian Cities*, as well as studies exploring various cases of cultural heritage integration, such as “*Malkite Pet Kyosheta*” (*The Small Five Corners*) as a Group Value. Preserving the Old Urban Parts of Sofia; *The Royal Palace in Sofia: How Do We Safeguard (Our) Cultural Heritage?*; and *The Legacy of Innovation. What Is the Lasting Impact of the Innovations Implemented in Gabrovo City’s Industries?* Furthermore, in seeking to provide actionable insights, *Models of Cultural Heritage Integration in the Urban Environment* have been designed to present relevant examples, strategies, and tools of integration, as well as to support informed decision-

making regarding cultural heritage safeguarding, socialisation, management, and use. Taken together, the articles and studies included in *Cultural Memory of the City* provide a relatively representative “sample” of the research conducted within the project *CultUrEn (Culture Urban Environment) – Cultural Heritage as a Factor for Achieving a Sustainable Urban Environment* / BNSF – MES / KP-06-N45/6. The primary purpose and expectations of the research team are to help accelerate the processes of transforming Bulgarian cities and towns into an urban environment carrying cultural memory as an expression of a responsible attitude both towards the next generations and towards the future of contemporary cities.

Прев. на англ.: Зорница Петрова / Transl. from Bulg: Zornitsa Petrova

REFERENCES⁵

- Asman, Ya.** (2001). *Kulturnata pamet*. Sofia: Planeta-3 [in Bulgarian].
- Australia ICOMOS** (2000). *The Burra Charter* [online]: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance 1999, with associated guidelines and code on the ethics of co-existence in conserving significant places. © Australia ICOMOS Incorporated 2000. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA_CHARTER.pdf.
- Dobreva, N.** (2018). Strategii za razvitie na kulturata kato vazmozhnost za balgarskite obshtini. *Izvestia na Sayuza na uchenite – Varna, Seria „Ikonomicheski nauki“*, t. 7, № 1, s. 145-153. ISSN 1314-7390. Dostapno i na: https://www.researchgate.net/publication/329035650_Strategii_za_razvitie_na_kulturata_kato_vzmozhnost_za_blgarskite_obsini [in Bulgarian].
- Kabakov, I.** (2021). Kakvo e osnovano na uchastie upravlenie? V: *Model za osnovano na uchastie upravlenie na Istoriko-arheologicheski rezervat „Sboryanovo“*. Sofia: Fondatsia „Moyat muzey“, s. 11-17 [in Bulgarian].
- Kabakov, I.** (2022). Upravlenski podhodi v oblastta na kulturata. V: *Strategii*

---

⁵ The cited publications written in the Cyrillic alphabet (mostly in Bulgarian) are transliterated using © Slovoed.com (<https://slovoed.com/transliteration/>) under the Transliteration Act (prom. 9 Mar 2009) [Zakon za Transliteratsiyata].

- na obrazovatel'nata i nauchnata politika*, t. 30, № 4, s. 353-368 [in Bulgarian]. DOI: <https://doi.org/10.53656/str2022-4-2-man>.
- Kabakov, I.** (2023). Defitsiti i problemi v upravlението na kulturnoto nasledstvo [onlayn]. *e-Journal VFU*, br. 19. ISSN 1313-7514. [Pregledan na 04.04.2024]. Dostapno na: <https://ejournal.vfu.bg/bg/architecture.html> [in Bulgarian].
- Kabakov, I., Koleva-Zvancharova, M.** (2020). Kulturnoto nasledstvo i negovoto opazvane, sotsializatsia i upravlenie: kakvo bi moglo da se napravi? V: Kabakov, Ivan (sastav.). *Zakonodatelstvo i profesionalno razvitie v oblastta na kulturnoto nasledstvo. Istericheska rekonstruktsia i aktualno sastoyanie v Republika Bulgaria*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 222-228 [in Bulgarian].
- Mamardashvili, M.** (1999). Prevarnatite formi. Za neobhodimostta ot iratsionalni izrazi. *Kritika i humanizam*, kn. 6. Klasicheska i neklasicheska ratsionalnost, s. 47-59. ISSN 0861-1718 [in Bulgarian].
- Park, R.** (2002). Gradat: Predlozhenia za izsledvane na choveshkoto povedenie v gradskata sreda. V: *Gradat: Sotsialna realnost i predstava*. Sofia: Iztok-Zapad, s. 77-125 [in Bulgarian].
- Todorova, I.** (2019). Balgarskoto arhitekturno nasledstvo. Dnevnik na politicheskite transformatsii v Bulgaria. *Zhivi nasledstva*, 1-2, s. 29-44. ISSN 2683-026. Dostapno i na: https://www.unesco-centerbg.org/wp-new/wp-content/uploads/2020/01/LH_WEB_Final_Compressed.pdf [in Bulgarian].
- UNESCO** (2011). *Recommendation on the Historic Landscape* [online]. Paris, 10 November 2011. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-638-98.pdf>.
- Veber, M.** (2002). Nelegitimnoto gospodstvo. Tipologia na gradovete. V: *Gradat: Sotsialna realnost i predstava*. Sofia: Iztok-Zapad, s. 7-32 [in Bulgarian].
- Zimel, G.** (2002). Golemiyat grad i duhovniyat zhivot. V: *Gradat: Sotsialna realnost i predstava*. Sofia: Iztok-Zapad, s. 62-76 [in Bulgarian].

КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В ГРАДСКА СРЕДА: ПРИОРИТЕТИ НА МЕЖДУНАРОДНИ ОРГАНИЗАЦИИ И СТЕПЕНИ НА ОБВЪРЗАНОСТ С НАЦИОНАЛНИТЕ ПОЛИТИКИ

Милена Христова Крачанова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Градското наследство играе ключова роля за подобряване на жизнеността на градските пространства, за насърчаване на икономическото развитие и социалното сближаване. Неговото устойчиво опазване и развитие е пряко зависимо от разработването и прилагането на конкретните секторни политики. Статията изследва пресечната точка между градското наследство и политиките за опазване и управление, фокусирайки се върху приоритетите на международните организации, а именно Европейския съюз, Съвета на Европа и ЮНЕСКО и тяхното отражение в националните политики. С цел анализиране на отражението в местните политики е поставен акцент върху Планове за интегрирано развитие на общините (ПИРО) с хоризонт на действие 2021-2027 г., като нов стратегически и оперативен инструмент, осигуряващ цялостната рамка за местно развитие.

Изследването обхваща 15 български града с културно наследство, селектирани по емпирично проверими критерии и проучени в рамките на проект „CultUrEn – културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда“¹, финансиран от Фонд научни изследвания.

Ключови думи: културно наследство, градска среда, устойчиво развитие, Европейски съюз, Съвет на Европа, ЮНЕСКО, „CultUrEn“.

---

¹ Проект „CultUrEn (Culture Urban Environment) – културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда“, финансиран от Фонд научни изследвания с Договор КП-06-Н45/6 от 08.12.2020 г., ръководител проф. д.н. Иван Кабаков.

URBAN HERITAGE: INTERNATIONAL ORGANISATIONS' PRIORITIES AND DEGREES OF RELEVANCE TO NATIONAL POLICIES

Milena Hristova Krachanova

Sofia University "St. Kliment Ohridski"

Abstract. Urban heritage plays a pivotal role in enhancing the livability of urban spaces, fostering economic development and social cohesion. Its sustainable conservation and development depends on the elaboration and implementation of specific policies. The paper explores the intersection between the urban heritage and the conservation and management policies, focusing on the priorities of international organisations, namely the European Union, the Council of Europe and UNESCO, and their implications for national policies.

In order to analyse the impact in local policies, a significant focus is placed on Integrated Municipal Development Plans (IMDPs) with a 2021-2027 horizon, as a new strategic and operational instrument providing the overall framework for local development.

The study covers 15 Bulgarian cities with cultural heritage, selected according to empirically verifiable criteria and studied within the framework of the project "CultUrEn (Culture Urban Environment) - Cultural Heritage as a Factor for Sustainable Urban Environment", funded by the Scientific Research Fund.

Keywords: cultural heritage, urban environment, sustainable development, European Union, Council of Europe, UNESCO, "CultUrEn".

ВЪВЕДЕНИЕ

Както отбелязва Организацията на обединените нации за образование, наука и култура (ЮНЕСКО) „градът не е статичен паметник или група сгради, а е обект на динамични сили в икономическата, социалната и културната сфера, които са го оформили и продължават да го оформят“ (*New Life for Historic cities*, 2013, p. 5). Това поставя опазването на градското наследство и неговата интеграция в съвременния живот и

развиващата се градска среда в нова светлина, фокусирайки специално внимание върху тази актуална и важна тема (Gehl, 2010). Засиленият процес на урбанизация² въздейства сериозно върху историческата градска среда, предизвиквайки трансформации, които влияят върху градското наследство в дългосрочен план. Въздействията са не само по отношение на недвижимото културно наследство, като по-видимо и познато, но и по отношение на социално-икономическите процеси, водещи до промени в поминъка, начина на живот, културата и поведението на местната общност, променяйки по този начин „демографската и социалната структура както на градските, така и на селските райони“ (United Nations. Department of Economic and Social Affairs, 2019, p. iii). Процесът на силна урбанизация може да доведе до фрагментация и влошаване на градското наследство с дълбоко въздействие върху местното население (UNESCO, 2011). *Следователно промените в живота на общността, която е създала културното наследство, водят до реципрочни промени в самото наследство.* В този смисъл са необходими адекватни политики за опазване и управление на този тип наследство, отчитащи динамиката на промяната в градската среда и в културния контекст.

Изследователската хипотеза е, че историческите градове са динамична система, развиваща се в рамките на богат материален и нематериален контекст, който следва да бъде запазен и устойчиво управляван. Овладеяването на процесите, които въздействат върху т.нар. градско наследство е във фокуса на международните и националните политики. Все още в докладите на Европейския съюз за напредъка на страната се коментира съществено изоставане по показател „Устойчивост“. За преодоляване дефицитите в национален план е необходим аналитичен поглед, който да свърже политиките с актуалното състояние, с визията за развитие на местната власт и потребностите на местните общности, както и да изведе предизвикателствата пред

---

² В световен мащаб градското население нараства с бързи темпове като от 1950 г. до 2018 г. се е увеличило от 751 млн. до 4,2 млрд. Според данни на Организацията на обединените нации към 2018 г. най-урбанизираният континент е Северна Америка – с 82% градско население, следван от Европа – със 74%, докато Азия и Африка остават с най-ниска степен на урбанизация (респ. 50% и 43%), разглеждайки съотношението на населението, живеещо в градски райони и селски райони. Очаква се към 2050 г. градското население в света да се увеличи с 2,5 млрд. души. Този растеж се дължи от една страна на общото увеличение на населението, а от друга на повишения брой, живеещи в градските райони (United Nations, 2019, p. 1).

развитието на градското културно наследство в България. Съществуват редица документи – международни и национални, утвърдени приоритети и опит за обвързване на национална политика и инициативи с тях, но устойчивото опазване на градското наследство може да бъде постигнато основно чрез повишаване на осведомеността за неговото значение и роля като културен, социален и икономически актив и основно чрез интегрирани национални политики (виж по темата Кабаков, 2017).

Установявайки тези зависимости, настоящето изследване си поставя следните *цели и задачи*:

- Да изследва *пресечната точка между градското наследство и разработването на политики*, фокусирайки се върху приоритетите на международните организации, а именно Европейския съюз и Съвета на Европа, както и на ЮНЕСКО. Да анализира политиката по отношение на градското наследство през стратегическите документи на местно и национално равнище и степента им на обвързаност с приоритетите на международните организации в контекста на възможностите за изграждане на устойчива градска среда.
- Да разгледа в дълбочина *темата за „градското наследство“*, което е в основата на проучванията на тригодишния изследователски проект „CultUrEn (Culture Urban Environment) – културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда“. Във фокуса на изследванията са 15 (от общо 52) български града с културно наследство, които са избрани по емпирично проверими критерии, в съответствие с изготвената в рамките на проекта методология (Истаткова, 2022; Кабаков, 2024, с. 9-14).
- Да обърне специално внимание върху възможностите за *пълноценно интегриране* на културното наследство в градската среда, предлагайки по-устойчива перспектива за градското наследство като ключов момент в политиките за устойчиво опазване и управление.

В изследването са *използвани методи* като документално проучване, в т.ч. проучване на стратегически и правно-нормативно документи – международни (ЮНЕСКО и неговите консултативни органи, Съвета на Европа, Европейския съюз) и национални (вкл. общински). Анализирани

са статистически данни и научни изследвания по темата. В рамките на научния проект „CultUrEn“ са проведени интервюта и е проучено мнението на заинтересовани страни по отношение на културното наследство (вкл. на представители на административни, културни и образователни институции, местни общности и др.) от 15-те български града.

Част от изследването е основано на методологията, разработена в рамките на проект „CultUrEn“, публикувана през 2022 г. (Istatkova, 2022). Освен това в статията се използва придобитият опит на автора при изготвянето на част „Културно наследство“ в новия План за интегрирано развитие на община Пловдив (ПИРО) за периода 2021–2027 г. (2021), както и на Стратегията за културно наследство на Община Несебър за периода 2023–2032 (Център за културно наследство и архитектура, 2023).

ГРАДСКО НАСЛЕДСТВО – ТЕОРЕТИЧНА РАМКА

Културното наследство в градска среда или т.нар. „градско наследство“ е свързано с градската култура и история. Зараждането на интереса към това наследство може да се потърси още от началото на XIX век, когато фокусът е насочен основно към индивидуални обекти с изключителна стойност. Джон Ръскин е първият, който обръща внимание и на обектите на културното наследство с т.нар. неизключителни качества. Той счита, че „дори най-малките жилища“, принадлежащи на значими исторически периоди са не по-малко важни от знаковите обекти. Ръскин обръща особено внимание и на връзката между социалните процеси и пространствената форма (Ruskin, 1989 цит. по Veldpaus, Pereira Roders, Colenbrander, 2013). Камило Сите от своя страна разглежда значението на градската тъкан като цяло за разбирането на града, надграждайки позицията на Ръскин за опазване на отделните елементи и тяхната социална и историческа стойност. На Сите се преписват и част от заслугите за въвеждането на Подхода към градското наследство (Sitte, 1901 цит. по Veldpaus, Pereira Roders, Colenbrander, 2013). Патрик Гедес утвърждава този подход като доказва, че градското наследство е в основата на градското развитие (Geddes, 1915 цит. по Veldpaus, Pereira Roders, Colenbrander, 2013). За първи път термина „градско наследство“ се използва от Густаво Джованони (Giovannoni,

1913 цит. по Veldpaus, Pereira Roders, Colenbrander, 2013; Hernández, Calle-Vaquero, 2019; Bandarin, van Oers, 2012). Родуел (Rodwell, 2010) коментира, че Джованони изследва принципа на взаимно подкрепящото се, хармонично съжителство между „старо“ и „ново“, като неговите виждания оказват решаващо влияние върху хода на градоустройството и адаптирането на историческите градове най-вече в Италия. Джованони счита, че е необходимо *интегриране на градското наследство в процеса на планиране и проектиране* – в противовес с идеите на модернизма, при който се отхвърля понятието за исторически град. Модернистите считат, че градското развитие не включва градското наследство (Veldpaus, Pereira Roders, Colenbrander, 2013).

Навлизането на темата за градското наследство в политиката и приоритетите на международните организации се забелязва много по-късно. Основната причина за институционализирането на защитата на културното наследство (в т.ч. и историческата градска среда) е избягването на по-нататъшно му унищожаване при развиващото се модерно градоустройство (Sonkoly, 2023, p. 9). Както отбелязва Родуел „Концептуалната еволюция [по отношение на градското наследство – б.а.] може да се различи най-лесно, като се проследят документите, програмите и действията на ЮНЕСКО“³ (Rodwell, 2010). Процес на развитие и надграждане на възприятия и политики се наблюдава и в документите на Съвета на Европа, който е развил стратегическа рамка за политиката на Европейския съюз за културата и културното наследство.

Ключови европейски документи по отношение на градското наследство са Резолюцията (68/12) относно активната поддръжка на паметници, групи и зони от сгради от исторически или художествен интерес в контекста на регионалното планиране (1968)⁴, Конвенцията за защита на архитектурното наследство на Европа (1985)⁵, Препоръката за

---

³ Тук се включват и консултативните органи на ЮНЕСКО – Международен съвет за паметници и забележителности (ИКОМОС), Международен център за изследване на опазването и реставрацията на културните ценности (ИККРОМ) и Международен съюз за опазване на природата (ИЮСН).

⁴ Resolution on the active maintenance of monuments, group and areas of buildings of historical or artistic interest within the context of regional planning (68/12) (adopted by the Ministers' Deputies on 3rd May 1968).

⁵ Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, Granada, 3.X.1985.

градското открито пространство (1986)⁶, Препоръката относно защитата и подобряването на археологическото наследство в контекста на градоустройствените операции (1989)⁷ и Препоръката по интегрираното опазване на териториите на културния ландшафт като част от политики за ландшафта (1995)⁸ През 2000 г. се приема и първата конвенция, изцяло ориентирана към културния пейзаж и градското наследство – Европейската конвенция за ландшафта^{9,10}.

Статията няма за цел да направи обстойно представяне на цитираните документи, а по-скоро да акцентира върху тези, които в последните години оказват най-голямо влияние върху оформянето на политиките и приоритетите по отношение на градското наследство, въвеждайки основните категории градско наследство и ключови дефиниции. Такъв документ е Изследователския доклад № 16 на Европейската комисия „Устойчиво развитие на градските исторически зони чрез активна интеграция в градовете – SUIT“. В него се определят *основните категории градско наследство*: 1. Наследство с изключителна културна стойност; 2. Елементи на наследството, които не са изключителни, но присъстват по съгласуван начин и в относително изобилие; 3. Нови градски елементи, като градското застрояване, откритите пространства – улици, обществени открити пространства, както и градските инфраструктури като материални мрежи и съоръжения (European

---

⁶ Recommendation no. R (86) 11 of the Committee of Ministers to Member States on Urban Open Space (Adopted by the Committee of Ministers on 12 September 1986 at the 399th meeting of the Ministers' Deputies).

⁷ Recommendation no. R (89) 5 of the Committee of Ministers to Member States Concerning the Protection and Enhancement of the Archaeological Heritage in the Context of Town and Country Planning Operations (Adopted by the Committee of Ministers on 13 April 1989 at the 425th meeting of the Ministers' Deputies). По-рано е приета European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage, London, 6.V.1969.

⁸ Recommendation no. R (95) 9 of the Committee of Ministers to Member States on the Integrated Conservation of Cultural Landscape Areas as Part of Landscape Policies (Adopted by the Committee of Ministers on 11 September 1995 at the 543rd meeting of the Ministers' Deputies).

⁹ Council of Europe Landscape Convention (ETS No. 176).

¹⁰ Появявата на Landscape Convention (ETS No. 176) разширява и дефиницията на термина „културен пейзаж“, а именно: „свкупност от пространствено обособени устойчиви културни напластявания, резултат от взаимодействие на човека и природната среда, характеризиращи културната идентичност на дадена територия“ (Council of Europe, 2000).

Commission, p. 11)¹¹. Следва да се отбележи, че под „градско наследство“ се разбира не само идентифицираните обекти от експерти и институции, получили статут на културно наследство, правно-нормативната уредба на съответната държава, но и тези места/обекти/елементи, които имат силна социална, емоционална или друга стойност. По този начин могат да се разграничат две категории, които са в унисон с теорията за градското наследство на Ръскин (Ruskin, 1989):

- „Наследство по предназначение: всички културни обекти, които са вписани, институционализирани и обозначени от експерти.
- Наследство чрез присвояване: социалното или етноложкото наследство, което включва пейзажи, градски пейзажи, места за живеене и необичайни сградни ансамбли.“ (European Commission, 2004, p. 11)

В документа се обръща внимание на необратимото въздействие на градската трансформация върху наследството и важноста от въвеждане на политики, предлагащи устойчива перспектива за развитие.

Организацията на обединените нации за образование, наука и култура (ЮНЕСКО) и нейните консултативни органи също развиват целенасочена политика по отношение на градското наследство, чрез която може да се проследи еволюцията по отношение на терминологията, процесите и политиките за неговото опазване и управление. Ключови документи са: Препоръката относно опазването на историческите райони и тяхната роля в съвременния живот (ICOMOS, 1987)¹², Международната харта за опазване на историческите градове и градските райони – „Харта от Вашингтон“ (ICOMOS, 2011)¹³, Принципите на Валета за опазване

¹¹ Определение на термина „градско наследство“ е публикувано от Изследователския доклад № 16 на Европейската комисия „Устойчиво развитие на градските исторически зони чрез активна интеграция в градовете – SUIT“ (European Commission, 2004).

¹² Международната харта за опазване на историческите градове и градските райони – по-известна като „Харта от Вашингтон“ е приета на Генералната Асамблея на ИКОМОС във Вашингтон през 1987 г. В нея се изяснява съдържанието на понятието „исторически градове“ и се осигурява правна рамка за определяне на политиките за тяхното опазване и управление. Хартата разглежда опазването на исторически градове като неразделна част от икономическите и социални политики за развитие на местно и регионално ниво.

¹³ Принципите на Валета за опазване и управление на историческите градове и

и управление на историческите градове и традиционните ансамбли (ICOMOS, 2011) и Препоръката за историческия градски пейзаж (UNESCO, 2011).

Последният цитиран документ е ключов по отношение на градското наследство, предвид че с него се въвежда дефиницията на термина „градски исторически пейзаж“ го определя като „градски район, разбиран като резултат от историческото натрупване на културни и природни ценности, който се разпростира отвъд разбирането за „исторически център“ или „ансамбъл“ и включва по-широк градски контекст в географската си характеристика“ (UNESCO, 2011).

Като основни предизвикателства, свързани с опазването на градското наследство и градския исторически пейзаж могат да бъдат посочени: 1. Урбанизацията и глобализацията, които предизвикват неуправляеми промени в градската среда; 2. Икономическото развитие; 3. Промените в климата и околната среда. В опит за успешно преодоляване на тези предизвикателства е въведен „Подходът към градския исторически пейзаж“, който включва идентифициране, опазване и управление на отделните исторически части (райони) в техния по-широк градски контекст чрез интегриране на политики и практики за опазване на културното наследство в унисон с целите на градското развитие. Насърчава се холистичния подход към управлението на историческите градски зони като се подчертава значението на културното и природното наследство за създаването на безопасни и устойчиви градове в съответствие с Целите за устойчиво развитие (UNESCO, 2023). Градското наследство се разглежда като социален, културен и икономически актив като се насърчава икономическото развитие и социалното сближаване (UNESCO, 2011; UNESCO, 2023) с цел устойчиво развитие на градовете (Baltà Portolés, Sánchez, 2018). Подхът е насочен към управлението на промените (UNESCO, 2011), който следва да бъде въведен в

традиционните ансамбли, приети на Генералната Асамблея на ИКОМОС във Валета през 2011 г. (ICOMOS, 2011). В тях се актуализират подходите и темите, съдържащи се в Вашингтонската харта (ICOMOS, 1987) и Препоръката от Найроби (UNESCO, 1976). Тя разглежда и дефинира понятието „исторически градове“ и „градските райони“ като „живи свидетелства за миналото, което ги е оформило“, но и част от съвременния живот. За тяхното опазване е необходимо да бъдат интегрирани в новото градско планиране. Обръща се внимание на нематериалния контекст и запазването на традиционните функции, специфичния начин на живот на местната общност.

политиките за градско съхранение, защитавайки баланса по отношение на историческите натрупвания и между културни и природни ценности в градската среда. В тази връзка Родуел коментира, че „разбирането на динамиката на промените в градските общества, е жизненоважна част от осигуряване на оцеляване и приемственост на градското наследство.“ (Rodwell, 2019).

Основният извод, който се налага от направения обзор е, че *концепцията за съхранение на градското наследство непроменено (в автентичния си вид) е в процес на трансформация.* Както отбелязва Родуел наблюдава се твърде консервативно разбиране на термина „опазване“ – предимно в контекста на „запазване“, а не като „управление на промените“, което е в противовес с идеите на Джованони от началото на XX век и с концепцията за устойчиво развитие (Rodwell, 2010). Наблюдава се зараждаща се тенденция за отчитане на динамиката на променливите, предвид че историческите градове са жива система, развиваща се в богат наследен материален и нематериален контекст.

ПРИОРИТЕТИ НА МЕЖДУНАРОДНИ ОРГАНИЗАЦИИ ПО ОТНОШЕНИЕ НА ГРАДСКОТО НАСЛЕДСТВО

Приоритетите на Съвета на Европа, Европейския съюз и ЮНЕСКО по отношение на градското наследство са насочени към защитата, популяризирането и устойчивото развитие на историческите градове и градски райони, включвайки в тези процеси както материалното, така и нематериалното културно наследство. Прегледът на ключови конвенции, харти, препоръки, декларации и други документи ясно показва формирането на приоритетите и политиките на посочените международни организации по отношение на градското наследство, както и тяхната еволюция.

Приоритетите и действията на Съвета на Европа по отношение на културното наследство са свързани с укрепване на „чувството за идентичност, колективната памет и взаимното разбирателство“ в и между отделните общности, както с насърчаването на многообразието и диалога чрез достъпа до наследството (Cultural heritage at the Council of Europe, n.d.). Те са подкрепени чрез ключови документи като Плана за действие към Рамковата конвенцията за значението на културното

наследство за обществото, известна като „Конвенцията от Фаро“, Препоръката № R (2000) 13 относно европейска политика за достъп до архиви и Европейската стратегията за културното наследство през XXI век, както и чрез различни инициативи в областта на културното наследство като Европейската мрежа на маршрутите на културното наследство¹⁴, HEREIN: Мрежа за културно наследство¹⁵, Европейски дни на наследството¹⁶ и др.

В настоящата статия като ключов документ, свързан с политиката за градското наследство, се разглежда Европейската стратегия за културно наследство за XXI век. В нея културно наследство се разглежда като мощен фактор за социален и икономически прогрес, подпомагащ прилагането на други секторни политики в качеството му на безценен ресурс в областта на образованието, заетостта, туризма и устойчивото развитие (Council of Europe, 2017, p. 7). Особено важно е разбирането, което се възприема в Стратегията, че културното наследство не е изолирано от физическия и културния контекст и е част от идентичността на местното население. Осъзнаването на ценността на наследството от общността, която го е създала/наследила е ключово за неговото опазване и предаване на бъдещите поколения, което много ясно показва връзката между културното наследство и концепцията за устойчиво развитие и Плана 2030 на ООН. Тази връзка се подчертава и в един от трите компонента на стратегията - Компонент D „Териториално и икономическо развитие“. Като основно предизвикателство се поставя

---

¹⁴ Европейската мрежа на маршрутите на културното наследство (Cultural Routes of the Council of Europe) е създадена от Съвета на Европа през 1987 г. и прилага на практика основните принципи на Съвета на Европа: „права на човека, културна демокрация, културно многообразие и идентичност, диалог, взаимен обмен и обогатяване през границите и вековете. Показват чрез пътешествие във времето и пространството как наследството на различните страни и култури в Европа допринася за едно общо и живо културно наследство“. Повече по темата на: <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/home>.

¹⁵ HEREIN: Heritage Network „е инструмент за събиране на данни и информация, свързани с механизми за финансиране, законодателство, системи за документиране, интегрирани стратегии за опазване и действия за повишаване на осведомеността и др. Тази база данни се допълва от уникален многоезичен тезаурус на HEREIN, съдържащ над 500 термина и понятия на 14-те езика, които са на разположение понастоящем“. Повече по темата на: <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/herein-heritage-network>.

¹⁶ European Heritage Days (EHD) (<https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/european-heritage-days>).

на темата за включването на културното наследство при разработването на стратегиите и програмите за устойчиво пространствено развитие като се подчертава, че развитието на висококачествена жизнена среда предполага включване на наследството в другите секторни политики, по-специално при пространствено планиране, енергетика и околна среда (Council of Europe, 2017, pp. 32–33). Ролята на туризма излиза на фокус, както и важността от формирането на политики за неговото устойчиво развитие, включващи културното наследство (Council of Europe, 2017, p. 27).

Приоритетите на Европейския съюз по отношение на културата и културното наследство са част от цялостната политическа стратегия, определена от Европейската комисия, разглеждайки ги като „важен ресурс за икономически растеж, заетост и социално сближаване с потенциал за обновяване на градските и селските райони и за насърчаване на устойчивия туризъм.“ (*Културно наследство*, б.г.)

Ключов документ е Европейската рамка за действия в областта на културното наследство (Европейска комисия, 2019). Тя дефинира области на непрекъснати действия¹⁷, от които като релевантни към разглежданата тема могат да се споменат: участие и достъп за всички и интелигентни решения за сплотено и устойчиво бъдеще. В този контекст, ЕС се ангажира с насърчаване на *устойчивото градско развитие* и опазване на градското наследство, включвайки в приоритетите и действията си подпомагане на енергийната ефективност, намаляване на замърсяването, стимулиране на икономическия растеж, както и предпазване от климатични промени и екологични въздействия.

ЕС се ангажира да опазва и укрепва културното наследство на Европа чрез редица политики и програми¹⁸ и чрез финансиране на инициативи, което позволява на държавите членки да предприемат действия за възраждане на национално или местно наследство, за запазване на местните традиции и занаяти, което стимулира

¹⁷ В Европейската рамка за действия в областта на културното наследство са дефинирани 5 области на непрекъснати действия: 1. Приобщаваща Европа: участие и достъп за всички; 2. Устойчива Европа: интелигентни решения за сплотено и устойчиво бъдеще; 3. Издръжлива Европа: опазване на застрашеното наследство; 4. Иновативна Европа: мобилизиране на знанията и изследванията; 5. По-силно глобално партньорство: укрепване на международното сътрудничество.

¹⁸ Например „Нова стратегическа програма 2019 – 2024 г.“ (Европейски съвет, 2019).

чувство за идентичност и принадлежност към националното културно наследство. ЕС подкрепя *трансграничното сътрудничество* между исторически градове в различни държави членки. Това сътрудничество може да включва обмен на добри практики, съвместни проекти за опазване и разработване на трансгранични маршрути на културното наследство, като по този начин развива чувството за отговорност към общоевропейското ни наследство. И не на последно място ЕС утвърждава връзката между *културното наследство и туризма*, като стимулира присъствието ѝ в политиките и програмите на Европейския съюз в унисон с тези на Съвета на Европа (Pasikowska-Schnass, 2018).

Като ключови инициативи на ЕС за реализиране на възприетата политика могат да се споменат Програма на ЕС за градовете (European Commission, 2014)¹⁹, Работната група на ЕС за климатично неутрални и устойчиви исторически градски райони²⁰, Програма „Творческа Европа“²¹ и други.

Приоритетите на Организацията на Обединените нации за образование, наука и култура (ЮНЕСКО), отразени в Средносрочната стратегия на организацията за периода 2022-2029 г., са свързани със защита на културното наследство в неговото изключително многообразие и с подкрепа на държавите членки за укрепване на капацитета за неговото опазване и управление с цел преодоляване на предизвикателствата, особено свързани със запазването на историческите градове (UNESCO, 2022). Важен приоритет е устойчивото развитие на градското наследство, което може да бъде постигнато чрез повишаване на осведомеността за неговото значение и роля като културен, социален и икономически актив и чрез интегриране на опазването на наследство в политиките за

---

¹⁹ Програмата на ЕС за градовете, която насърчава сътрудничеството между заинтересовани страни по отношение на градското наследство в т.ч. градовете, държавите членки, Европейската комисия и други. Нейната цел е подобряване на политики на ЕС чрез целенасочени действия в 3 направления: „приемане на по-добри закони, подобряване на програмите за финансиране, обмен на знания (данни, проучвания, добри практики)“ (European Commission, 2014).

²⁰ Работната група на ЕС за климатично неутрални и устойчиви исторически градски райони, създадена с цел повишаване на устойчивостта на историческите райони за справяне с изменението на климата и опасните явления.

²¹ Програма „Творческа Европа“, която подкрепя проекти, стимулиращи културното сътрудничество и иновациите, както и проекти, свързани с градското наследство (<https://www.consilium.europa.eu/bg/policies/creative-europe-2021-2027/>).

устойчиво развитие (по темата виж Кабаков, 2007, с. 70-84). ЮНЕСКО насърчава международно сътрудничество, улеснявайки обмена на добри практики, знания и експертиза между държави, градове, изследователи и други заинтересовани страни. И не на последно място ЮНЕСКО насърчава правото на достъп – физически и интелектуален, и развиването на иновационна технологична среда за разпространение на знания и умения и промотиране на културното многообразие (UNESCO, 2022, р. 19; Кабаков, 2007, с. 72, 79).

Един от основните приоритети на ЮНЕСКО е развиването на Списъкът на световното наследство, с който се цели защита на обектите, представляващи културни и природни ценности с изключителна световна стойност. Като важна тенденция се забелязва включването на все повече групови обекти, градски територии и исторически градове в сравнение с единичните недвижими културни ценности с цел защита на градското наследство. Тези територии/обекти представляват като забележителни примери за градско планиране, архитектура и културно наследство.

Ключови инициативи и действия на ЮНЕСКО за реализиране на възприетата политика са Програмата „Градове световно наследство“²², Консултации с държавите-страни по Конвенцията от 1972 г. за прилагането на Препоръката за историческия градски пейзаж²³

²² Създадена за подпомагане на държавите страни по конвенцията по отношение на защитата и управлението градско наследство. Целта на програмата е да се развие съгласуван подход при укрепване на правните и регулаторните разпоредби и инструменти, адаптирани към различни системи на управление, събиране на методически примери за разработване на план за опазване на градовете и за определяне на мерки за справяне с идентифицираните проблеми и не на последно място да оказва помощ при изграждането на капацитет за опазване и управление на градското наследство най-вече в развиващите се страни.

²³ В последния 3-ти цикъл, чиито резултати бяха публикувани през 2023 г., управлението на историческите градове и селища се разглежда в контекста на Програмата за устойчиво развитие до 2030 г. Докладът обхваща шест области на изпълнение: 1. Укрепване на механизмите за управление и планиране за опазване на градското наследство; 2. Разбиране и инвентаризация на многобройните слоеве на градското наследство, ценностите и атрибутите на местното наследство; 3. Включване и участие на местните общности в управлението на градското наследство; 4. Осигуряване на приобщаващи икономически ползи от градското наследство; 5. Усъвършенстване на устойчивото развитие в историческите градски зони, вкл. по отношение на климата; 6. Знания и изграждане на капацитет, вкл. за използване на цифрови технологии за управление на градското наследство (UNESCO, 2023)

(UNESCO, 2023), Атлас на градското наследство на ЮНЕСКО²⁴ (UNESCO Urban Heritage Atlas, 2016) и Инициативи за опазване на живото градско наследство²⁵.

С цел управление на промените в историческата градска среда ЮНЕСКО и нейните консултативни органи ИКОМОС, ИККРОМ, ИЮСН приоритетно развиват инструмент – Оценката за въздействие върху световното наследство (Крачанова, 2023). Това е проективен инструмент за оценяване на евентуалните положителни и отрицателни въздействия от нови намеси върху обект световно наследство или неговата охранителна зона. Особено полезен е при историческите градски зони, предвид тяхната непрекъсната трансформация и модернизация по отношение на сграден фонд и инфраструктура. Като пример за ангажимента на ЮНЕСКО може да се посочи фактът, че в над 150-те от решенията, взети на 45-ата сесия на Комитета за световно наследство на ЮНЕСКО в Рияд през 2023 г. е включена темата за оценките на въздействие както върху културното, така и върху природното наследство (Krachanova, 2024).

От съществено значение за опазването и устойчиво развитие на градското наследство е сътрудничеството между Съвета на Европа, Европейския съюз и ЮНЕСКО, което се изразява в обмен на информация и експерти, споделяне на добри практики, разработване и прилагане на международни стандарти и насоки, съвместни програми и проекти. Организацията финансира съвместни изследвания върху градското наследство и обучения, които подпомагат повишаване на чувството за идентичност, принадлежност и разбиране за градското наследство, както и гарантиране на неговото опазване чрез разработване на по-ефективни политики. Организацията също така предоставя финансова и техническа помощ за проекти за градско наследство – за реставрация и рехабилитация на недвижими културни ценности, както

---

²⁴ Представлява онлайн платформа, съдържаща карти и разкази с цел документиране и опазване на градовете световно наследство. Платформата спомага за прилагането на Препоръката за историческия градски пейзаж (UNESCO, 2011), представяйки разнообразието и уникалността на историческите градове в целия свят (UNESCO Urban Heritage Atlas, 2016).

²⁵ Чрез инициативите си ЮНЕСКО признава ключовата роля на живото наследство като движеща сила и фактор за икономически и екологични аспекти на устойчивото развитие. Организацията подкрепя интегрирането на нематериалното културно наследство в планове, политики и програми на всички нива.

и за разработване на нови инициативи за повишаване на обществената осведоменост по отношение на градското наследство.

Като *съвместни инициативи на Съвета на Европа, Европейския съюз и ЮНЕСКО*, съответстващи на техните приоритети в областта на културното наследство и в частност на градското наследство, могат да се посочат:

- Програмите за опазване на градското наследство като URBACT и инициативата „Европа на културата“;
- Европейските културни маршрути, коментирани по-горе, които използват обектите на световното наследство за популяризиране на други културни ценности;
- Европейските дни на наследство, организирани ежегодно от Съвета на Европа и ЕС. Тяхната цел е да се повиши обществената осведоменост за богатото културно наследство на Европа и достъпът до него.

Тези инициативи отразяват споделения ангажимент за опазване и укрепване на градското наследство, като се признава неговата стойност за насърчаване на устойчивото развитие, социалното сближаване и устойчивостта в условията на глобалните предизвикателства. Съвместните им действия спомагат за повишаване на осведомеността за значението на градското наследство, за разработване на нови инструменти и подходи за неговото опазване и за подкрепа на широк кръг проекти, които допринасят за съхраняване на жизнеността на историческите градове в Европа.

Постепенното надграждане и доразвиване на концепцията за градското наследство, неговото опазване и устойчиво управление може да се *синтезира в няколко важни аспекта*:

- Градското наследство се разглежда като *ключов ресурс за запазване на идентичността и паметта на местната общност*. То е живо свидетелство за миналото, което го е оформило, но и като част от съвременния живот (ICOMOS, 2011).
- Утвърждава се връзката между градското наследство и устойчивото развитие за подобряване на жизнеспособността на градските райони, икономическо развитие и социално сближаване

в променящата се глобална среда.

- Извежда се на преден план *опазването на нематериалния контекст*, в т.ч. традиционните функции и специфичния начин на живот на местната общност, т. е. „Духът на мястото“, коментирано в Квебекска декларация (ICOMOS, 2008). Счита се, че загубата или подмяната им може да доведе до силни отрицателни въздействия в т.ч. разселване на общности, изчезване на културните практики и последваща загуба на идентичност и характер на изоставените места.
- Възприет е *Подходът на историческия градски пейзаж*, който акцентира върху *опазването на всички компоненти на градската среда*, като идентифицирането на отделните компоненти на градското наследство следва да доведе до диференциране на различни нива на опазване (Ripp, Rodwell, 2015; 2016) – особено за случаите, когато чувствителните в културно отношение исторически ядра на градовете са в центъра на натиска, целящ големи промени или преустройство и не са въведени балансиращи политики за справяне с този натиск.
- *Приоритизира се концепцията за интегрирано опазване на културното наследство*, като се акцентира върху включването му в политиките за градско планиране и развитие.

СТЕПЕНИ НА ОБВЪРЗАНОСТ С НАЦИОНАЛНИТЕ ПОЛИТИКИ

Република България е ратифицирала повечето конвенции на ЮНЕСКО и Съвета на Европа, и като държава членка на Европейския съюз е поела ангажимент да адаптира националното законодателство в съответствие с действащите директиви и регламенти на ЕС. Обхватът и механизмите за изпълнение на това задължение варират в зависимост от вида на международния правен акт, напр. регламентите на ЕС са пряко приложими във всички държави членки, докато директивите изискват транспониране в рамките на определен срок. Възприети са процедури за наблюдение и санкции в случай на неизпълнение на това задължение, като Европейската комисия може да заведе дело срещу държава членка

пред Съда на Европейския съюз. ЮНЕСКО също може да наложи санкции при неизпълнение на политиките и поетите ангажименти, но възприетият подход е по-скоро насочен към превантивни мерки и диалог за насърчаване изпълнението на поетите задължения от държавите членки.

България развива правно-нормативните актове в сектора на културното наследство още от края на XIX век, когато е приет Законът за издирване старини и за спомагане на научни и книжовни предприятия (1890 г.). Последващите правно-нормативните актове надграждат този първи закон, внасяйки допълнителни теми, но градското наследство все още не присъства, дори и в действащия Закон за културното наследство от 2009 г., който от приемането си до края на 2023 г. е претърпял 27 актуализации.

Независимо от това, процесите в градската историческа среда се регулират чрез прилагане на изискванията на Закона за културното наследство (ЗКН), Закона за устройство на територията (ЗУТ), Закона за защитените територии (ЗЗТ), Закона за регионално развитие (ЗРР), приетите общи (ОУПО) и подробни устройствени планове (ПУП), чрез които се осигурява териториално-устройствената защита. Историческите градове и градски зони с концентрация на културни и природни ценности са защитени чрез ЗКН и ЗЗТ, като за тях са определени граници и режими за опазване.

През последните десетилетия в България са въведени международните политики за интегрирано развитие, които регулират на местно ниво в Интегрираните планове за градско възстановяване и развитие (ИПГВР), прилагани в два програмни периода 2009-2013 г. и 2014-2020 г., както и в новите Планове за интегрирано развитие на общините (ПИРО), които се прилагат в периода 2021-2027 г. Общото и при двата плана е фокусът върху градската среда, интегрирания подход за градско развитие и включването на заинтересованите страни, включително местната общност, експерти по културно наследство и други. Демаркацията между двата плана е представена в Таблица 1.

	Интегрираните планове за градско възстановяване и развитие (ИПГВР)	Планове за интегрирано развитие на общините (ПИРО)
ОБХВАТ	Градските райони, които се нуждаят от възстановяване и развитие.	Цялата територия на общината, не само отделни градски райони.
КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО	<p>Културното наследство се разглежда като фактор за възстановяване и развитие, като се съсредоточават върху:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Реставрация и опазване на исторически сгради и паметници. • Възстановяване на градски пространства с културно-историческа стойност. • Интегриране на културното наследство в градското планиране и програми. 	<p>Културното наследство се разглежда като ключов фактор за устойчиво развитие на общината, фокусирайки се върху:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Идентификация и опазване на културното наследство на територията на цялата община. • Интегриране на културното наследство в икономическите, социалните и екологичните аспекти на развитието. • Повишаване на осведомеността и участието на обществото в опазването на културното наследство.
ИСТОРИЧЕСКА ГРАДСКА СРЕДА	<p>ИПГВР се стремят към:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Запазване на автентичния характер на историческите градски центрове. • Подобряване на градската естетика и функционалност. • Насърчаване на устойчиво развитие на историческите градски райони. 	<p>ПИРО се стремят към:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Комплексно планиране за опазване и развитие на историческите градски центрове и райони. • Подобряване на жизнените условия в историческите градски райони. • Насърчаване на културния туризъм и местната икономика.
ГРАДСКО НАСЛЕДСТВО	<p>ИПГВР обхващат широк спектър от елементи на градското наследство, включително:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Архитектурно наследство. • Археологическо наследство. • Нематериално културно наследство. • Зелени пространства и градска природа. 	<p>ПИРО обхващат елементите на градското наследство в по-широк контекст, като част от цялостната идентичност и потенциал на общината в контекста на Изследователския доклад № 16 на ЕК (2004) „Устойчиво развитие на градските исторически зони чрез активна интеграция в градовете – SUIIT“ и Препоръката на ЮНЕСКО за историческия градски пейзаж (2011).</p>

Таблица 1. Демаркация между ИПГВР и ПИРО по отношение на културното наследство, историческата градска среда, градското наследство на културното наследство²⁶

В обобщение може да се каже, че ИПГВР са фокусирани върху градските райони и дейности, свързани с физическото възстановяване и развитие, а ПИРО имат по-широк обхват и разглеждат културното наследство като ключов фактор за устойчиво развитие на цялата община. Следвайки европейските политики по отношение на културното наследство в ПИРО, като задължителна компонента за анализ и предприемане на действия в посока интегрирани политики се въвеждат темите за „градското наследство“ и „историческата градска среда“. С цел изясняване на степента на прилагане на международните политики в България по отношение на градското наследство и историческата градска среда в раздел *Ситуационен анализ на политиката на местно ниво по отношение на градското наследство* е направен обстоен анализ на присъствието на тези теми в ПИРО на 15-те български града с концентрация на културно наследство, разглеждани в рамките на проект „CultUrEn (Culture Urban Environment) – културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда“.

Анализирайки наличието на подзаконови нормативни актове на местно ниво прави впечатление, че само Столична община има приета Наредба за градската среда (2020). С този подзаконов нормативен акт се определят изисквания за облика на градските пространства, сградите и архитектурните ансамбли, както и допълнителните изисквания към подробните устройвени планове и инвестиционните проекти за нови сгради. Въвеждат се също така специфични изисквания по отношение на благоустрояването на градските пространства (улици, площади и зелени зони) и по отношение на опазването и съхраняването на архитектурните ансамбли и градската среда. Целта на Наредбата за градската среда е да урегулира обществените отношения, свързани със съхранението на историческата градска среда. В нея историческата част на София е разделена на отделни зони, чиито специфични правила се приемат поетапно.

---

²⁶ Демаркацията е изготвена на база Методически указания за разработване и прилагане на Планове за интегрирано развитие на община (ПИРО) за периода 2021-2027 г. (2020) и Методически насоки за разработване и прилагане на интегрирани планове за градско възстановяване и развитие (Изменение) (2019).

Като *основни изводи* от направения анализ на степента на обвързаност с националните политики с приоритетите на международните организации по отношение на градското наследство могат да се споменат:

- България е ратифицирала повечето документи по отношение на културното наследство на ЮНЕСКО, Съвета на Европа и Европейския съюз.
- Въведени са международни политики за интегрирано развитие, които са отразени на местно ниво в Планове за интегрирано развитие на общините (ПИРО) за периода 2021-2027 г. Тези планове се фокусират върху градската среда, интегрирания подход за градско развитие и включването на заинтересованите страни.
- Националните политики и практики за опазване на културното наследство са в процес на усъвършенстване, съобразявайки се с международните стандарти и добри практики, но все още темата за градското наследство не е разгърната. Важна стъпка е създаването на местни наредби и програми за опазване на културното наследство (напр. София, Пловдив, Бургас).

СИТУАЦИОНЕН АНАЛИЗ НА ПОЛИТИКАТА НА МЕСТНО НИВО ПО ОТНОШЕНИЕ НА ГРАДСКОТО НАСЛЕДСТВО

Темата за градското наследство като задължителен компонент от политиката на местно ниво за периода 2021-2027 г *се осъществява през интегрираните планове за общинско развитие (ПИРО)*. Тези планове се явяват иновативен инструмент при осъществяване на общинската политика, прилагайки европейските насоки за постигане на интегрирано териториално развитие. ПИРО е регламентиран с изменения на Закона за регионалното развитие от 2020 г. и е част от системата от стратегически документи, интегриращи регионалното и пространственото развитие в съответствие с разгледаните вече европейски регламенти за интегриран териториален подход. ПИРО се изготвя за всички 265 общини в Република България за програмния период 2021-2027 г. по указана методика от страна на Министерството на регионалното развитие и благоустройството (МРРБ). По отношение на градското наследство в

методиката са заложили ясни изисквания, които са пряко обвързани с Препоръката за градския исторически пейзаж на ЮНЕСКО (UNESCO, 2011) и, чиито корени могат да се намерят в Изследователския доклад на Европейската комисия (European Commission, 2004) „Устойчиво развитие на градските исторически зони чрез активна интеграция в градовете – SUIT“ (*Методически указания за разработване и прилагане на планове за интегрирано развитие на Община (ПИРО) за периода 2021-2027 г.*, 2020, с. 7). Цитираната методика на МРРБ показва висока степен на обвързаност на националната и местна политиката по отношение на културното наследство с приоритетите на международните организации.

С цел изследване на степента на въвеждане на темата за градско наследство – неговото идентифициране и включване като приоритет в политиката на местно ниво са разгледани плановете за интегрирано развитие на 15 града с културно наследство, изследвани по проект „CultUrEn (Culture Urban Environment) – културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда“. Като резултат от проведено проучване сред общо 52 български града с концентрация на културно наследство са избрани за изследване 15 града по емпирично проверими критерии като: концентрация на културни ценности, включително на материални (движими и недвижими) и нематериални, ценност, състояние, транспортна свързаност; географско местоположение, наличие на стратегически и оперативни документи и други. В рамките на проекта е изработената изследователска методология (Istatkova, 2022; Кабаков, 2024, с. 9-14).

Всички избрани градове са *общински центрове*, съгласно административното деление на Република България и в съответствие с националната правна рамка са задължени да създават и приемат стратегически и оперативни документи, определящи политиката на местно ниво и подпомагащи нейната реализация, както беше споменато по-горе.

По отношение на *разпределението на градовете в 6-те района* на планиране от NUTS 2 се забелязва, че с най-висока концентрация е Югоизточния район на планиране, в който попадат 4 от избраните градове – Бургас, Стара Загора, Несебър и Казанлък. Най-ниска концентрация се наблюдава в Северозападен район, в който се намира само 1 от избраните градове – Видин (фиг. 1).

Фигура 1. Разпределение на 15 града с концентрация на културно наследство в 6-те района на планиране от NUTS 2 на територията на Република България

Като основна констатация при прегледа на Плановете за интегрирано развитие на 15-те общини, в които попадат градовете, може да се изтъкне, че независимо от ясната и конкретна Методика за изработване на ПИРО (2020, с. 7)²⁷, се наблюдават съществени различия по отношение на третирането на темата за градското наследство в отделните общински планове, като могат да се разграничат основно четири категории:

- Планове със задълбочен анализ на градското наследство по отношение на ценност, състояние и потенциал в съответствие с

²⁷ Извадка от изискванията, заложи в Методически указания за разработване и прилагане на Планове за интегрирано развитие на община (ПИРО) за периода 2021-2027 г. по отношение на анализа на градското наследство: „Описание на елементите на градското културно наследство в градовете – градското наследство включва наследство от паметници от изключителна културна важност, неизключителни наследствени елементи, присъстващи по кохерентен начин в относително изобилие и нови градски елементи (градски построени форми, градски открити пространства и градски инфраструктури). Целта на тази част от анализа е да се идентифицират елементите на градското културно наследство, които е важно да бъдат опазвани или развивани с цел съхранение на градския исторически пейзаж.“ (2020, с. 7).

разгледаните международни приоритети и препоръки (Пловдив, Варна, Велико Търново, Бургас, Кюстендил);

- Планове със своеобразна трактовка на темата за градското наследство (Стара Загора, Видин, Русе);
- Планове, в които темата за градското наследство присъства само формално (като заглавие) и е разгледана през културната инфраструктура (Смолян);
- Планове, в които темата изобщо не присъства (Шумен, Габрово, Несебър, Казанлък, Копривщица).

Важна констатация в някои от плановете е, че голяма част от обектите със статут на недвижима културна ценност (НКЦ) са на територията на градовете и представляват градското наследство. Данните показват, че 40% от НКЦ на територията на Община Стара Загора се намират на територията на общинския център (ПИРО, 2021). При Община Несебър се наблюдава още по-висок процент на градското наследство спрямо наследството извън градските територии (65%). Интересен случай е Община Пловдив, която градът и общината съвпадат като територия, т.е. 100% от културното наследство е градско.

В съответствие с Препоръката за историческия градски пейзаж като елементи на градската среда от изключителна културна важност са идентифицирани единични културни ценности с категория „световно“ и „национално“ значение, и груповите културни ценности като архитектурно-строителните резервати, археологическите резервати и уличните ансамбли, последните от които защитават характерния облик и единното звучене на историческата градска среда. В повечето случаи това е археологическото наследство от Античността и Средновековието, както и архитектурното наследство от Възраждането и Новото време. Елементите от изключителна ценност носят и емоционална стойност за местната общност и в много случаи биват припознати като символи на градовете, напр. Античния театър в Пловдив, крепостта „Баба Вида“ във Видин, Доходното здание в Русе, Бившия Княжески дворец в София, Старинния град Несебър, Копривщица, Старинен Пловдив и историческия център във Велико Търново с характерното застрояване от Възраждането и други.

Като основни предизвикателства по отношение на *опазването и управлението на градското наследство и състоянието на градската среда* в България, на база изследваните 15 града, могат да се изведат следните ключови пунктове:

- Въпреки сериозния акцент, който държавата поставя върху темата за идентификация, опазване и управление на градското наследство през програмния период 2021-2027 г. и натрупания опит от предишните два програмни периода с изготвянето и прилагането на Интегрираните планове за градско възстановяване и развитие, при 40% от наблюдаваните 15 града (общински центрове) тема за градското наследство не присъства в ПИРО.
- *Многообразието на културни ценности* по отношение на вид, тип, обхват и характеристики задава широк спектър на възможности за опазване, поддържане и развитие на системата от обекти, като интегрирана част от населените места и крайградските територии.
- *Наличието на уникални културни пейзажи*, оформящи характерния облик на разглежданите градове, при които симбиозата между архитектура и природа придава с висока културна и природна стойност (Велико Търново, Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Видин, Смолян, Шумен, Кюстендил и др.).
- Подмяната на част от сградния фонд в историческия център, при което се наблюдава *загуба на традиционния облик и характер на територията*, с което са нарушени „микроклиматичните, функционалните, санитарно-хигиенните характеристики на жизнената среда, влошават качеството на живот и намаляват принадлежна стойност на градската среда като цяло“ (Варна).
- Проблеми, свързани със *собствеността на сградите*, принадлежащи към архитектурните ансамбли в историческите градски райони на големите градове и трудности при издирването на наследниците (София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе).
- Наличието на *малко квалифицирани екипи за извършване на консервационно-реставрационни дейности* по обекти със статут на недвижимо културно наследство и дългите съгласувателни процедури в Националния институт за недвижимо културно наследство (НИНКН) и Министерство на културата (МК).

На местно ниво се наблюдава и развиване на програми за опазване на недвижимото културно наследство, като всяка програма е организирана в унисон със спецификите на сградния фонд, нагласите на местната общност и капацитета на местната администрация. Като добри практики в посока поемане на ангажимент от страна на местна власт към опазването на градското недвижимо културно наследство могат да се споменат:

- Програмата „Културно наследство на Столична община“, чиято цел е да окаже подкрепа на собствениците на недвижими културни ценности на територията на Столична община в процеса на тяхното опазване. С Програмата се финансира извършването на дейности по реставрация, консервация и социализация на обекти частна, общинска или държавна собственост. Програмата функционира от 2019 г. (Столична община, 2019).
- Програмата „Да съхраним заедно Старинен Пловдив“ на Община Пловдив и Общински институт „Старинен Пловдив“ (2022) за финансиране на проекти за опазване културно наследство на територията на Архитектурно-исторически резерват „Старинен Пловдив“, вписан в Индикативния списък на световното културно и природно наследство на ЮНЕСКО през 2004 г. Програмата е приета през 2022 г. с цел подпомагане на частни собственици на сгради недвижими културни ценности чрез финансиране на проекти за консервацията и реставрация на фасади и художествени елементи.
- Програма „Нов живот на старите фасади“ на Община Бургас за съдействие на частни собственици на стари сгради по главните пешеходни улици на града, повечето от които са НКЦ. Общината подготвя и администрира проектите за консервационно-реставрационните дейности. Програмата функционира от 2020 г., като средствата за тези обекти са от общинския бюджет и от целевата подкрепа на Министерство на културата за консервацията и реставрация на НКЦ.
- Урбанистично и архитектурно градско изследване на Община Велико Търново, изготвено на базата на изучаване на запазените стари сгради в ансамблите и кварталите, с цел тяхното съхраняване и устойчиво развитие.

При проведените интервюта с представители на административни и културни институции в рамките на проект „CultUrEn“ в периода 2021-2023 г. в избраните 15 града с културно наследство се наблюдава желание за предприемане на действия в посока инициране / участие в инициативи за опазване на градското наследство и историческата градска среда, включително създаване на програми за подкрепа на собствениците на сгради НКЦ. Програмите, създадени до сега са твърде нови, което затруднява провеждането на анализ за тяхната ефективност. Респонденти в Русе и Несебър заявяват намерението на институцията, която управляват или работят, за създаване на подобни програми или наредби, като за целта са проведени предварителни разговори с архитекти, урбанисти, реставратори и други експерти.

Респондентите в рамките на проект „CultUrEn“ също изразяват положителна нагласа към изработването на модели за интегриране на културното наследство в градската среда, които с научен подход поставят общините в сравнителен контекст и считат, че биха били полезни при изготвянето на стратегически и оперативни планове.

При проведените проучвания и интервюта се очертава и друг важен дефицит, а именно слабото познаване на инструмента Оценки на въздействието върху световното културно наследство, приоритетно развиван от ЮНЕСКО. Този инструмент все още не е регламентиран с националния Закон за културното наследство и се прилага в България само по препоръка от страна на ЮНЕСКО. Само респонденти от 3 български града имат представа от този инструмент (Несебър, Пловдив и Русе), а е прилаган само в Несебър по отношение на две инициативи с потенциал за въздействие върху атрибутите на изключителната световна стойност на „Старинен град Несебър“ – исторически град, вписан в Списъка на световното наследство (1983).

Като ключов извод от направения анализ на политиката на местно равнище по отношение на градското наследство може да се отбележи, че важни международни приоритети и препоръки са отразени в общинските политики и градското наследство заема специално място в тях. За съжаление, обаче, то не е достатъчно добре интегрирано в стратегическите и оперативните документи. Наблюдават се съществени различия в отделните общински планове, като напр. в 40% от разгледаните 15 града

с концентрация на културно наследство темата за градското наследство не присъства. Също така опазването и управлението на градското наследство са изправени пред редица предизвикателства поради липса на интегриран подход в някои градове, сложната собственост на сградите и недостиг на квалифицирани специалисти.

Независимо от това местната власт декларира желание за инициране на дейности с цел повишаване на ангажираността към опазването на градското наследство, създавайки сравнително новите програми за подпомагане на собственици на сграда НКЦ. Наред с това се заявява активен интерес по отношение на споделяне на опит с други градове с културно наследство и подобна проблематика, както и прилагане на модели за интеграция на наследството в съвременната градска среда.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

*Градското наследство е динамична система, която се нуждае от интегриран подход за опазване и управление, съобразен с международните стандарти и добри практики.*²⁸ Съвременната концепция за градско наследство надхвърля статичното „запазване“ и се фокусира върху „управление на промените“, отчитайки динамиката на историческите градове. То се разглежда като ключов ресурс за запазване на идентичността, стимулиране на икономическото развитие и социалното сближаване като се обръща внимание не само на материалния, но и на нематериалния му аспект – традиции, начин на живот, „духът на мястото“. Подходът на историческия градски пейзаж е ключов за диференцирано опазване на различните компоненти на градската среда, а интегрирането на наследството в политиките за градско планиране и развитие е от съществено значение.

В България, въпреки усъвършенстването на националните политики за опазване на културното наследство, темата за градското наследство не е достатъчно добре разгърната. Важни международни приоритети са отразени в общинските политики, но градското наследство не е напълно интегрирано в стратегическите и оперативните документи. Наблюдават се редица предизвикателства, като сложна собственост на обектите НКЦ

---

²⁸ Повече по темата в: Кабаков, 2022.

и недостига на експерти в областта на консервацията и реставрацията.

Въпреки това, се декларира желание за по-активно участие в опазването на градското наследство. Създадени са програми за подпомагане на собственици на НКЦ, а местните общности проявяват интерес към модели за интеграция на наследството в градската среда.

Като препоръки за бъдещи действия може да се предложи разработване на комплексни политики за опазване и управление на градското наследство, съобразени с международните стандарти и добри практики, както и по-добра интеграция на градското наследство в стратегическите и оперативни документи на национално и местно ниво. Препоръчва се развиването на програми за подпомагане на собственици на НКЦ и стимулиране на активното участие на местните общности, както и развиване на мрежи за споделяне на опит с други градове с културно наследство и подобна проблематика.

Изследователската работа постави темата за градското културно наследство в България и националните политики в контекста на международните приоритети и нормативни актове, което доведе до идентифициране на предизвикателствата пред неговото развитие. Направените препоръки са насочени към предприемането на действия, мерки, решения и политики за по-добро опазване и управление на градското наследство в България.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Европейска комисия (2019). *Европейска рамка за действия в областта на културното наследство* [онлайн]. Люксембург: Служба за публикации на Европейския съюз. [Преглед на 15.04.2024].
Достъп на: <https://data.europa.eu/doi/10.2766/51648>.

Европейски съвет (2019). *Нова стратегическа програма 2019 – 2024 г.* [онлайн] [преглед на 15.04.2024]. Достъп на: <https://www.consilium.europa.eu/media/39923/a-new-strategic-agenda-2019-2024-bg.pdf>.

Кабаков, И. (2007). *Право на културно многообразие*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.

Кабаков, И. (2017). *Интегрирано управление на културата*. София:

Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.

Кабаков, И. (2022). Управленски подходи в областта на културата.

Стратегии на образователната и научната политика, т. 30, № 4, с. 353-368. DOI: <https://doi.org/10.53656/str2022-4-2-man>.

Кабаков, И. (2024). Градове на бъдещето и бъдещето на градовете:

актуално състояние и перспективи за развитие. В: *Културната памет на града*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 6-19.

Крачанова, М. (2023). Инструменти за устойчиво управление на

световното културно наследство. Оценки за въздействие върху световното наследство. В: *Научна конференция с международно участие „Съвременни технологии в културно-историческото наследство“*, том X. София: Технически университет – София. ISSN 2367-6523.

Методически насоки за разработване и прилагане на интегрирани планове за градско възстановяване и развитие (Изменение)

(2019) [онлайн]: утвърдил министър на Регионалното развитие и благоустройството Петя Аврамова. София: Министерство на регионалното развитие на Република България. Достъп на: <https://s.shopeee.com/g2dL>.

Методически указания за разработване и прилагане на планове за интегрирано развитие на Община (ПИРО) за периода 2021-

2027 г. (2020) [онлайн]: утвърдил министър на Регионалното развитие и благоустройството Петя Аврамова. *Министерство на регионалното развитие и благоустройството*, публ. 25 март 2020 16:26. [Преглед на 15.04.2024]. Достъп на: <https://www.mrrb.bg/bg/utvurdeni-metodicheski-ukazaniya-za-razrabotvane-i-prilagane-na-planove-za-integrirano-razvitie-na-obstina-piro-za-perioda-2021-2027-g/>.

Община Пловдив. Общински институт „Старинен Пловдив“

(2022). Програма „Да съхраним заедно Старинен Пловдив“ за финансиране на инициативи по консервацията и реставрацията на фасади и художествени елементи на сгради, находящи се на територията на АИР „Старинен Пловдив“ [онлайн] [преглед на 15.04.2024]. Достъп на: oldplovdiv.bg: [http://](http://oldplovdiv.bg)

oldplovdiv.bg/storage/10/0/55/starinen-plovdiv-programa.pdf.

План за интегрирано развитие на Община Бургас 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <http://plan.smartburgas.eu/%D0%BF%D0%B8%D1%80%D0%BE-2021-2027/>.

План за интегрирано развитие на Община Варна 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.varna.bg/bg/1612>.

План за интегрирано развитие на Община Велико Търново 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: https://www.veliko-tarnovo.bg/media//filer/2021/09/01/plan_za_integrirano_razvitiie_na_obshtina_veliko_tarnovo_2021-2027.pdf.

План за интегрирано развитие на Община Видин 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://vidin.bg/wps/portal/vidin-municipality/administration/strategies-plans-programs/program22>.

План за интегрирано развитие на Община Габрово 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.gabrovo.bg/bg/page/51>.

План за интегрирано развитие на Община Казанлък за периода 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: https://www.kazanlak.bg/common/pdf/PIRO_Kazanlak-2021-2027.pdf.

План за интегрирано развитие на Община Коприовцица 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <http://koprivshtitsa-bg.com/bg/municipality/plan-za-integrirano-razvitiie-na-obshtina-koprivshtitsa-za-perioda-2021-2027-g-piro/>.

План за интегрирано развитие на Община Кюстендил за периода 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: https://www.kustendil.bg/index.php?option=com_jdownloads&view=download&id=2588:2021-03-17-13-56-59&catid=29&lang=bg.

План за интегрирано развитие на Община Несебър 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.strategy.bg/strategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1427>.

План за интегрирано развитие на Община Пловдив (ПИРО) 2021-2027 г. [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.plovdiv.bg/piro/piro-plan/>.

- План за интегрирано развитие на Община Русе 2021-2027** [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1529>.
- План за интегрирано развитие на Община Смолян 2021-2027** [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.smolyan.bg/bg/menu/subcontent/3180>.
- План за интегрирано развитие на Община София за периода 2021-2027** [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://nag.sofia.bg/Pages/Render/1171>.
- План за интегрирано развитие на Община Стара Загора (ПИРО) 2021-2027 година** [онлайн] [прегледан на 24.07.2024.04.2024 23 г.]. Достъп: <https://www.starazagora.bg/bg/obyavleniya/plan-za-integrirano-razvitie-na-obshtina-stara-zagora-za-perioda-2021-2027-godina/>.
- План за интегрирано развитие на Община Шумен 2021-2027** [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://obs.shumen.bg/decisions/2148701.pdf>.
- Столична община** (2019). *Програма „Културно наследство на Столична община“* [онлайн]. Столична община Направление „Архитектура и градоустройство“ [Преглед на 15.04.2024]. Достъп на: <https://nag.sofia.bg/Pages/Render/1018>.
- Център за културно наследство и архитектура** (2023). *Стратегия за културното наследство на Община Несебър (2023-2032)*. София: ЦКНА. ISBN 978-619-92580-0-2. Достъп и на: https://nesebar.bg/programi/StrategyCH_Nessebar%20BG-edited.pdf.
- Baltà Portolés, B., Sánchez., A. U.** (2018). *Cultural Heritage and Sustainable Cities. Key Themes and Examples in European Cities: An initiative by the Committee on Culture of United Cities and Local Governments – UCLG* [online]. UCLG Committee on Culture Reports, n° 7. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: https://www.agenda21culture.net/sites/default/files/report_7_-_cultural_heritage_sustainable_development_-_eng.pdf.
- Bandarin, F., van Oers, R.** (2012). Urban Conservation: Short History of a Modern Idea. In: Bandarin, F., van Oers, R. *The Historic Urban Landscape: Managing Heritage in an Urban Century*.

Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell, p. 1-36. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781119968115.ch1>.

Council of Europe (2000). *Landscape Convention (ETS No. 176)* [online] [viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=176>.

Council of Europe (2017). *European Heritage Strategy for the 21st Century* [online] [viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/strategy-21>.

Council of Europe (2017). *Recommendation of the Committee of Ministers to member States on the European Cultural Heritage Strategy for the 21st century CM/Rec(2017)1* [online]. Adopted by the Committee of Ministers on 22 February 2017 at the 1278th meeting of the Ministers' Deputies. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: [https://search.coe.int/cm/#{%22CoEObjectId%22:\[%2209000016806f6a03%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm/#{%22CoEObjectId%22:[%2209000016806f6a03%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}).

Cultural heritage at the Council of Europe (n.d.) [online]. *Council of Europe*. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/cultural-heritage>.

European Commission (2004). *SUIT, sustainable development of urban historical areas through an active integration within towns – Guidance for the environmental assessment of the impacts of certain plans, programmes or projects upon the heritage value of historical areas, in order to contribute to their long-term sustainability – Research report n° 16* [online]. Publications Office. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c0fe3aca-1639-4554-aca7-d3dccb2158d>.

European Commission (2014). *Urban Agenda for the EU* [online] [viewed: 15.05.2024]. Available from: https://commission.europa.eu/eu-regional-and-urban-development/topics/cities-and-urban-development/urban-agenda-eu_en.

Gehl, J. (2010). *Cities for people*. Washington, D.C.: Islandpress. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: https://umranica.wikido.xyz/repo/7/75/Cities_For_People_-_Jan_Gehl.pdf.

Hernández, M.G., Calle-Vaquero, M. de la (2019). *Urban Heritage*. In: Warf, Barney (ed.). *Oxford Bibliographies in Geography*. New York: Oxford

University Press. DOI: 10.1093/OBO/9780199874002-0208.

- ICOMOS** (1987). *Charter For the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington Charter 1987): Adopted by ICOMOS General Assembly in Washington, DC, October 1987* [online] [viewed: 15.05.2024]. Available from: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/towns_e.pdf.
- ICOMOS** (2008). *Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place: Adopted at Québec, Canada, October 4th 2008* [online] [viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-2.pdf>.
- ICOMOS** (2011). *The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas*. Adopted by the 17th ICOMOS General Assembly on 28 November 2011 [Viewed: 15.05.2024]. Available from: https://civvih.icomos.org/wp-content/uploads/2022/03/Valletta-Principles-GA-_EN_FR_28_11_2011.pdf.
- Istatkova, A. V.** (2022). CultUrEn - Research Methodology of an Evolving Urban Environment [online]. *Journal of International Scientific Publications: Language, Individual & Society*, vol. 16, pp. 107-121. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://www.scientific-publications.net/en/article/1002353/>.
- Krachanova, M.** (2024). Tools for sustainable management of world cultural heritage: the role of heritage impact assessment. В: *Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Културология*, т. 3, 2024. ISSN 2815-3685. Достъп и на: <https://research.uni-sofia.bg/xmlui/handle/10506/2533>.
- New Life for Historic cities* [online]. Paris: UNESCO. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://city2030.org.ua/sites/default/files/documents/news-1026-1.pdf>
- Pasikowska-Schnass, M.** (2018). Cultural heritage in EU policies. European Parliamentary Research Service Members' Research Service PE 621.876 – June 2018 [online] [Viewed: 15.05.2024]. Available from: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/621876/EPRS_BRI\(2018\)621876_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/621876/EPRS_BRI(2018)621876_EN.pdf).
- Ripp, M., Rodwell, D.** (2015). The Geography of Urban Heritage. *The Historic Environment: Policy & Practice*, vol. 6, no 3, pp. 240-276.

- Ripp, M., Rodwell, D.** (2016). The Governance of Urban Heritage. *The Historic Environment: Policy and Practice*, vol. 6, no 3, pp. 81-108.
- Rodwell, D.** (2010). Comparative approaches to urban conservation in Central and Eastern Europe: Zamość, Poland, and Sibiu, Romania. *The Historic Environment: Policy & Practice*, vol. 1, no 2, pp. 116-142. DOI: 10.1179/175675010X12662480109199.
- Rodwell, D.** (2019). Urban Heritage, Communities, and Environmental Sustainability. Oevermann, H., Gantner, E. (eds.). *Securing Urban Heritage: Agents, Access, and Securitization*. London: Routledge, pp. 62–79. DOI: 10.4324/9780429053559-5.
- Ruskin, J.** (1989) *The Seven Lamps of Architecture*. New York: Dover Publications.
- Sonkoly, G.** (2023). Regimes of Urban Heritage in Europe. In: Sonkoly, G. (ed.). *Urban Heritage in Europe. Economic and Social Revival*. New York: Routledge.
- UNESCO** (1976). *Recommendation concerning the safeguarding and contemporary role of historic areas* [online]. Records of the General Conference, 19th session, Nairobi, 26 October to 30 November 1976, v. 1: Resolutions. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000114038.page=136>.
- UNESCO** (2011). *Recommendation on the Historic Urban Landscape* [online]. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://whc.unesco.org/en/compendium/79>
- UNESCO** (2022). *Medium-Term Strategy 2022-2029 (41 4/C)* [online]. Paris: UNESCO. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378083>.
- UNESCO** (2023). *Urban Heritage for Resilience* [online]. Consolidated Results of the Implementation of the 2011. Recommendation on the Historic Urban Landscape. 3rd Member States Consultation. Paris: UNESCO. DOI :<https://doi.org/10.58337/CFZO9650>. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000387773>.
- UNESCO** *Urban Heritage Atlas: A tool for managing urban heritage* [online]. UNESCO World Heritage Convention. [Viewed: 15.05.2024].

Available from: <https://whc.unesco.org/en/urban-heritage-atlas/>

- United Nations. Department of Economic and Social Affairs** (2019). *World Urbanization Prospects 2018. Population Dynamics* [online] [viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://population.un.org/wup/>.
- Veldpaus, A. R. Loes, Pereira Roders, A. R., Colenbrander, B. J. F.** (2013). Urban Heritage: Putting the Past into the Future. *The Historic Environment Policy & Practice*, vol. 4, no. 1, pp. 3-18. DOI: 10.1179/1756750513Z.00000000022.

REFERENCES

- Baltà Portolés, B., Sánchez., A. U.** (2018). *Cultural Heritage and Sustainable Cities. Key Themes and Examples in European Cities: An initiative by the Committee on Culture of United Cities and Local Governments – UCLG* [online]. UCLG Committee on Culture Reports, n° 7. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: https://www.agenda21culture.net/sites/default/files/report_7_-_cultural_heritage_sustainable_development_-_eng.pdf.
- Bandarin, F., van Oers, R.** (2012). Urban Conservation: Short History of a Modern Idea. In: Bandarin, F., van Oers, R. *The Historic Urban Landscape: Managing Heritage in an Urban Century*. Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell, p. 1-36. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781119968115.ch1>.
- Council of Europe** (2000). *Landscape Convention (ETS No. 176)* [online] [viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=176>.
- Council of Europe** (2017). *European Heritage Strategy for the 21st Century* [online] [viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/strategy-21>.
- Council of Europe** (2017). *Recommendation of the Committee of Ministers to member States on the European Cultural Heritage Strategy for the 21st century CM/Rec(2017)1* [online]. Adopted by the Committee of Ministers on 22 February 2017 at the 1278th meeting of the Ministers' Deputies. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: [https://search.coe.int/cm/#{%22CoEObjectId%22:\[%2209000016806f6a03%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm/#{%22CoEObjectId%22:[%2209000016806f6a03%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}).

Cultural heritage at the Council of Europe (n.d.) [online]. *Council of Europe*. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/cultural-heritage>.

European Commission (2004). *SUIT, sustainable development of urban historical areas through an active integration within towns – Guidance for the environmental assessment of the impacts of certain plans, programmes or projects upon the heritage value of historical areas, in order to contribute to their long-term sustainability – Research report n° 16* [online]. Publications Office. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c0fe3aca-1639-4554-aca7-d3dccdb2158d>.

European Commission (2014). *Urban Agenda for the EU* [online] [viewed: 15.05.2024]. Available from: https://commission.europa.eu/eu-regional-and-urban-development/topics/cities-and-urban-development/urban-agenda-eu_en.

Evropeyska komisija (2019). *Evropeyska ramka za deystvia v oblastta na kulturnoto nasledstvo* [onlayn]. Lyuksemburg: Sluzhba za publikatsii na Evropeyskia sayuz. [Pregled na 15.04.2024]. Dostap na: <https://data.europa.eu/doi/10.2766/51648> [in Bulgarian].

Evropeyski savet (2019). *Nova strategicheska programa 2019 – 2024 g.* [onlayn] [pregled na 15.04.2024]. Dostap na: <https://www.consilium.europa.eu/media/39923/a-new-strategic-agenda-2019-2024-bg.pdf> [in Bulgarian].

Gehl, J. (2010). *Cities for people*. Washington, D.C.: Island press. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: https://umranica.wikido.xyz/repo/7/75/Cities_For_People_-_Jan_Gehl.pdf.

Hernández, M.G., Calle-Vaquero, M. de la (2019). Urban Heritage. In: Warf, Barney (ed.). *Oxford Bibliographies in Geography*. New York: Oxford University Press. DOI: 10.1093/OBO/9780199874002-0208.

ICOMOS (1987). *Charter For the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington Charter 1987): Adopted by ICOMOS General Assembly in Washington, DC, October 1987* [online] [viewed: 15.05.2024]. Available from: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/towns_e.pdf.

ICOMOS (2008). *Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place: Adopted at Québec, Canada, October 4th 2008* [online] [viewed:

- 15.05.2024]. Available from: <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-2.pdf>.
- ICOMOS** (2011). *The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas* [online]. Adopted by the 17th ICOMOS General Assembly on 28 November 2011. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: https://civvih.icomos.org/wp-content/uploads/2022/03/Valletta-Principles-GA-_EN_FR_28_11_2011.pdf.
- Istatkova, A. V.** (2022). CultUrEn - Research Methodology of an Evolving Urban Environment [online]. *Journal of International Scientific Publications: Language, Individual & Society*, vol. 16, pp. 107-121. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://www.scientific-publications.net/en/article/1002353/>.
- Kabakov, I.** (2007). *Pravo na kulturno mnogoobrazie*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“ [in Bulgarian].
- Kabakov, I.** (2017). *Integrirano upravljenje na kulturata*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“ [in Bulgarian].
- Kabakov, I.** (2022). Upravlenski podhodi v oblastta na kulturata. *Strategii na obrazovatelната i nauchната politika*, t. 30, № 4, s. 353-368 [in Bulgarian]. DOI: <https://doi.org/10.53656/str2022-4-2-man>.
- Kabakov, I.** (2024). Cities of the Future and the Future of Cities: Current state and Prospects for development V: *Kulturnata pamet na grada*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“ s. 20-31.
- Krachanova, M.** (2023). Instrumenti za ustoychivo upravljenje na svetovното kulturno nasledstvo. Otsenki za vazdeystvie varhu svetovното nasledstvo. V: *Nauchna konferentsia s mezhdunarodno uchashtie „Savremenni tehnologii v kulturno-istoricheskoto nasledstvo“*, tom X. Sofia: Tehnicheski universitet – Sofia [in Bulgarian]. ISSN 2367-6523.
- Krachanova, M.** (2024). Tools for sustainable management of world cultural heritage: the role of heritage impact assessment. B: *Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Културология*, т. 3, 2024. ISSN 2815-3685. Достъп и на: <https://research.uni-sofia.bg/xmlui/handle/10506/2533>.
- Metodicheski nasoki za razrabotvane i prilagane na integrirani planove za gradsko vazstanovyavane i razvitie (Izmenenie)** (2019) [onlayn]:

utvardil ministar na Regionalното razvitie i blagoustroystvoto Petya Avramova. Sofia: Ministerstvo na regionalното razvitie na Republika Bulgaria. Dostap na: <https://s.shopeee.com/g2dL> [in Bulgarian].

Metodicheski ukazania za razrabotvane i prilagane na planove za integrirano razvitie na Obshtina (PIRO) za perioda 2021-2027 g. (2020) [onlayn]: utvardil ministar na Regionalното razvitie i blagoustroystvoto Petya Avramova. Ministerstvo na regionalното razvitie i blagoustroystvoto, publ. 25 mart 2020 16:26. [Pregled na 15.04.2024]. Dostap na: <https://www.mrrb.bg/bg/utvurdeni-metodicheski-ukazaniya-za-razrabotvane-i-prilagane-na-planove-za-integrirano-razvitie-na-obshtina-piro-za-perioda-2021-2027-g/> [in Bulgarian].

New Life for Historic cities [online]. Paris: UNESCO. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://city2030.org.ua/sites/default/files/documents/news-1026-1.pdf>

Obshtina Plovdiv. Obshtinski institut „Starinen Plovdiv“ (2022). *Programa „Da sahranim zaedno Starinen Plovdiv“ za finansirane na initsiativi po konservatsiyata i restavratsiyata na fasadi i hudozhestveni elementi na sgradi, nahodyashti se nateritoriyata na AIR „Starinen Plovdiv“* [onlayn] [pregled na 15.04.2024]. Dostap na: [oldplovdiv.bg: http://oldplovdiv.bg/storage/10/0/55/starinen-plovdiv-programa.pdf](http://oldplovdiv.bg/storage/10/0/55/starinen-plovdiv-programa.pdf) [in Bulgarian].

Pasikowska-Schnass, M. (2018). Cultural heritage in EU policies. European Parliamentary Research Service Members' Research Service PE 621.876 – June 2018 [online] [Viewed: 15.05.2024]. Available from: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/621876/EPRS_BRI\(2018\)621876_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/621876/EPRS_BRI(2018)621876_EN.pdf).

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Burgas 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <http://plan.smartburgas.eu/%D0%BF%D0%B8%D1%80%D0%BE-2021-2027/> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Gabrovo 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.gabrovo.bg/bg/page/51> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Kazanlak za perioda 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: https://www.kazanlak.bg/common/pdf/PIRO_Kazanlak-2021-2027.pdf [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Koprivshitsa 2021-2027 [onlayn]

[pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <http://koprivshitsa-bg.com/bg/municipality/plan-za-integrirano-razvitie-na-obshtina-koprivshitsa-za-perioda-2021-2027-g-piro/> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Kyustendil za perioda 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: https://www.kustendil.bg/index.php?option=com_jdownloads&view=download&id=2588:2021-03-17-13-56-59&catid=29&lang=bg [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Nesebar 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.strategy.bg/strategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1427> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Plovdiv (PIRO) 2021-2027 g. [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.plovdiv.bg/piro/piro-plan/> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Ruse 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1529> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Shumen 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://obs.shumen.bg/decisions/2148701.pdf> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Smolyan 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.smolyan.bg/bg/menu/subcontent/3180> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Sofia za perioda 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://nag.sofia.bg/Pages/Render/1171> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Stara Zagora (PIRO) 2021-2027 godina [onlayn] [pregledan na 24.07.2024.04.2024 23 g.]. Dostap: <https://www.starazagora.bg/bg/obyavleniya/plan-za-integrirano-razvitie-na-obshtina-stara-zagora-za-perioda-2021-2027-godina/> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Varna 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.varna.bg/bg/1612> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Veliko Tarnovo 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.veliko-tarnovo.bg/>

media//filer/2021/09/01/plan_za_integrirano_razvitie_na_obshtina_veliko_tarnovo_2021-2027.pdf [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Vidin 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://vidin.bg/wps/portal/vidin-municipality/administration/strategies-plans-programs/program22> [in Bulgarian].

Ripp, M., Rodwell, D. (2015). The Geography of Urban Heritage. *The Historic Environment: Policy & Practice*, vol. 6, no 3, pp. 240-276.

Ripp, M., Rodwell, D. (2016). The Governance of Urban Heritage. *The Historic Environment: Policy and Practice*, vol. 6, no 3, pp. 81-108.

Rodwell, D. (2010). Comparative approaches to urban conservation in Central and Eastern Europe: Zamość, Poland, and Sibiu, Romania. *The Historic Environment: Policy & Practice*, vol. 1, no 2, pp. 116-142. DOI: 10.1179/175675010X12662480109199.

Rodwell, D. (2019). Urban Heritage, Communities, and Environmental Sustainability. Oevermann, H., Gantner, E. (eds.). *Securing Urban Heritage: Agents, Access, and Securitization*. London: Routledge, pp. 62-79. DOI: 10.4324/9780429053559-5.

Ruskin, J. (1989) *The Seven Lamps of Architecture*. New York: Dover Publications.

Sonkoly, G. (2023). Regimes of Urban Heritage in Europe. In: **Sonkoly, G.** (ed.). *Urban Heritage in Europe. Economic and Social Revival*. New York: Routledge.

Stolichna obshtina (2019). *Programa „Kulturno nasledstvo na Stolichna obshtina“* [onlayn]. Stolichna obshtina Napravlenie „Arhitektura i gradoustroystvo“ [Pregled na 15.04.2024]. Dostap na: <https://nag.sofia.bg/Pages/Render/1018> [in Bulgarian].

Tsentar za kulturno nasledstvo i arhitektura (2023). *Strategia za kulturnoto nasledstvo na Obshtina Nesebar (2023-2032)*. Sofia: TsKNA. ISBN 978-619-92580-0-2. Dostap i na: https://nesebar.bg/programi/StrategyCH_Nesebar%20BG-edited.pdf [in Bulgarian].

UNESCO (1976). *Recommendation concerning the safeguarding and contemporary role of historic areas* [online]. Records of the General Conference, 19th session, Nairobi, 26 October to 30 November 1976, v. 1: Resolutions. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://>

- unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000114038.page=136.
- UNESCO** (2011). *Recommendation on the Historic Urban Landscape* [online]. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://whc.unesco.org/en/compendium/79>
- UNESCO** (2022). *Medium-Term Strategy 2022-2029 (41 4/C)* [online]. Paris: UNESCO. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378083>.
- UNESCO** (2023). *Urban Heritage for Resilience* [online]. Consolidated Results of the Implementation of the 2011. Recommendation on the Historic Urban Landscape. 3rd Member States Consultation. Paris: UNESCO. DOI :<https://doi.org/10.58337/CFZO9650>. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000387773>.
- UNESCO Urban Heritage Atlas: A tool for managing urban heritage** [online]. UNESCO World Heritage Convention. [Viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://whc.unesco.org/en/urban-heritage-atlas/>.
- United Nations. Department of Economic and Social Affairs** (2019). *World Urbanization Prospects 2018. Population Dynamics* [online] [viewed: 15.05.2024]. Available from: <https://population.un.org/wup/>.
- Veldpaus, A. R. Loes, Pereira Roders, A. R., Colenbrander, B. J. F.** (2013). Urban Heritage: Putting the Past into the Future. *The Historic Environment Policy & Practice*, vol. 4, no. 1, pp. 3-18. DOI: 10.1179/1756750513Z.00000000022.

Milena Hristova Krachanova, PhD student

Faculty of Philosophy, Department of History and Theory of Culture

Sofia University "St. Kliment Ohridski"

Bulgaria

E-mail: mkratchanova@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0001-8299-5843>

БРАНДИРАНЕ НА ГРАДОВЕТЕ, ОСНОВАНО НА КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО: (НЕ)РЕАЛИЗИРАН ПОТЕНЦИАЛ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Ани Вескова Истаткова, Изследовател R1
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Статията разглежда темата за брендиране на градове чрез културно наследство, като се фокусира върху неговата роля за стимулиране на устойчиво развитие. Основни акценти са поставени на подходите за брендиране, основани на градския исторически пейзаж; на диверсификация на брандове; социално включване; посетителски интерес и международните стратегически приоритети. Анализът е изграден на принципа на проучване на случаи върху 15 български града, като са изведени примери за самоидентификация, но и за „външен поглед“ към културното наследство и формирането на образа на града, гледан през туристическия интерес. Брендирането е инструмент за утвърждаване на градската идентичност и маркетингов подход, основан на културното наследство, който има потенциал за икономическо и социално развитие на локално ниво.

Ключови думи: брендиране, градска среда, културна памет, брендиране на градове, брендиране на културното наследство, управление на културното наследство.

CITY BRANDING BASED ON CULTURAL HERITAGE: (UN) REALIZED POTENTIAL FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Ani Veskova Istatkova, Researcher R1
Sofia University "St. Kliment Ohridski"

Abstract. The article examines the topic of city branding and cultural heritage, focusing on its potential to drive sustainable development. It

emphasizes five key branding approaches: leveraging the urban historical landscape (utilizing the city's unique history and architecture in its branding strategy); brand diversification (creating multiple sub-brands that reflect the city's diverse aspects); social inclusion (ensuring the participation of the local community in the branding process for a more authentic representation); visitor interest (focusing on attractions that would appeal to tourists); international strategic priorities (aligning the city's brand with global trends and initiatives for a broader impact). The analysis draws on case studies of 15 Bulgarian cities. It examines examples of both self-identification and "external perspectives" on cultural heritage and city image formation through tourism. The article argues that city branding can be a powerful tool for: asserting urban identity; creating a strong and distinct image for the city; implementing a marketing approach based on cultural heritage; utilizing cultural heritage as a key asset for marketing and promotion; stimulating local economic and social development; attracting investment, fostering tourism, and improving quality of life.

Keywords: branding, urban environment, cultural memory, city branding, branding of cultural heritage, image making, cultural heritage management.

Ние пътуваме надалеч и пресичаме морета, за да видим нещо, към което се отнасяме с равнодушие, ако е сред нас, пред очите ни [...]. Има много неща в града ни и в неговите околности, за които дори не сме чували, а още по-малко сме ги виждали. Но ако биха били в Гърция или в Египет, или в Азия, щяхме всичко да сме чули за тях, със сигурност щяхме да сме прочели и видели всичко, което би могло да се види.

Плиний Млади, 61-113 г.

В основата на проучването е поставено градското културно наследство¹, като потенциал за развитие на средата на живот в икономически и социален смисъл. То обхваща не само материалните

---

¹ Терминът „градско наследство“ е въведен от Густаво Джованони, който го разглежда като неразделна част от градската среда, а управлението на наследството като интегрална част от общата концепция на териториялно и пространствено развитие на градовете. За развитието на смисъла влаган в термина пишат Велдпаус и Родерс (Veldpaus, Roders, 2013, p. 8). Подходите към „градското наследство“ изследва М. Крачанова (2024, с 32).

и нематериалните културни ценности, но и в по-широк смисъл е средата, оформена от поколенията жители, и включва влиянието на миграциите и дори променящите се възприятия за този пейзаж (García-Hernández, Calle-Vaquero, Yubero, 2017, p. 1). Културното наследство на града играе важна роля за повишаване на жизнения стандарт в контекста на един динамичен глобален свят². Уникалният набор от характеристики и предизвикателства, които притежава всеки град, при правилни и последователни управленски решения съдържа потенциал за неговото превръщане в привлекателно място за живот, но и в туристическа дестинация. Стратегическият подход за постигане на устойчива градска среда³ изисква пълноценно използване на културното наследство за въздействие върху обществата и тяхното развитие, както и за превръщането на съвременния град в място, което съвместява съвременните технологични и маркетингови постижения с достигналите до нас памет и наследство.

Всички действия, които се случват в града, всичко, което се случва

---

² Наред с това, обаче има и теории за негативното влияние от превръщането на градския исторически пейзаж в прителателна за туризма дестинация. Това носи последици, които подлагат на натиск градската тъкан, променя функциите и предназначението на сгради, начина на живот на местната общност и т.н. (Подробно виж в: García-Hernández, Calle-Vaquero, Yubero, 2017). Същевременно трябва да се има предвид, че културното наследство наред с потенциал за развитие на градовете чрез развитие на туризма, е и предизвикателство пред управлението. Туризмът освен като позитив, се разглежда в някои случаи като заплаха за жизнеността на местните икономики, за целостта на културното наследство и качеството на живот на жителите. Затова е важно да има добро и балансирано управление на туризма в градовете с наследство, а не както често се свежда само до реклама (Van der Borg, Costa, Gotti, 1996, pp. 306-321).

³ Устойчивата градска среда е град, проектиран да посреща нуждите на настоящето, без да се застрашава възможността на бъдещите поколения да посрещнат своите собствени нужди. Това предполага да се вземат предвид екологичните, социалните, културните и икономическите аспекти на градското развитие. Докладът на ЕЕА *Urban sustainability in Europe – opportunities for challenging times (2021)* разглежда устойчивостта на градовете през шест различни гледни точки: кръгов град, устойчив град, град с ниски въглеродни емисии, зелен град, приобщаващ град и здрав град. Той показва, че редица фактори, включително управление, знания, култура, технологии, данни и финансиране, оказват влияние върху движещите сили и пречките пред прехода към устойчива градска среда. Устойчивата градска среда насърчава обновяването и прехода на градските райони и градове към по-високо качество на живот. Тя цели да насърчи иновациите и да намали въздействието върху околната среда, като същевременно максимизира икономическите и социалните ползи.

в него комуникира с послания и формира неговия имидж, включително и сред местните жители (Fredholm, Olsson, 2018; Vermeulen, 2002; Graham, 2002; Kavartzis, 2004; Dinnie, 2011). Градският брандинг дава основа за политики, стимулиращи икономическото развитие. Наред с това той служи като средство за идентификация на жителите с техния град. Поради това, рамката, описваща и изясняваща процесите, свързани с градския брандинг, е необходима както за справяне с нарастващата конкуренция за ресурси, инвестиции и туризъм, така и за повлияване на социалното включване и с внимание към културното разнообразие (Kavartzis, 2004).

Определени елементи на културното наследство имат потенциала и се превръщат във „визитка“ на града и е интересно да се проследи по какъв начин те влияят на развитието на туризма и на средата на живот. В този смисъл важно е да се отбележи, че историческите напластявания и културното наследство правят дестинациите предпочитани, а познатостта на дестинацията влияе върху формиране на нейния положителен имидж (Szubert, Warcholik, Żemła, 2021; Light, Young, Czerczyn'ski, 2009). Същевременно друго, което безспорно повлиява на разпознаемостта, но и на развитието на дестинациите е статута на културното наследство. Определянето на културни ценности като обекти на световното културно наследство е обект на множество дискусии, фокусирани върху неговото влияние върху брандирането на туристически дестинации. Въпреки това темата за въздействието на статута национално / световно културно наследство върху имиджа на града, но и върху възприятията и поведенческите реакции, на местните общности и на посетителите не е добре изследвано (Dai, et al., 2022). За България, темата за брандирането и проучване на възприятията на общностите и посетителите като инструменти за управление на дестинациите са поставени в публикации на Соня Милева, Желю Владимиров и частично Иван Кабаков и др. (Iankova, Mileva, 2021; Mileva-Vojanova, 2023; Милева, 2010; Владимиров, Милева, 2023; Mileva, et al., 2021; Кабаков, 2022). Повечето от българските изследователи слагат фокус върху маркетинга и иновациите, мениджмънта, както и медиите в областта на културата и туризма (виж напр.: Добрева, 2018; Dobрева, 2017, а и редица други като Биляна Томова, Дияна Андреева, Иван Кабаков, Лидия Върбанова, Петя Колева).

Темата поставена в проучването не е нова за научноизследователското поле в България. Нов е подходът към нея, поставящ емпиричния материал в сравнителен за 15 (избрани по научно установени критерии) за представителни за България градове. Също така подходът приложен към изследването е с фокус върху възприятията и нагласите.

Общото между теориите за брендирането е, че те свързват общностите и посетителите с културното наследство, обектите и градовете чрез възприятия и образи. От тази гледна точка, една от целите на брендирането на места, свързани с културната памет е да се обърне внимание на самоидентификацията, на формирането на локална културна идентичност и в широк контекст на вътрешния пазар, т.е. на местните жители, за да се насърчи гордостта от това, че живеят в района, и да се създаде чувство на принадлежност и собственост (Howie, 2003). Обект на градския маркетинг е именно градският имидж, който е и отправната точка за изграждане на силна градска марка, а перспективата пред добре изградената брендинг стратегия, ако се позовем на изследванията на Стивън Пайк и Крис Райън, както и на Михалис Каварадзис е в тенденциите към балансиране на вътрешния и външния пазар (Pike, Ryan, 2004; Kavaratzis, 2004). Задачата е да се открият онези ключови характеристики, които ще направят дестинацията не просто поредната опция, а предпочитано място за посещение. Анализът на пазарните позиции на конкурентни дестинации, съчетавайки когнитивни (възприятия за важност), емоционални и конативни възприятия (намерение за посещение), може да предложи ценни насоки в тази посока (Pike, Ryan, 2004). Така маркетинговите усилия ще могат да се фокусират върху онези аспекти, които наистина резонират с потребителите и допринасят за изграждането на силен и разпознаваем имидж на дестинацията. Този подход не е използван за проучване на българските градове. Той провокира проучване в сравнителен план на нагласи на по отношение на символите от културното наследство, превърнали се в символи на градовете, но по същество подходът е потенциален за едно по-широко проучване в национален план.

Проучването на подходи за брендиране на градове е сегментът, който прави възможно постигането на синергия между науката, държавата и бизнеса за намиране на практически решения, свързани с

потенциалното въздействие върху жителите на града, и върху начина, по който те се асоциират и преживяват своя град. Дефинирането на уникална идентичност и бранд може да се формира на основата на функционална и полезна комуникация, отразяваща потребностите на заинтересованите страни (Kavaratzis, 2004; Warnaby, 2009; Anholt, 2006; Karvelyte, Chiu, 2011). В такъв непрекъснат процес заинтересованите страни са жизненоважни за устойчивостта на бранда на мястото и неговото управление (Warnaby, 2009; Aitken, Campelo, 2011; Hanna, Rowley, 2011; Lucarelli, 2012; Kavaratzis, Hatch, 2013; Braun, Kavaratzis, Zenker, 2013).

Целта на изследването е чрез метода за проучване на случаи (case studies) да се оцени състоянието на дейности по брандинг в българските градове. За България все още това направление в изследователски план не е развито. Използваният сравнителен подход прави проучването актуално и полезно за открояване на специфичните характеристики на градското наследство и отправените от местната власт послания. Предложени са подходи за брандиране и оценка на тяхната ефективност, което е стъпка към преодоляване на съществуващите единични и понякога противоречащи си действия, към устойчиво развитие и добавена икономическа, социална и културна стойност за градовете и тяхното културно наследство. Това е направено чрез вписване на конкретните казуси в общата теоретична рамка, изграждане на методология на брандинг процеса, „картографиране“ на актуалното състояние чрез привеждане на данните от проучването в графичен материал, с възможност за сравнителен анализ и ситуационен анализ. Статията анализира и възможностите на брандинга в българските градове като пазарен подход към историческото минало.

ТЕОРЕТИЧНА РАМКА

Брандът е много повече от просто име, лого или продукт. Той е „набор от очаквания, спомени, истории и взаимоотношения, които, взети заедно, отчитат решението на потребителя да избере един продукт или услуга пред друг“ (Godin, 2009). Представлява комплекс от емоции, асоциации, ценности и преживявания, които потребителите свързват с даден културен обект, място или дори град и се превръща в негово

конкурентно предимство на дестинацията.

Брандирането от своя страна е процесът, стратегията и стъпките, които изграждат уникална и запомняща се идентичност и подобряват разпознаемостта. Брандирането на обекти, на места и в широкия смисъл на градове с наследство е стратегия, която използва миналото, чрез наследените материални културни ценности, както и обичаи и традиции в настоящето време, за да се развие визия за бъдещето (Baran, 2014, pp. 4674-4676; Santoro, 2016, p. 43) и да се постигне на конкурентно предимство чрез привличане на инвестиции и туристи. В съвременната динамична среда, където технологиите се развиват стремително, брандът се превръща в един от малкото ресурси, които осигуряват дългосрочно конкурентно предимство (Lindemann, 2003). Процесът на изграждане на разпознаваем облик цели да подкрепи местното развитие, да засили идентичността на града и да насърчи жителите да се чувстват свързани с него като се активират всички обществени сили, за да се предотврати социалното изключване и нестабилност (Kavaratzis, 2004).

Брандирането на градовете чрез тяхното културно наследство е подход, който кореспондира с основни приоритети по отношение на културното наследство, поставени в международни конвенции, харти, документи, регионални стратегии, национални закони, наредби и стратегически документи⁴. В национален план брандинга кореспондира с целите за устойчиво развитие на План 2030 и конкретно със Стратегическа цел 8. Сигурна работа и устойчив растеж; със Стратегическа цел 11. Устойчиви градове и общности и 17. Партньорства за целите, както и с приоритетите на Националната програма за развитие „България 2030“

---

⁴ Европейска стратегия за културното наследство на XXI век (Council of Europe, 2017), Заключениета на Съвета на Европа относно извеждането на културното наследство на преден план в политиките на ЕС (2018/C 196/05) (Европейски съвет, 2018), Заключение на Съвета от 21 май 2014 г. относно културното наследство като стратегически ресурс за устойчива Европа (2014/C 183/08) (Европейски съвет, 2014), Доклад за интегриран подход към културното наследство на Европа (2014/2149(INI)) A8-0207/2015 (Европейски парламент, 2015), Европейска рамка за действие в областта на културното наследство (Европейска комисия, 2019), Culture: Urban Future (UNESCO, 2016), Transforming Our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development (General Assembly No. A/RES/70/1) (United Nations, 2015), Национална програма за развитие България 2030 (2020), Проект на Стратегия за развитие на българската култура 2019-2029 г. (2019) и, разбира се на регионално ниво с Плановите за интегрирано развитие на общините.

– Приоритет 9. Местно развитие, Приоритет 11. Социално включване и най-вече Приоритет. 13. Култура, наследство и туризъм.

Резултатите от дейностите по брендиране на културни обекти и градове се очаква да допринесат за формиране на идентичност, да повишат усещането за принадлежност и ангажираност; да спомогнат за повишаване на жизнения стандарт и благосъстояние на местното население, за балансирано икономическо развитие, създаване на работни места чрез туризъм и използване на културното наследство като ресурс за устойчиво развитие.

Развитието на съвременните общества прави връзките между културата и икономиката все по-тесни и сложни. Ричардс и Уилсън отбелязват, че „идеята за икономика на културата произтича от три източника: променящата се природа на пост-индустриалния потребителски капитализъм; политиките за икономическо развитие; нарастването на регионализма като глобално явление. Културата се превръща в ключов ресурс в постиндустриалната икономика, което се отразява в използването на културното наследство в стратегиите за развитие на Европейския съюз и други международни организации“ (Ray, 1998, p. 5 цит. по Richards, Wilson, 2006). В този смисъл, регионите, притежаващи културни ресурси се стремят да ги използват максимално в контекста на стратегиите за териториален маркетинг, спазвайки основните принципи за устойчиво развитие; ориентация към общността, подход отдолу-нагоре, с внимание към културното многообразие и съответно, използване на многостранен подход, акцент върху качеството на живот, достъп до обществени пространства и творческо развитие за интерпретиране и популяризиране на културното наследство (Smith, 2006; Zbucnea, 2014, p. 139, 145; Richards, Wilson, 2006).⁵

---

⁵ Териториалният маркетинг и брендинга са сходни и дори взаимосвързани подхода. И двете се стремят да позиционират и популяризират място (град, регион) по атрактивен начин, за да привлекат туристи, инвестиции, бизнес и нови жители. Основните инструменти са: идентичност: изграждане на силна и запомняща се марка за мястото; комуникация: разпространение на послания за мястото чрез различни канали (маркетингови кампании, PR, реклама) и участие: ангажиране на местната общност и заинтересованите страни. В някои проучвания се откроява като разлика, че териториалният маркетинг, има по-широк фокус и целева аудитория, но основната разлика безспорно е във фокуса на брендирането на места и градове, а именно изграждането на емоционална връзка с местната общност и с посетителите.

Изследователи на културното наследство често го описват като „съвременно използване на миналото“ (Ashworth, 2003). Най-често се използват два вида брендинг стратегии - градовете акцентират върху материалните характеристики на мястото, като сгради и събития 1. или върху неговите нематериални аспекти 2. като обхващат както материалните, така и нематериалните елементи на културната/историческа среда (Jansson, et al., 2006), а туризмът, основан на културното наследство, заема водеща позиция в световната туристическа индустрия (Timothy, 2006). В този смисъл изследователските мнения са полюсни. Позитивният аспект възприема съвременните подход на интерпретиране, популяризиране и управление, част от които е изграждането на брендинг стратегия за културното наследство се стреми към грижа за културата и ландшафта за дългосрочно ползване, докато негативният аспект възприема съвременните подходи като „манипулиране и експлоатация на миналото за комерсиални цели“ (Merriman, 1991). Тук е мястото да се акцентира на ролята, която местните власти имат в регионалното развитие на дестинацията. От техния управленски подход зависи планиране на ползването на обектите, инфраструктурата и икономическите актове и инициативи, които да подкрепят местната икономика и да превърнат дестинацията в привлекателно място за живеене, работа и бизнес (Barnett, 2013, p. 1).

Изграждането на силен бранд е сложен и продължителен процес, който изисква *ясна стратегия* (определяне на целевата аудитория, ценностите на бранда и ключовите послания); *последователност* (поддържане на унифицирано послание и визуална идентичност във всички канали за комуникация); *ангажираност* (създаване на емоционална връзка с потребителите и стимулиране на тяхното участие); *иновации* (постоянно адаптиране на бранда към пазарните тенденции и нуждите на потребителите).

Стратегиите за брендиране, които се използват, обикновено са от два вида (Jansson, et al., 2006): 1. градовете акцентират върху материалните характеристики на мястото, като сгради и събития или 2. върху неговите нематериални аспекти, например истории, слогани и лога, и по този начин се надяват да се отличат от конкуренцията.

Стратегията може да бъде ориентирана основно в три направления: към туризма; към привличане на инвеститори и професионалисти; и вътрешно ориентирана към местните общности, организации и различни бизнеси. Стъпките може да са различни, поради което описаните, в резултат на изследователската работа са възможен *модел на методология на брандинг процес* и не претендират за изчерпателност.

1. Провеждане на проучване.

- Описание в база данни на културното наследство на градовете по критерии: информация за културното наследство по типове, дефинирани в Закона за културното наследство (ЗКН) от 2009 г., местоположение, кратко описание, състояние на изследванията, степен на застрашеност, режими на опазване, концентрация на културни ценности, достъпност на културната ценност, значимост; разпознаваемост на културната ценност от местната общност и от туристи; степен на социализация; потенциал за развитие.

- Документално и библиографско проучване – интердисциплинарно и проследяващо историческите напластявания във времето, което да открие отличителните характеристики;

- Провеждане на проучване на информираност за културното наследство в градска среда, на интегрираност му и нагласите спрямо него и неговата емблематичност сред местната общност (социологически проучвания и интервюта – граждани, културни и образователни институции, местна власт, НПО);

- Проучване в интернет на официалните страници на общините – лого, слогън, съответните туристически страници, стратегически документи, а също и търсене по тагове в Google;

- Проучване на стратегически документи относно визия на града.

2. Изграждане на стратегия.

3. Проектиране на идентичност – с разработване на слогън или марка, със създаване на визуална идентичност, маркетингова кампания (реклами и събития за популяризиране).

4. Създаване на преживявания.

ПОДХОДИ ЗА БРАНДИРАНЕ НА ГРАДОВЕТЕ, ОСНОВАНИ НА КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

Определянето на бранд с поглед само отвътре е едностранчиво и няма как да е ползотворно без да се отчете „външния поглед“, градския исторически пейзаж, диверсификацията на интересите на посетителите, тяхната възраст, интелектуално ниво и потребности и разбира се съвременните технологични решения, развитието на обществата и международните приоритети и инициативи. А и не всяка уникалност може да бъде атрактивна за посетителите. Като се отчитат спецификите на развиващата се градската среда с културна памет и предизвикателствата свързани с глобализацията, въз основа на проучването се достига до няколко основни подхода за брендиране на градовете, свързани с тяхното културно наследство.

Подход 1. Подход основан на градския исторически пейзаж

Подходът, основан на историческия градски пейзаж има потенциала да свързва традиция и модерност, минало, настояще и бъдеще, в кръгова и синергична перспектива. „Историческият градски пейзаж“ може да се тълкува като резултат от динамичното взаимодействие между *природните характеристики*, които географски и териториално характеризират един град; *инфраструктурата*, изградена и повлияна от човешкия фактор (пътища, пристанища, летища, велоалеи, жилища, обществени пространства и др.); *културният пейзаж* (културното напластяване и културната памет като основен елемент на идентичност); *социалните взаимоотношения* (социални/граждански мрежи, доброволчески сектор и др.); *човешкият фактор*, експертизата, местните знания, практики и ценности, местното предприемачество, креативността на хората и *финансово-икономическият потенциал* (местни бизнес и финансови институции, фондации, организации, институции, които насърчават финансирането на локални проекти (Носса, 2017, р. 4).

Подходът, основан на градския исторически пейзаж, предполага прилагането на множество традиционни и иновативни инструменти, адаптирани към местния контекст. Някои от тези инструменти, които трябва да се развият като част от процеса, като се включат различните заинтересовани лица, може да включват: *инструменти за гражданско ангажиране*, *инструментите за познание и планиране*, които да

защитят целостта и автентичността на културните ценности на градско наследство, *регулаторните системи*, които да отразяват местните условия и да включват законодателни и регулаторни мерки за опазване и управление на градското наследство, *финансовите инструменти*, насочени към развитието на капацитет и подкрепа на иновативно развитие, генериращо приходи (UNESCO, 2011).

Стратегическа визия за управление и социализиране на културното наследство в градска среда, фокусирана върху градския исторически пейзаж има потенциал за развиване на качеството на средата на живот, подобряване на производителността и креативната употреба на градските пространства, признаване на динамичния характер на градската среда и насърчаване на социалното включване и функционалното разнообразие на туристическите продукти.

Анализът показва, че този подход често липсва в отношението към градската среда в много от изследваните градове.

Подход 2. Подход, основан на диверсификация на брандовете, според интересите, възрастта и потребностите

Разработването на стратегии за културен туризъм, основани на уникалността и различието на града, ще им осигури конкурентно предимство (Timothy, 2006). Предлагането на диверсифицирани продукти и услуги, съобразени с интересите на различните групи посетители, ще допринесе за устойчивото развитие на културния туризъм в България.

Подход 3. Подход, основан на социалното включване на местната общност

Привличане на туристи, инвестиции и стимулиране на местната икономика са само част от ползите, които носи брандирането на градове и културно наследство. Докато традиционните подходи се фокусират върху маркетингови стратегии, социалното включване и извеждането на преден план на активната роля на местната общност дава перспектива за устойчивост на постигнатите резултати.

Многообразието от социални групи притежава различни ценности и убеждения, както и възприятия за това какво е важно за тяхната идентичност, придавайки специфична стойност на мястото с културно наследство. Съвместното съществуване на тези различия може да

представлява проблематичен въпрос и понякога може да бъде причина за действия, които могат да окажат негативно влияние върху ценностите на наследството. Основна стъпка в управлението на наследството е да се разберат ценностите на наследството, които се поддържат от различни групи в рамките на едно общество. Днес все по-мултикултурното общество изисква взаимност и диалог. Културното наследство се превръща в източник на идентичност, представляващ отправна точка за културен диалог, взаимно опознаване и сравнение (Nocca, 2017, p. 19).

Включването на местната общност във всички етапи на процеса – от дефиниране на ценностите и посланията на бранда до разработването и изпълнението на маркетингови стратегии – е ключът към запазване на автентичността на културните обекти, развиване на културна идентичност и ангажираност. Проучването на нагласите на местната общност преминава през провеждане на анкети, фокус групи и интервюта, анализ на социалните медии и проследяване на дискусиите за града и културното наследство, организиране на обществени събития за споделяне на идеи и мнения.

Подход 4. Подход, основан на посетителския интерес

Важно да се прави текущо проучване на посетителския интерес и потребности. Изграждането на устойчив образ, базиран на културна идентичност е възможно с балансиране на научни и исторически обосновани критерии и подходи и стопански, цифрови и туристически решения. От такава позиция, базисна е теорията на „туристическия поглед“ на Джон Ъри (Urry, 1990). За устойчивото развитие на градове с културна памет се изисква проактивно отношение към креативните индустрии, към културния, екотуризма и образователни инициативи и намиране на правилното сечение между всички тези сегменти, за да се акумулира добавена икономическа и социална стойност. Туристическия поглед предполага да се замислим при изграждането на брандинг стратегия кои градски елементи са най-подходящи за запомнящо се преживяване, за фотография, брендиране и привличане на туристическия поглед, да се отговори на очакванията на туриста и да се изгради цялостен продукт с места, към които има културен интерес, но и с такива, подходящи за разходка, за релакс, за настаняване, за храна, за забавление. За да бъде интегрирано културното наследство в такава

брандинг стратегия е важно да се отчете доколко отговаря на критерия свързаност и достъпност, с конкретните компоненти – пътища, зони, преходни зони (крайречни, крайбрежни ивици, зелени зони), квартали и райони със специфичен облик, възлови точки (стратегически точки за срещи, като площади, кръстовища или гари), забележителности (обекти на материалното недвижимо културно наследство, които служат като ориентири в градското пространство). Въз основа на обширни емпирични изследвания в американски и европейски градове, американският изследовател Кевин Линч и неговите последователи твърдят, че именно тези пет физически елемента играят роля във формирането на образа на града у хората. В литературата са идентифицирани три основни категории носители на градския имидж: застроената среда, емблематичните събития и известните личности (Lynch, 1960).

Подход 5. Подход, основан на международни приоритети и инициативи

Международните приоритети и инициативи не само предлагат рамка за оценка и сравнение, но и насоки и добри практики, стимулират сътрудничество и обмен на знания. Престижните отличия като градове на ЮНЕСКО или европейска столица на културата, наред с отличия за постижения в опазването на културното наследство като Европа Ностра, Европейски месец на културата и Етикет за европейско наследство (European heritage label), подчертават изключителната културна стойност на градовете, стимулират креативния потенциал, разширяват аудиторията, достигайки до по-широк кръг от хора и в крайна сметка допринасят за устойчивото развитие, съобразено с международните стандарти. Пример за успешна реализация на такъв подход е град Пловдив, носител на титлата „Европейски месец на културата 1999“ и „Европейска столица на културата 2019“. Чрез целенасочена стратегия, активна комуникация и ангажираност на местната общност, по време на ЕСК-2019, градът привлече над 2.5 млн. туристи; стимулира инвестиции за над 200 млн. лв. и повиши своята международна репутация, превръщайки се в атрактивна културна дестинация.

Описаните подходи сами по себе си отразяват конкретни локални реалности и приоритети, но тяхното съчетание в един интердисциплинарен подход и синергични и последователни усилия

между институциите и секторите ще доведе до търсеното полезно взаимодействие и до резултатност.

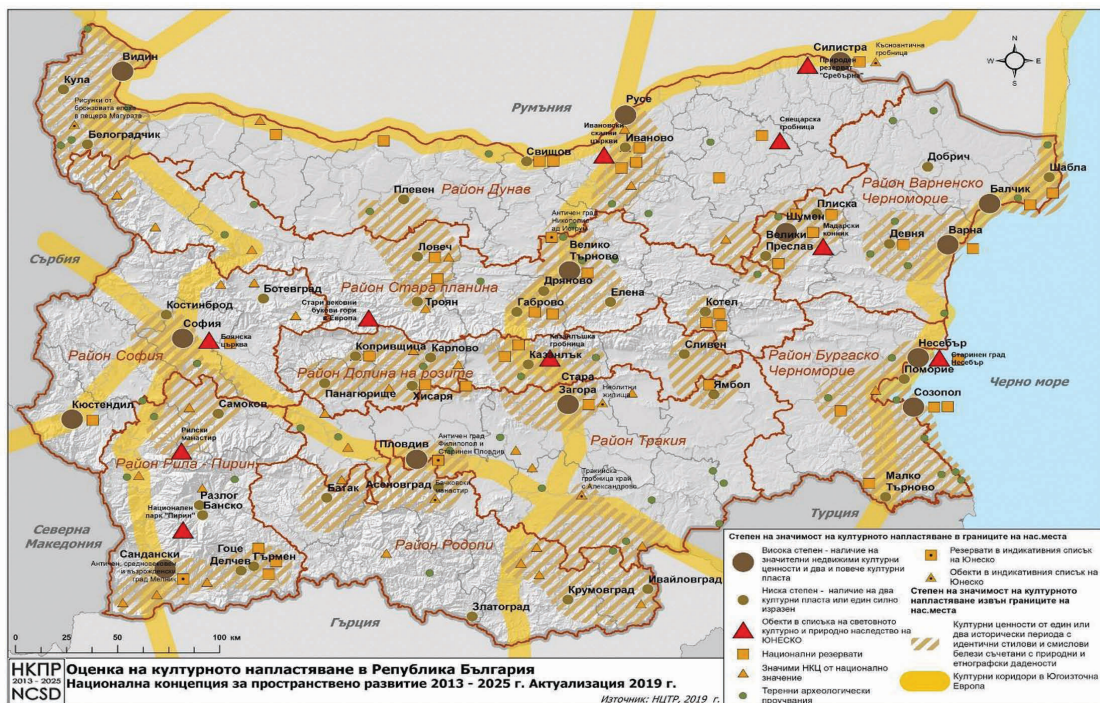
КУЛТУРНА ПАМЕТ И ИДЕНТИЧНОСТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ГРАДОВЕ

Брандирането като процес, част от локални управленски и стратегически решения, е в голяма степен бинарен подход, който изисква отразяване интереса на външните посетители и се стреми към привличане на туристи и потребители и инвеститори, но в съответствие със собствената си осъзната културна идентичност и насочен към цялостно подобряване на средата на живот на общността. Този бинарен подход изисква внимание и действие в две посоки, които да намерят полезна пресечна точка и полезно взаимодействие. От една страна е важно 1. с научен подход, с проверими и сравними критерии да бъде направен анализ на актуалното състояние на културното наследство на градската среда в синхрон и в диахрон, с отразяване на видовете културно наследство, на историческите напластявания, на концентрацията в градската среда, свързаността и нагласите за развитие, като наред с това 2. да бъдат открити носителите на културна идентичност и емблематичност (нагласи на места власт и общност; туристически поглед), да бъдат проследени нагласите (чрез интервюта) и възможния път за изграждане на визия на града през интегриран подход градско развитие (стратегически документи).

Брандингът на дестинация е инструмент, който може да стимулира туризма, да позиционира мястото на пазара и да допринесе за неговото устойчиво развитие. За да е успешен, той трябва да се основава на диалог между външни и местни гледни точки. Отчитането на оценката и обществените нагласи е от съществено значение преди всяка инициатива за разработване на стратегия за развитие на туризма или маркетинг на дестинацията. Налагането на бранд „отвън“ може да доведе до разминаване със самооценката и разбиранията на местното население, което може да се прояви в неодобрение и дори съпротива. Брандингът „отвътре“, основан на активно участие и привличане на местното население, е по-легитимен, по-устойчив и по-лесно адаптируем (Милева, 2010).

Настоящето изследване се стреми да отговори на тази необходимост

чрез съчетание на различни подходи документално проучване, цифровизация на данните с графична визуализация и ситуационен анализ.

Карта 1. Културно напластяване на населените места в България (Източник: Национална концепция за пространствено развитие за периода 2013 – 2025, с. 122)

На основата на съществуващо изследване относно значимостта на културното напластяване в различни градски райони в национален план (Карта 1) и чрез научно подобрени и обосновани критерии (Графика 1), 15 български града бяха определени за представителни за проучване на подходи за интегриране на културното наследство в градска среда (големи, малки, административни центрове, морски речни, планински, с отчитане на териториалната свързаност, културен пейзаж, икономически потенциал, както и на различните категории културно наследство с национална и световна значимост). Така изследването се фокусира върху София, Пловдив, Варна, Бургас, Несебър, Стара Загора, Казанлък, Смолян, Велико Търново, Габрово, Русе, Видин, Шумен, Копривщица, Кюстендил.

Графика 1. Критерии за подбор на представителни за проучването български градове

В исторически план културно-историческите следи стават важни за обществата в епохата на националното съзряване, когато се осъзнават като маркер за идентичност и духовна ценност, а през последния половин век съхранението и интерпретирането на градското наследство се развива като важен сегмент на държавната и местната културна политика. В България отношението към културното наследство е специфично. В ранното развитие на концепцията липсва разбиране за нуждата от съхранение сред широките слоеве от обществото. Държавната политика е първостепенен фактор, но е непоследователна поради честите смени на правителства. Тази тенденция се отразява и на локално ниво, с последици за градското пространство до днес. В съвременността приоритетите, поставени в световни и европейски стратегически документи са част от българската държавна и местна политика. Исторически обусловено е недостатъчното осъзнаване на културната стойност на градовете и съхранението на паметта като фактор за устойчиво развитие и подобър живот. Изоставането в тази посока и привнасянето на поставени международни приоритети отвън, водят до ефектът, който се наблюдава, а именно културна идентичност, която се проявява в определени градове с натрупване на различни брандове и в честите случаи без последователна и целенасочена брандинг стратегия.

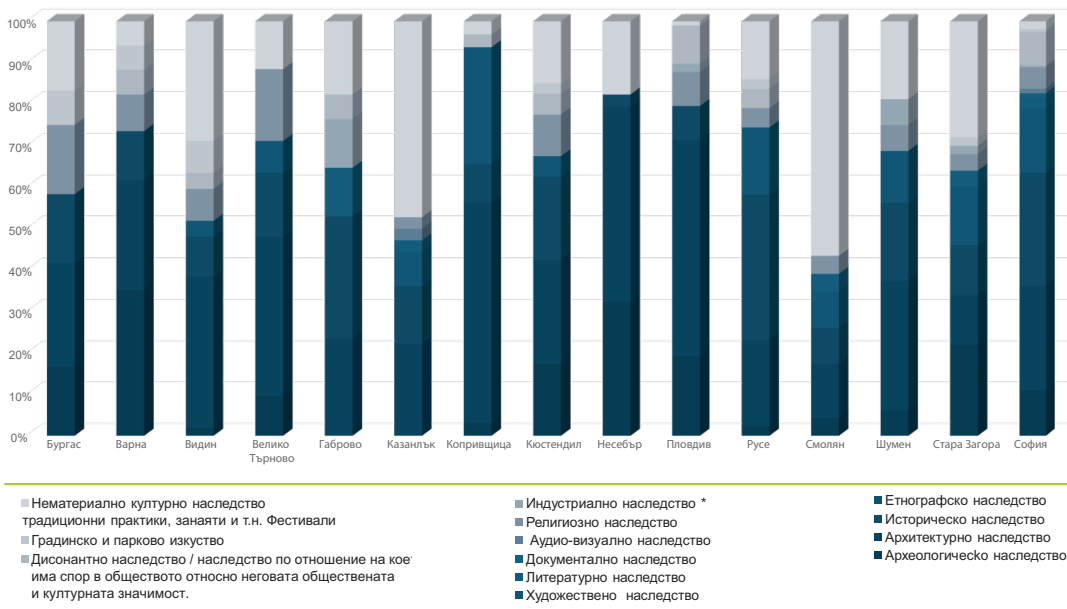
„Картографирането“ и документирането на историята на проучваните градове разкрива непълно и недокрай осъзнато разбиране за градския исторически пейзаж. Този пейзаж е резултат от натрупване на културни и природни ценности, простира далеч отвъд рамките на „исторически център“ и обхваща по-широк исторически контекст и развитие на урбанизираната среда. Описването на видовете наследства с оглед целите на изследователското проучване е според категоризацията в ЗКН. За целите на проучването са картографирани обекти на културното наследство със световно и национално значение на основата на Списъците на Националния институт за недвижимо културно наследство (НИНКН).⁶ Изключение е направено с включване на индустриалното наследство⁷ и дисонантното наследство. Проведеното изследване на културното напластяване ни представя градове с многообразие на различни видове културно наследство (Графика 2) и често изправени пред сложен избор да изведат определена културна ценност като бранд за града. По-скоро говорим за наличие на допълващи се или в някои случаи конкуриращи се брандове, а формирането на брандинг стратегията е сложен процес.

Същевременно богатото културно наследство в исторически план се е вплело в градската тъкан по естествен начин, което по отношение на фактора свързаност има позитивен ефект.

---

⁶ Списъците на НИНКН на недвижимите културни ценности /паметници на културата/ с категория „национално значение“ на територията, съгласно ЗКН и данните от съхранявания в Национален публичен регистър на недвижимите културни ценности на НИНКН, съдържащ всички актове до влизане в сила на ЗКН за статута на обекти като недвижими паметници на културата /недвижими културни ценности по смисъла чл. 10, ал. 1 и чл. 12, ал. 1 от Преходните и заключителните разпоредби на ЗКН, и всички актове по чл. 58, ал. 1, чл. 62, ал. 1 и 2 и чл. 65, ал. 1 от ЗКН.

⁷ Този вид наследство е дефиниран в ЗКН, но на национално ниво няма регулиращи и стратегически документи, в чийто фокус да попада. Наред с това трябва да се отбележи, че не фигурират обекти от индустриалното наследство с национално значение в нито един от проучваните градове, а черупките от него все още са част от градската среда в някои градове, паметта донякъде е съхранена и наративът може да бъде проследен в определени случаи, но като цяло липсва стратегическа визия.

Графика 2. Отличителни характеристики на градовете според категориите културно наследство в ЗКН

Идентифицираните отличителни характеристики, в съответствие със ЗКН, представени в сравнителен план са визуализация, която позволява аналитичен подход при брендиране на градовете като туристически дестинации, откроявайки конкурентните им предимства. Това може да се направи през категория културно наследство – нематериално (традиции, практики, обичаи) и материално (движимо, недвижимо обект или обекти), около които да се изгради цялостният бранд на дестинацията. Тематично полето на възможностите е безкрайно и може да бъде направено през историческа личност, през конкретно произведение на художественото изкуство, през художествена творба, през музика, филм, обичай, фестивал и т.н.

СИТУАЦИОНЕН АНАЛИЗ В СТРАНАТА

В туризма и в културния туризъм в частност има множество опити за налагане на бранд. На национално ниво „Установяване разпознаваемостта на марката и на типа структури за прием, за определяне

на основните характеристики на местната идентичност“ е част от Стратегически план за развитието на културния туризъм в България (2009), валиден до края на 2020 г. Стратегията се въвежда изграждане на „градски проект“ като инструмент, който да „обхваща обектите в единно кохерентно цяло“ и чрез който да се работи с интегрирани инициативи за разпознаваемост и развитие на града. Дефиницията кореспондира със смисъл, който влага в брендиране на градовете. Един град със собствена идентичност трябва да може да бъде описан не чрез изброяването на различни „зони“, които го формират, а чрез серия общи особености, които определят неговата идентичност. Интегрираният план за развитие не е набор от случайни намеси, а целенасочена стратегия за социално, икономическо и културно възраждане на ключови зони, движещи териториалния прогрес (*Стратегически план за развитие на културния туризъм*, с. 8). В нея са определени 13 ЛоКуС (локална културна система), използвани в смисъл на туристически райони, но и отразяващи отличителните им характеристики и конкурентни предимства за изграждането на бранд на дестинацията, основан на културното наследство (Велика София, Долината на тракийските царе, Възрожденският град, По бреговете на Дунава, Каменно сърце, Старите столици, По бреговете на Черно море, Странджа планина, Мечът и Кръстът, Пловдив и Римската империя, Портата на Родопите, Големите планини, Вкаменената гора). Това е сложно понятие, което обединява територията с нейните културни ресурси, съответната тематика и целевия пазарен сегмент (*Стратегически план за развитие на културния туризъм*, с. 19, 26-28). На ниво туристически райони, този подход е приложен от организациите за управление на туристическите райони, следвайки Закона за туризма, в сила от 26.03.2013 г. Във Виртуалната туристическа платформа „България – открий и сподели“, изградена през 2023 г. са представени маркетинговите стратегии на туристическите райони (Тракийски район – пир за сетивата, Дунавски район – открий съкровището, Софийски – безброй лица и т.н.), където може да се видят и посланията, отправени по отношение на градското наследство и на някои от градовете, предмет на проучването. Варна – дестинация на четири сезона, Бургас – чуй шепота на вълните, Русе – Дунавската перла, Кюстендил – „Овощната градина“ на България, град на изкуството и културата и т.н.

Във времето са правени множество опити за брендиране. В програмния период 2007-2013 г. по Оперативна програма „Регионално развитие“ проектът „Разработване на бренд „България“, продуктови и регионални брандове и въвеждане на интегриран бренд мениджмънт“ поставя началото на един градивен процес (2012). Той задава посока, но брендирането на дестинациите през градското наследство е все още поле, на което има много какво да се работи.

Изследването на културно напластяване на избраните градове в сравнителен план, по видове наследства, дава възможност за открояване на характеристики, които ако се ограничим само на ниво стратегически документи (ПИРО на общините 2021-2027, Стратегии за развитие на туризма за отделните общини) в много случаи се припокриват. Настоящият анализ се гради на съпоставяне и отличаване, на основата на който могат да бъдат формулирани няколко условни категории за *визия*: градове, с единна визия; градове с многообразие от брандове; градове, подходящи саморефлексивно и с имидж, основан на исторически обусловени характеристики; градове, при които граденето на визия се основава на самоидентификация през международни приоритети и инициативи; градове със „забравена“ културна идентичност.

Единна визия

Целенасочени действия в тази посока има само в два от изследваните градове, макар и по различни причини, и резултатът е единна визия за града. Примерите са Несебър като град със световно културно наследство поради изключителната културна стойност на Старинния град и другият е град Русе, който от 2013 г. има целенасочена брендинг стратегия за „Град на свободния дух“. Единно внушение и образ е постигнат, макар и без брендинг стратегия за Бургас – вълнуващ и артистичен; Велико Търново – старата столица на България, а също и динамичен и модерен европейски град; Видин, презентиращ се през средновековната крепост баба Вида и р. Дунав; Копривщица като „просветен център през Възраждането“ и Жив музей; Смолян – Родопите – гостоприемство в четири сезона; Шумен – От тук започва България.

Многообразие от брандове

Процесът на брендиране на обект или град допуска дефинирането на един основен бренд и подбрандове, които ще подпомогнат развитието

на бранда във времето. Но наслагването на множество несвързани помежду си брандове създава усещането за разпиляност и липса на цялостна стратегия и визия. Примерите в това отношение са: Габрово (Град на занаятите; Българския Манчестър; световна столица на хумора и веселието (2022)); Дестинация за иновации; Варна – Морската столица на България, Град на знанието, с емблематични обекти, през които се представя – море, морска градина, злато (от Варненски халколитен некропол); Кюстендил (пеещите фонтани, крепостта Хисарлъка, Чифте баня, Римските терми, църквата „Св. Георги“, художествената галерия „Владимир Димитров Майстора“, Дервиш баня, нематериалното КН – черешите, изворна вода, Успение Богородично, паметника на Ильо войвода, къща-музей Димитър Пешев, хотел Кюстендил), Казанлък (долината на розите, долината на тракийските царе, Чудомирови празници), в известна степен София – „Расте, но не старее“ (европейска столица на спорта; европейска столица на киното), Стара Загора, със слогъна „Град с достойно минало, изправен пред предизвикателствата на бъдещето“ и град на поетите и художниците, правите улици и липите.

Саморефлексия, основана на исторически обусловени характеристики

Изграждането на бранд в някои случаи е саморефлексия, основана на политическо, социално и културно развитие. Така говорим за самовъзприемане и представяне през исторически обусловени характеристики, например Старите столици на България – Шумен, Велико Търново; Столица – София; Културната столица на България – Пловдив.

Самоидентификация през статут на културното наследство и през международни инициативи

В други примери изграждането на бранд отговаря на международни приоритети и инициативи, а самото признание показва и „външния поглед на възприятие“. Българските примери за това са София – „град на киното“, Габрово – град на занаятите, Пловдив – част от глобалната мрежа на учещите градове, Несебър – град на световно културно наследство, Русе – творчески град на кулинарията на ЮНЕСКО – кандидатурата е нова за 2025 г.

С тази инициатива, но в европейски план кореспондира бранда

европейска столица на културата, каквато е Пловдив през 2019 г. Сходен е и брандът на София като европейска столица на спорта. Важно е да се отбележи, че енергията, която акумулира кандидатурата „Европейска столица на културата“ се запазва и дава своите позитивни резултати в София, Габрово (Проданова, 2019), Русе, Варна, Бургас, тъй като изградените проекти и цялостна стратегическа визия провокират към последващи инициативи на национално и локално ниво. Същевременно Велико Търново, в това отношение е контрапункт.

Някои градове се самоопределят с други брандови теми като Габрово – „Българският Манчестър“, но и град на иновациите, като Русе – Малката Виена, а някои градски пространства са предефинирани, като инициативата на КвАРТал за София, Капана в Пловдив, Таяна във Варна и т.н.

„Забравената“ културна идентичност

Някои културни наследства, макар и интегрирани в центъра на градската среда и неразделна част от градската инфраструктура, въпреки това не са разпознати като потенциален икономически, културен и туристически ресурс за развитието на града и това е видно от стратегическите документи на общината и от проведените интервюта. Най-ярък пример в това отношение е индустриалното културно наследство на Габрово, но има и други такива като Шумен, София, Пловдив, Стара Загора. Наративът е повече от реалните стъпки в тази посока (Беров, 2022). В някои случаи се наблюдава приоритизиране на определено наследство пред други, което се дължи и на субективен личностен фактор (неолитните жилища в Стара Загора).

(НЕ)РЕАЛИЗИРАН ПОТЕНЦИАЛ ЗА УСТОЙЧИВО ГРАДСКО РАЗВИТИЕ ЧРЕЗ БРАНДИРАНЕ НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

Сравнението по проверими и равнопоставени критерии е инструмент за открояване на конкурентни предимства. За да се пристъпи към брандинг стратегия първата стъпка е да се направи ситуационен анализ и настоящето изследване прави опит да постави началото на такъв сравнителен подход между различните български градове. Този подход е залегнал в приетите Планове за интегрирано развитие на

общините (ПИРО) за периода 2021-2027 г., но специфичното, което изследването прави е сравнителното картографиране и анализиране на 15 представителни за България градове, по критерии, релевантни за установяване на (не)реализиран брандинг потенциал на културното наследство.

Въз основа на направените проучвания с комплекс от споменатите подходи, може да се твърди, че много български общини трудно определят водещ бранд и е предизвикателство изграждането на брандинг стратегия (с изключение на случаите, когато става въпрос за град със световно културно наследство (Несебър), за Европейски град на културата Пловдив). Въпреки това има добри примери в медиите за градове, които успешно се брандират – София, Варна, Русе, Бургас. В ПИРО 2021-2027, всички общини формулират визия за развитие, определят стратегически цели и инструменти. Наред с това брандирането на туристическата дестинация е част от Стратегиите за развитие на туризма, които са част от нормативните документи на всички общини. Това, което е във фокуса на изследването е доколко този наратив е превърнат в реални стъпки. Анализът показва, че все още много от общините са в началото на пътя. Най-честите причина за това са:

- многообразието от наследства и липсата на управленски подходи;
- липсата на проучване на нагласите „отвътре“ – сред всички заинтересовани страни от местната общност, както и „отвън“ (на посетителите) за брандиране на туристическата дестинация.

Непълноценно е обвързването на туризма с културното наследство при изграждане на брандинг стратегии. Фокусът върху него като потенциал за запазване на жизнеността и за развитие на градската среда в нормативен порядък е по-скоро изключение. Част от градовете като Пловдив и Велико Търново имат стратегии за развитие на културата, в които присъства и част „културно наследство“. Всички обаче имат Програма за туризъм в ПИРО, както и Стратегии за туризъм. Стратегия за културното наследство има приета единствено в община Несебър (Център за културно наследство и архитектура, 2023).

Многообразието от наследства предполага многообразие от брандове и повечето градове са в процес на търсене на баланс и полезни решения в изграждането на визия за града, която да отговаря

на културната идентичност на местната общност, но и привлекателна и запомняща се за туристи. Търсенето на уникални характеристики, които биха предоставили конкурентно предимство не е еднозначно и не е еднократно действие. Добре е този процес да се стимулира като се отчита, че определянето на емблематичност не е еднозначно за различните групи хора – както за местните, в зависимост от тяхната възраст и дори професионална ориентация, така и за „външния поглед“ и интересите на различните посетители. Интегрираните в градската среда културни ценности, съобразени с интересите на посетителите, правят града привлекателен и запомнящ се. За да бъде ефективно, брендирането на градове трябва да се основава на задълбочено проучване на местната идентичност, да бъде разработено с участието на местната общност, да се фокусира върху автентичните характеристики на града и да се съчетае с други стратегии за градско развитие. Познавайки се на теорията за брендирането на градовете на Барнет, в която се акцентира на водещата роля на местните власти, и на основа на проведени интервюта в 15-те български града, проучването се стреми да отговори на въпроса доколко има целенасочени действия от местните власти за превръщане на градовете в привлекателно място за живеене, за бизнес и за туризъм. От получените данни не е възможно да се направи еднозначен и обобщен извод. В някои от градовете има целенасочена стратегия и работещи решения, но в много преобладава усещането за недостатъчно осмисляне на възможностите, които се крият в развитието на дестинацията с визионерски подход и управленско мислене, отразяващо всички позитиви и негативи, произхождащи от това. Анализът на данните от емпиричния материал показва, че местните власти заявяват желание, готовност и идеи, но те често са изолирани дейности и има необходимост да бъдат приведени в действие. Брендирането е все по-разпространена практика, която има потенциалът да генерира *добавена икономическа стойност* чрез увеличаване на доходи за местните жители, привличане на инвестиции, развиване на конкурентоспособността, подобряване на инфраструктурата и благоустройството⁸; повишаване на жизнения

⁸ Културата и туризмът са не само фактори пряко генериращи богатство. Те могат да постигнат и ред ица непреки резултати. Културният туризъм може да активира взаимодействия между различни икономически отрасли: туризъм и човешки ресурси; туризъм и транспорт; туризъм и занаятчийство; туризъм и индустрия; Туризмът и селски стопанство; Туризмът и търговия; Туризмът и природа; Туризмът и образование; Туризмът и услуги (*Стратегически план за развитие на културния туризъм*, с. 38).

стандарт на местните жители и оказва позитивно влияние върху социалното участие чрез стимулиране чувството за принадлежност и наличието на глас в общността и формиране на колективна идентичност и гордост.

Брандингът е инструмент за утвърждаване на градската идентичност, но също така е и критикуван като *повърхностен маркетингов трик*. Разширяването на интерпретативните дейности, новите технологии и икономически стратегии за управление на културното наследство водят до нови сложности и повдигат важни въпроси. Тези въпроси са ключови за опазването и общественото оценяване на културното наследство в целия свят. Очевидно е, че е необходима ясна обосновка, стандартизирана терминология и утвърдени професионални принципи за интерпретация и представяне на културното наследство. Този проблем е отбелязан и в Хартата на ИКОМОС от Квебек (*The ICOMOS charter for the interpretation and presentation of cultural heritage sites*, 2008). Критики към брандирането на градове са свързани с възможни манипулации и фалшификации; пренебрегване на местната общност и благосъстоянието ѝ за сметка на имиджа на града. Например, неконтролирано увеличение на туристическия поток и застрояване, ръст на населението и цените на недвижимите имоти могат да доведат до деградация на културното наследство и околната среда. Други критики са свързани с *краткосрочните резултати и липсата на автентичност и прекалена комерсиализация* (Widodo, 2023).

Друг проблем в тази посока е опасността от комерсиализиране на обектите световно културно наследство, тъй като включването на обект в списъка на ЮНЕСКО често погрешно се разбира като брандинг за насърчаване на масовия туризъм или като инструмент за икономическо развитие за града или държавата. Усилията на организацията са за промотиране и защита на културното наследство, както и за насърчаване на устойчивото развитие. Много градове и държави членки я разглеждат като маркетингов инструмент за насърчаване на туризма, привличане на инвестиции и икономически растеж. Този подход често комерсиализира културното наследство, като го превръща в продукт, консумиран от туристи, а не в значимо място за местната общност. Трябва да се балансира между ползите за туризма и опазването на културното наследство. Един от начините за постигане на това е чрез инициативи за

„брандиране“, които имат за цел да популяризират обекти и практики на културното наследство, за да се повиши осведомеността, туризмът и икономическите възможности, като същевременно се запази и защити културното наследство.

Ползите от брандирането на градове са в повишаване на конкурентоспособността; стимулиране на местната икономика, съхраняване на културното наследство и подобряване качеството на живот.

Успешният маркетинг на културно наследство изисква първо задълбочено проучване на културното наследство в градската среда, а също така и „разбиране“ на посетителския интерес, управление на търсенето, организиране на интересни събития и използване на разнообразни маркетингови инструменти. Културните обекти са носители на памет за живота на хората от съответното историческо време, те и всеки артефакт, както и градските структури разказват и свързват. Устойчивата и резултатна брандинг стратегия е динамична, но се основава на културната значимост, дефинирана според Харатата от Бура като естетичната, научната, социалната или духовната ценност за минали, настоящи и бъдещи поколения. Културната значимост е въплътена в самото място, в неговата тъкан, местоположение, употреба, връзки, значения, архиви, свързани места и свързани предмети. Местата може да имат разнообразни ценности за различните хора или групи (*The Burra Charter*, 2013). Чрез последователни, стъпващи на единни изследователски подходи, брандинг стратегии може да се привлече по-широка аудитория и същевременно да се допринесе за опазването и популяризирането на културното наследство. Оценката на ефективността се препоръчва да е текущ процес с мониторинг, анализ и оценка на напредъка в изпълнението на стратегическите документи и с отразяване на динамиката на развитие на съвременните общества.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Беров, Х. (2022). Индустиалците предприемачи и проблемът за индустриалното наследство като културен феномен. В: *Известия на Регионалния исторически музей – Габрово*, том 8, с. 11-28. ISSN 2367-783X.

- Виртуална туристическата платформа „България – открий и сподели“** [онлайн]: на организациите за управление на туристическите райони в България. © 2023. [Прегледан на 22.04.2024]. Достъп: <https://outr.bulgariatravel.org/bg>.
- Владимиров, Ж., Милева, С.** (2023). *Минералните води в България като ресурс за местно развитие*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- Добрева, Н.** (2018). Стратегии за развитие на културата като възможност за българските общини. *Известия на Съюза на учените - Варна. Серия Икономически науки*, т. 7, с. 145-153.
- Европейска комисия** (2019). *Европейска рамка за действия в областта на културното наследство* [онлайн]. Люксембург: Служба за публикации на ЕС. [Прегледан на 16.04.2024]. Достъп: <https://data.europa.eu/doi/10.2766/51648>.
- Европейски парламент** (2015). *Доклад за интегриран подход към културното наследство на Европа (2014/2149(INI)) A8-0207/2015, 24.6.2015* [онлайн]. Комисия по култура и образование, Докладчик: Мирча Диакону. [Прегледан на 16.04.2024]. Достъп: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2015-0207_BG.pdf.
- Европейски съвет** (2014). *Заключения на Съвета относно основано на участието управление на културното наследство (2014/C 463/01)* [онлайн]. *Официален вестник на Европейския съюз*, С 463/1, 23.12.2014 г. [Прегледан на 16.04.2024]. Достъп: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014XG1223\(01\)&from=BG](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014XG1223(01)&from=BG).
- Европейски съвет** (2018). *Заключения на Съвета относно извеждането на преден план на културното наследство в политиките на ЕС (2018/C 196/05)* [онлайн]. *Официален вестник на Европейския съюз*, С 196/20, 8.6.2018 г. [Прегледан на 16.04.2024]. Достъп: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018XG0608\(02\)&from=IT](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018XG0608(02)&from=IT).
- Закон за културното наследство** [онлайн]: В сила от 10.04.2009 г., Обн. ДВ, бр. 19 от 13.03.2009 г., ... изм. ДВ, бр. 84 от 6 Октомври

2023 г. [Прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135623662>.

Закон за туризма [онлайн]: В сила от 26.03.2013 г., Обн. ДВ. бр. 30 от 26 МАРТ 2013 г.,..., доп. ДВ. бр. 106 от 22 декември 2023 г. [Прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2135845281>.

Крачанова, М. (2024). Културното наследство в градска среда: приоритети на международните организации и степени на обвързаност с националните политики. В: *Културната памет на града*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 32-73.

Милева, С. (2010). Ролята на местното население за изграждането на бранд на туристическа дестинация (на примера на подрайон Лудогорие). В: *Алтернативи за развитие на съвременния туризъм: сборник доклади от научна конференция, посветена на 45-годишнината от създаването на специалност „Туризъм“*, 24-26 юни 2010, Варна. Варна: Икономически университет.

Национална концепция за пространствено развитие за периода 2013 – 2025 г. [онлайн]: приет с Протокол № 47.61 на Министерския съвет от 19.12.2012 г. и Актуализацията, приета с Решение № 306 на Министерския съвет от 07 май 2020 г. [Прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=774>.

Национална програма за развитие България 2030 (2020) [онлайн]: приета с Протокол № 67 на Министерския съвет от 02.12.2020 г. [Прегледан на: 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.minfin.bg/bg/1394>

План за интегрирано развитие на Община Бургас 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <http://plan.smartburgas.eu/%D0%BF%D0%B8%D1%80%D0%BE-2021-2027/>.

План за интегрирано развитие на Община Варна 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.varna.bg/bg/1612>.

План за интегрирано развитие на Община Велико Търново 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.veliko->

tarnovo.bg/media//filer/2021/09/01/plan_za_integrirano_razvitiie_na_obshtina_veliko_tarnovo_2021-2027.pdf.

План за интегрирано развитие на Община Видин 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://vidin.bg/wps/portal/vidin-municipality/administration/strategies-plans-programs/program22>.

План за интегрирано развитие на Община Габрово 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.gabrovo.bg/bg/page/51>.

План за интегрирано развитие на Община Казанлък за периода 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: https://www.kazanlak.bg/common/pdf/PIRO_Kazanlak-2021-2027.pdf.

План за интегрирано развитие на Община Копривщица 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <http://koprivshitsa-bg.com/bg/municipality/plan-za-integrirano-razvitiie-na-obshtina-koprivshitsa-za-perioda-2021-2027-g-piro/>.

План за интегрирано развитие на Община Кюстендил за периода 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: https://www.kustendil.bg/index.php?option=com_jdownloads&view=download&id=2588:2021-03-17-13-56-59&catid=29&lang=bg.

План за интегрирано развитие на Община Несебър 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.strategy.bg/strategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1427>.

План за интегрирано развитие на Община Пловдив (ПИРО) 2021-2027 г. [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.plovdiv.bg/piro/piro-plan/>.

План за интегрирано развитие на Община Русе 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1529>.

План за интегрирано развитие на Община Смолян 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.smolyan.bg/bg/menu/subcontent/3180>.

План за интегрирано развитие на Община София за периода 2021-2027

[онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://nag.sofia.bg/Pages/Render/1171>.

План за интегрирано развитие на Община Стара Загора (ПИРО) 2021-2027 година [онлайн] [прегледан на 24.07.2024.04.2024 23 г.]. Достъп: <https://www.starazagora.bg/bg/obyavleniya/plan-za-integrirano-razvitie-na-obshtina-stara-zagora-za-perioda-2021-2027-godina/>.

План за интегрирано развитие на Община Шумен 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://obs.shumen.bg/decisions/2148701.pdf>.

Проданова, М. (2019). Скритият ресурс. Културните инициативи и публичните политики като фактор за местно и регионално развитие: дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за култура, докторска програма Културология (Културни инициативи и публични политики). София: [М. Проданова].

Проект: „Разработване на бранд „България“ продуктови и регионални брандове и въвеждане на интегриран бранд мениджмънт“ (2012) [онлайн]: Оперативна програма „Регионално развитие“ 2007-2013 г. [Прегледан на 24.04.2024]. Достъп: https://www.tourism.government.bg/sites/trsm.gateway.bg/files/uploads/strategy-policy/projects/brand_bulgaria_guidelines_sum1.pdf.

Стратегически план за развитие на културния туризъм [онлайн]: приет с Протокол № 40.8 на Министерския съвет от 14.10.2009 г., валиден до края на 2020 г. [Прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=573>.

Стратегия за развитие на българската култура 2019-2029 г. (2019) [онлайн]. София: Министерство на културата. [Прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: https://mc.government.bg/files/5495_Strategy_culture_.pdf.

Център за културно наследство и архитектура (2023). Стратегия за културното наследство на Община Несебър (2023-2032). София:

- ЦКНА. ISBN 978-619-92580-0-2. Достъп и на: https://nesebar.bg/programi/StrategyCH_Nessebar%20BG-edited.pdf.
- Aitken, R., Campelo, A.** (2011). The four Rs of place branding. *Journal of Marketing Management*, vol. 27, no 9-10, pp. 913-933.
- Anholt, S.** (2006). Public diplomacy and place branding: Where's the link? *Place Branding*, vol. 2, № 4, pp. 271-275.
- Ashworth, G.** (2003). *Heritage: Management, Interpretation, Identity*. London: Continuum Books.
- Baram, U.** (2014). Marketing Heritage. In: Smith, C. (ed.). *Encyclopedia of Global Archaeology*. Springer, 2020, pp. 4673-4679. ISBN 978-1-4419-0466-9.
- Braun, E., Kavartzis, M., Zenker, S.** (2013). My city my brand: The different roles of residents in place branding. *Journal of Place Management and Development*, vol. 6, no 1, pp. 18-28.
- The Burra Charter* (2013) [online]: the Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance 2013. © Australia ICOMOS Incorporated. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/The-Burra-Charter-2013-Adopted-31.10.2013.pdf>.
- Council of Europe** (2017). *Recommendation of the Committee of Ministers to member States on the European Cultural Heritage Strategy for the 21st century* [online]: Adopted by the Committee of Ministers on 22 February 2017 at the 1278th meeting of the Ministers' Deputies. [Viewed: 27.04.2024]. Available from: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016806f6a03.
- Dai, T., et al.** (2022). The Overlooked Contribution of National Heritage Designation in City Branding and Tourism Management. *Sustainability*, vol. 14, no 14, 8322. DOI: <https://doi.org/10.3390/su14148322>.
- Dinnie, K.** (2011). *City Branding – Theory and Cases*. London: Palgrave Macmillan.
- Dobrev, N.** (2017). Arts marketing: new directions in theory and practice. In: *Proceedings from the International Conference “Marketing –*

experience and perspectives". Varna: University of Economics, pp. 240-248. ISBN 978-954-21-0931-0.

- Fredholm, S., Olsson, K.** (2018). Managing the image of the place and the past: contemporary views on place branding and heritage management. *Place Branding and Public Diplomacy*, vol. 14, pp. 141-151. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41254-017-0068-4>.
- García-Hernández, M., Calle-Vaquero, M. de la, Yubero, C.** (2017). Cultural heritage and urban tourism: Historic city centres under pressure. *Sustainability*, vol. 9, no 8. DOI: <https://doi.org/10.3390/su9081346>.
- Godin, S** (2009). define: Brand [online]. In: *Seth's Blog*, December 13, 2009. [Viewed: 24.03.2023]. Available from: <https://seths.blog/2009/12/define-brand/>.
- Graham, B.** (2002). Heritage as knowledge: Capital or culture? *Urban Studies*, vol. 39, no 5-6, pp. 1003-1017.
- Hanna, S., Rowley, J.** (2011). Towards a strategic place brand management model. *Journal of Marketing Management*, vol. 27, no 5-6, pp. 458-476.
- Howie, F.** (2003). *Managing the Tourist Destination*. London: Thomson Learning.
- Iankova, K., Mileva, S.** (2022). Heritage societal attitudes and feelings. In: **Buhalis, D.** (ed.). *Encyclopedia of Tourism Management and Marketing*. London: Edward Elgar Publishing, pp. 516-519. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781800377486.heritage.societal.attitudes>.
- The ICOMOS charter for the interpretation and presentation of cultural heritage sites* (2008) [online]: Prepared under the Auspices of the ICOMOS International Scientific Committee on Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites, Ratified by the 16th General Assembly of ICOMOS, Québec (Canada), on 4 October 2008. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/interpretation_e.pdf.
- Jansson, J., et al.** (2006). *The Image of the City: Urban Branding as Constructed Capabilities in Nordic City Regions* [online]. Retrieved from Research Report, Nordic Innovation Centre, Oslo, Norway. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: http://www.nordicinnovation.net/_img/

image_of_the_city_-_web.pdf.

- Kabakov, I.** (2022). Artisanat et démo-innovation [online]. In: Andonova, Y., Kogan, A.-F., Krastanova, K. (ed.). *Craftwork, design, creativity : between tradition and contemporaneity: Proceedings Artisanat, design, créativité : entre tradition et contemporanéité, 8-10 juin 2022*. Plovdiv, Paissii Hilendarski University. HAL, pp. 30-38. ISBN 978-2-9552946-3-5. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: https://crea2s.hypotheses.org/files/2017/11/ACTES_colloque_PLOVDIV_2022_DEF.pdf.
- Karvelyte, K., Chiu, J.-H.** (2011). Planning process of city brands: A case study of Taipei City. *Place Branding and Public Diplomacy*, vol. 7, no 4, pp. 257-270.
- Kavaratzis, M.** (2004) From city marketing to city branding: Towards a theoretical framework for developing city brands. *Place Branding*, 1, no 1, pp. 58-73.
- Kavaratzis, M., Hatch, M.J.** (2013). The dynamics of place brands: An identity-based approach to place branding theory. *Marketing Theory*, vol. 13, no 1, pp. 69-86.
- Light, D., Young, C., Czepczynski, M.** (2009). Heritage tourism in Central and Eastern Europe. In: Timothy, D., Nyaupane, G. (ed.). *Cultural Heritage and Tourism in the Developing World: A regional perspective*. London: Routledge, pp. 239-245.
- Lindemann, J.** (2003). Brand valuation. In: Clifton, R., Ahmad, S. (eds.). *Brands and Branding*. London: Profile Books, pp. 27-45.
- Lucarelli, A.** (2012). Unraveling the complexity of “city brand equity”: A three-dimensional framework. *Journal of Place Management and Development*, vol. 5, no 3, pp. 231-252.
- Lynch, K.** (1960). *The Image of the City*. Cambridge: MIT Press.
- Merriman, N.** (1991). *Beyond the Glass Case: The Past, the Heritage and the Public in Britain*. Leicester: University Press.
- Mileva, S., et al.** (2021). The potential of location-based gamification apps for promoting Sofia as a tourist destination. *Turyzm/Tourism*, vol. 31, issue 1, pp. 21-27, ISSN 0867-5856. DOI: <https://doi.org/10.18778/0867-5856.31.1.13>.

- Mileva-Bojanova, S.** (2023). Sofia city tourist image in selected social media. *Business Management*, issue 2, pp. 83-97. DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.bm.2023.2.05>.
- Nocca, F.** (2017). The Role of Cultural Heritage in Sustainable Development: Multidimensional Indicators as Decision-Making Tool. *Sustainability*, 9. DOI: 10.3390/su9101882.
- Pike, S., Ryan, C.** (2004). Destination Positioning Analysis through a Comparison of Cognitive, Affective, and Conative Perceptions. *Journal of Travel Research*, vol. 42, no 4, pp. 333-342. DOI: 10.1177/0047287504263029.
- Ray, C.** (1998). Culture, intellectual property and territorial rural development. *Sociologia Ruralis*, 38, pp. 3-20. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00060>.
- Richards, G., Wilson, J.** (2006). Developing creativity in tourist experiences: A solution to the serial reproduction of culture? [online]. *Tourism Management*, vol. 27, no 6, pp. 1209-1223. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0261517705000749>.
- Santoro, R. C.** (2016). Mapping Community Identity: Safeguarding the Memories of a City's Downtown Core. *City, Culture and Society*, 7, pp. 43-54.
- Smith, L.** (2006). *Uses of Heritage*. London-New York: Routledge.
- Szubert, M., Warcholik, W., Żemła, M.** (2021). The Influence of Elements of Cultural Heritage on the Image of Destinations, Using Four Polish Cities as an Example. *Land*, vol. 10, no 7, pp. 1-21. 671. DOI: <https://doi.org/10.3390/land10070671>.
- Timothy, D.** (2006). Heritage Tourism in the 21st Century: Valued Traditions and New Perspectives. *Journal of Heritage Tourism*, vol. 1, no 1, pp. 1-16.
- UNESCO** (2011). *Recommendation on the Historic Landscape* [online]. Paris, 10 November 2011. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-638-98.pdf>.
- UNESCO** (2016). *Culture: Urban Future* [online]: Global Report on

- Culture for Sustainable Urban Development. Paris: UNESCO. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <http://openarchive.icomos.org/1816/1/245999e.pdf>.
- United Nations** (2015). Transforming Our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development (General Assembly No. A/RES/70/1). New York: United Nations, p. 35. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf.
- Urban** sustainability in Europe – opportunities in challenging times (2021). *European Environment Agency* [online], Published 14 Jun 2021 Last modified 10 Feb 2023. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://www.eea.europa.eu/publications/urban-sustainability-in-europe/urban-sustainability-in-europe>.
- Urry, J.** (1990). *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London: Sage.
- Van der Borg, J., Costa, P., Gotti, G.** (1996). Tourism in European heritage cities. *Annals of Tourism Research*, vol. 23, issue 2, pp. 306-321. DOI: [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(95\)00065-8](https://doi.org/10.1016/0160-7383(95)00065-8).
- Veldpaus, L., Roders, A.** (2013). Urban Heritage: Putting the Past into the Future. *The Historic Environment Policy & Practice*, vol. 4, no 1, pp. 3-18. DOI: [10.1179/1756750513Z.00000000022](https://doi.org/10.1179/1756750513Z.00000000022).
- Vermeulen, M.** (2002). The Netherlands, holiday country. In: Hauben, T., Vermeulen, M., Patteuw, V. (eds.). *City branding: Image building and building images*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Warnaby, G.** (2009). Towards a service-dominant place marketing logic. *Marketing Theory*, vol. 9, no 4, pp. 403-423.
- Widodo, J.** (2023). UNESCO World Heritage branding: learning from some cases in Asia. *Journal of City: Branding and Authenticity*, vol. 1, no 1, pp. 12-23. DOI: <https://doi.org/10.61511/jcbau.v1i1.2023.21>.
- Zbuche, A.** (2014). Territorial Marketing Based on Cultural Heritage. *Management & Marketing*, vol. 12, issue 2, pp. 135-151.

REFERENCES

- Aitken, R., Campelo, A.** (2011). The four Rs of place branding. *Journal of Marketing Management*, vol. 27, no 9-10, pp. 913-933.
- Anholt, S.** (2006). Public diplomacy and place branding: Where's the link? *Place Branding*, vol. 2, № 4, pp. 271-275.
- Ashworth, G.** (2003). *Heritage: Management, Interpretation, Identity*. London: Continuum Books.
- Baram, U.** (2014). Marketing Heritage. In: Smith, C. (ed.). *Encyclopedia of Global Archaeology*. Springer, 2020, pp. 4673-4679. ISBN 978-1-4419-0466-9.
- Berov, H.** (2022). Industrialsite predpriemachi i problemat za industrialnoto nasledstvo kato kulturen fenomen. V: *Izvestia na Regionalnia istoricheski muzey – Gabrovo*, tom 8, s. 11-28 [in Bulgarian]. ISSN 2367-783H.
- Braun, E., Kavaratzis, M., Zenker, S.** (2013). My city – my brand: The different roles of residents in place branding. *Journal of Place Management and Development*, vol. 6, no 1, pp. 18-28.
- The Burra Charter* (2013) [online]: the Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance 2013. © Australia ICOMOS Incorporated. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/The-Burra-Charter-2013-Adopted-31.10.2013.pdf>.
- Council of Europe** (2017). *Recommendation of the Committee of Ministers to member States on the European Cultural Heritage Strategy for the 21st century* [online]: Adopted by the Committee of Ministers on 22 February 2017 at the 1278th meeting of the Ministers' Deputies. [Viewed: 27.04.2024]. Available from: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016806f6a03.
- Dai, T., et al.** (2022). The Overlooked Contribution of National Heritage Designation in City Branding and Tourism Management. *Sustainability*, vol. 14, no 14, 8322. DOI: <https://doi.org/10.3390/su14148322>.

- Dinnie, K.** (2011). *City Branding – Theory and Cases*. London: Palgrave Macmillan.
- Dobрева, N.** (2017). Arts marketing: new directions in theory and practice. In: *Proceedings from the International Conference “Marketing – experience and perspectives”*. Varna: University of Economics, pp. 240-248. ISBN 978-954-21-0931-0.
- Dobрева, N.** (2018). Strategii za razvitie na kulturata kato vazmozhnost za balgarskite obshtini. *Izvestia na Sayuza na uchenite - Varna. Seria Ikonomicheski nauki*, t. 7, s. 145-153 [in Bulgarian].
- Evropeyska komisia** (2019). *Evropeyska ramka za deystvia v oblastta na kulturnoto nasledstvo* [onlayn]. Lyuksemburg: Sluzhba za publikatsii na ES. [Pregledan na 16.04.2024]. Dostap: <https://data.europa.eu/doi/10.2766/51648> [in Bulgarian].
- Evropeyski parlament** (2015). *Doklad za integriran podhod kam kulturnoto nasledstvo na Evropa (2014/2149(INI)) A8-0207/2015, 24.6.2015* [onlayn]. Komisia po kultura i obrazovanie, Dokladchik: Mircha Diakonu. [Pregledan na 16.04.2024]. Dostap: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2015-0207_BG.pdf [in Bulgarian].
- Evropeyski savet** (2014). Zaklyuchenia na Saveta otosno osnovano na uchastieto upravlenie na kulturnoto nasledstvo (2014/C 463/01) [onlayn]. *Ofitsialen vestnik na Evropeyskia sayuz*, S 463/1, 23.12.2014 g. [Pregledan na 16.04.2024]. Dostap: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014XG1223\(01\)&from=BG](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014XG1223(01)&from=BG) [in Bulgarian].
- Evropeyski savet** (2018). Zaklyuchenia na Saveta otosno izvezhdaneto na preden plan na kulturnoto nasledstvo v politikite na ES (2018/C 196/05) [onlayn]. *Ofitsialen vestnik na Evropeyskia sayuz*, S 196/20, 8.6.2018 g. [Pregledan na 16.04.2024]. Dostap: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018XG0608\(02\)&from=IT](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018XG0608(02)&from=IT) [in Bulgarian].
- Fredholm, S., Olsson, K.** (2018). Managing the image of the place and the past: contemporary views on place branding and heritage management. *Place Branding and Public Diplomacy*, vol. 14, pp. 141-151. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41254-017-0068-4>.

- García-Hernández, M., Calle-Vaquero, M. de la, Yubero, C.** (2017). Cultural heritage and urban tourism: Historic city centres under pressure. *Sustainability*, vol. 9, no 8. DOI: <https://doi.org/10.3390/su9081346>.
- Godin, S** (2009). define: Brand. In: *Seth's Blog*, December 13, 2009. [Viewed: 24.03.2023]. Available from: <https://seths.blog/2009/12/define-brand/>.
- Graham, B.** (2002). Heritage as knowledge: Capital or culture? *Urban Studies*, vol. 39, no 5-6, pp. 1003-1017.
- Hanna, S., Rowley, J.** (2011). Towards a strategic place brand management model. *Journal of Marketing Management*, vol. 27, no 5-6, pp. 458-476.
- Howie, F.** (2003). *Managing the Tourist Destination*. London: Thomson Learning.
- Iankova, K., Mileva, S.** (2022). Heritage societal attitudes and feelings. In: Buhalis, D. (ed.). *Encyclopedia of Tourism Management and Marketing*. London: Edward Elgar Publishing, pp. 516-519. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781800377486.heritage.societal.attitudes>.
- The ICOMOS charter for the interpretation and presentation of cultural heritage sites* (2008) [online]: Prepared under the Auspices of the ICOMOS International Scientific Committee on Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites, Ratified by the 16th General Assembly of ICOMOS, Québec (Canada), on 4 October 2008. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/interpretation_e.pdf.
- Jansson, J., et al.** (2006). *The Image of the City: Urban Branding as Constructed Capabilities in Nordic City Regions* [online]. Retrieved from Research Report, Nordic Innovation Centre, Oslo, Norway. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: http://www.nordicinnovation.net/_img/image_of_the_city_-_web.pdf.
- Kabakov, I.** (2022). Artisanat et démo-innovation [online]. In: Andonova, Y., Kogan, A.-F., Krastanova, K. (ed.). *Craftwork, design, creativity : between tradition and contemporaneity: Proceedings Artisanat, design, créativité : entre tradition et contemporanéité, 8-10 juin 2022*. Plovdiv, Paissii Hilendarski University. HAL, pp. 30-38. ISBN 978-2-9552946-3-5. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://crea2s.hypotheses>.

- org/files/2017/11/ACTES_colloque_PLOVDIV_2022_DEF.pdf.
- Karvelyte, K., Chiu, J.-H.** (2011). Planning process of city brands: A case study of Taipei City. *Place Branding and Public Diplomacy*, vol. 7, no 4, pp. 257-270.
- Kavaratzis, M.** (2004) From city marketing to city branding: Towards a theoretical framework for developing city brands. *Place Branding*, 1, no 1, pp. 58-73.
- Kavaratzis, M., Hatch, M.J.** (2013). The dynamics of place brands: An identity-based approach to place branding theory. *Marketing Theory*, vol. 13, no 1, pp. 69-86.
- Krachanova, M.** (2024). Kulturnoto nasledstvo v gradska sreda: prioriteti na mezhdunarodnite organizatsii i stepeni na obvarzanost s natsionalnite politiki. V: *Kulturnata pamet na grada*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 32-73. [in Bulgarian].
- Light, D., Young, C., Czepczyn'ski, M.** (2009). Heritage tourism in Central and Eastern Europe. In: Timothy, D., Nyaupane, G. (ed.). *Cultural Heritage and Tourism in the Developing World: A regional perspective*. London: Routledge, pp. 239-245.
- Lindemann, J.** (2003). Brand valuation. In: Clifton, R., Ahmad, S. (eds.). *Brands and Branding*. London: Profile Books, pp. 27-45.
- Lucarelli, A.** (2012). Unraveling the complexity of “city brand equity”: A three-dimensional framework. *Journal of Place Management and Development*, vol. 5, no 3, pp. 231-252.
- Lynch, K.** (1960). *The Image of the City*. Cambridge: MIT Press.
- Merriman, N.** (1991). *Beyond the Glass Case: The Past, the Heritage and the Public in Britain*. Leicester: University Press.
- Mileva, S.** (2010). Rolyata na mestnoto naselenie za izgrazhdaneto na brand na turisticheska destinatsia (na primera na podrayon Ludogorie). V: *Alternativi za razvitie na savremennia turizam: sbornik dokladi ot nauchna konferentsia, posvetena na 45-godishrninata ot sazdavaneto na spetsialnost „Turizam“*, 24-26 yuni 2010, Varna. Varna: Ikonomicheski universitet [in Bulgarian].
- Mileva, S., et al.** (2021). The potential of location-based gamification apps

for promoting Sofia as a tourist destination. *Turyzm/Tourism*, vol. 31, issue 1, pp. 21-27, ISSN 0867-5856. DOI: <https://doi.org/10.18778/0867-5856.31.1.13>.

Mileva-Bojanova, S. (2023). Sofia city tourist image in selected social media. *Business Management*, issue 2, pp. 83-97. DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.bm.2023.2.05>.

Natsionalna kontseptsia za prostranstveno razvitie za perioda 2013 – 2025 g. [onlayn]: priet s Protokol № 47.61 na Ministerskia savet ot 19.12.2012 g. i Aktualizatsiyata, prieta s Reshenie № 306 na Ministerskia savet ot 07 may 2020 g. [Pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=774> [in Bulgarian].

Natsionalna programa za razvitie Bulgaria 2030 (2020) [onlayn]: prieta s Protokol № 67 na Ministerskia savet ot 02.12.2020 g. [Pregledan na: 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.minfin.bg/bg/1394> [in Bulgarian].

Nocca, F. (2017). The Role of Cultural Heritage in Sustainable Development: Multidimensional Indicators as Decision-Making Tool. *Sustainability*, 9. DOI: 10.3390/su9101882.

Pike, S., Ryan, C. (2004). Destination Positioning Analysis through a Comparison of Cognitive, Affective, and Conative Perceptions. *Journal of Travel Research*, vol. 42, no 4, pp. 333-342. DOI: 10.1177/0047287504263029.

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Burgas 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <http://plan.smartburgas.eu/%D0%BF%D0%B8%D1%80%D0%BE-2021-2027/> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Gabrovo 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.gabrovo.bg/bg/page/51> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Kazanlak za perioda 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: https://www.kazanlak.bg/common/pdf/PIRO_Kazanlak-2021-2027.pdf [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Koprivshitsa 2021-2027 [onlayn]

[pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <http://koprivshitsa-bg.com/bg/municipality/plan-za-integrirano-razvitie-na-obshtina-koprivshitsa-za-perioda-2021-2027-g-piro/> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Kyustendil za perioda 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: https://www.kustendil.bg/index.php?option=com_jdownloads&view=download&id=2588:2021-03-17-13-56-59&catid=29&lang=bg [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Nesebar 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.strategy.bg/strategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1427> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Plovdiv (PIRO) 2021-2027 g. [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.plovdiv.bg/piro/piro-plan/> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Ruse 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1529> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Shumen 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://obs.shumen.bg/decisions/2148701.pdf> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Smolyan 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.smolyan.bg/bg/menu/subcontent/3180> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Sofia za perioda 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://nag.sofia.bg/Pages/Render/1171> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Stara Zagora (PIRO) 2021-2027 godina [onlayn] [pregledan na 24.07.2024.04.2024 23 g.]. Dostap: <https://www.starazagora.bg/bg/obyavleniya/plan-za-integrirano-razvitie-na-obshtina-stara-zagora-za-perioda-2021-2027-godina/> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Varna 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.varna.bg/bg/1612> [in Bulgarian].

- Plan za integrirano razvitie na Obshtina Veliko Tarnovo 2021-2027** [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: https://www.veliko-tarnovo.bg/media//filer/2021/09/01/plan_za_integrirano_razvitie_na_obshtina_veliko_tarnovo_2021-2027.pdf [in Bulgarian].
- Plan za integrirano razvitie na Obshtina Vidin 2021-2027** [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://vidin.bg/wps/portal/vidin-municipality/administration/strategies-plans-programs/program22> [in Bulgarian].
- Prodanova, M.** (2019). *Skritiyat resurs. Kulturnite initsiativi i publichnite politiki kato faktor za mestno i regionalno razvitie: disertatsia za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen „doktor“, profesionalno napravlenie 3.1. Sotsiologia, antropologia i nauki za kultura, doktorska programa Kulturologia (Kulturni initsiativi i publichni politiki)*. Sofia: M. Prodanova [in Bulgarian].
- Proekt: „Razrabotvane na brand „Bulgaria“ produktovi i regionalni brandove i vavezhdane na integriran brand menidzhmant“** (2012) [onlayn]: Operativna programa „Regionalno razvitie“ 2007-2013 g. [Pregledan na 24.04.2024]. Dostap: https://www.tourism.government.bg/sites/trsm.gateway.bg/files/uploads/strategy-policy/projects/brand_bulgaria_guidelines_sum1.pdf [in Bulgarian].
- Ray, C.** (1998). Culture, intellectual property and territorial rural development. *Sociologia Ruralis*, 38, pp. 3-20. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00060>.
- Richards, G., Wilson, J.** (2006). Developing creativity in tourist experiences: A solution to the serial reproduction of culture? [online]. *Tourism Management*, vol. 27, no 6, pp. 1209-1223. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0261517705000749>.
- Santoro, R. C.** (2016). Mapping Community Identity: Safeguarding the Memories of a City's Downtown Core. *City, Culture and Society*, 7, pp. 43-54.
- Smith, L.** (2006). *Uses of Heritage*. London-New York: Routledge.
- Strategia za razvitie na balgarskata kultura 2019-2029 g.** (2019) [onlayn]. Sofia: Ministerstvo na kulturata. [Pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap:

https://mc.government.bg/files/5495_Strategy_culture_.pdf [in Bulgarian].

Strategicheski plan za razvitie na kulturnia turizam [onlayn]: priet s Protokol № 40.8 na Ministerskia savet ot 14.10.2009 g., validen do kraja na 2020 g. [Pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=573> [in Bulgarian].

Szubert, M., Warcholik, W., Żemła, M. (2021). The Influence of Elements of Cultural Heritage on the Image of Destinations, Using Four Polish Cities as an Example. *Land*, vol. 10, no 7, pp. 1-21. 671. DOI: <https://doi.org/10.3390/land10070671>.

Timothy, D. (2006). Heritage Tourism in the 21st Century: Valued Traditions and New Perspectives. *Journal of Heritage Tourism*, vol. 1, no 1, pp. 1-16.

Tsentar za kulturno nasledstvo i arhitektura (2023). *Strategia za kulturnoto nasledstvo na Obshtina Nesebar (2023-2032)*. Sofia: TsKNA. ISBN 978-619-92580-0-2. Dostap i na: https://nesebar.bg/programi/StrategyCH_Nessebar%20BG-edited.pdf.

UNESCO (2011). *Recommendation on the Historic Landscape* [online]. Paris, 10 November 2011. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-638-98.pdf>.

UNESCO (2016). *Culture: Urban Future* [online]: Global Report on Culture for Sustainable Urban Development. Paris: UNESCO. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <http://openarchive.icomos.org/1816/1/245999e.pdf>.

United Nations (2015). *Transforming Our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development (General Assembly No. A/RES/70/1)*. New York: United Nations, p. 35. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf.

Urban sustainability in Europe – opportunities in challenging times (2021). *European Environment Agency* [online], Published 14 Jun 2021 Last modified 10 Feb 2023. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://www.eea.europa.eu/publications/urban-sustainability-in-europe/urban-sustainability-in-europe>.

- Urry, J. (1990). *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London: Sage.
- Van der Borg, J., Costa, P., Gotti, G. (1996). Tourism in European heritage cities. *Annals of Tourism Research*, vol. 23, issue 2, pp. 306-321. DOI: [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(95\)00065-8](https://doi.org/10.1016/0160-7383(95)00065-8).
- Veldpauw, L., Roders, A. (2013). Urban Heritage: Putting the Past into the Future. *The Historic Environment Policy & Practice*, vol. 4, no 1, pp. 3-18. DOI: 10.1179/1756750513Z.00000000022.
- Vermeulen, M. (2002). The Netherlands, holiday country. In: Hauben, T., Vermeulen, M., Patteeuw, V. (eds.). *City branding: Image building and building images*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Virtualna turisticeskata platforma „Bulgaria – otkriji i spodeli“* [onlayn]: na organizatsiite za upravljenje na turisticeskite rayoni v Bulgaria. © 2023. [Pregledan na 22.04.2024]. Dostap: <https://outr.bulgariatravel.org/bg> [in Bulgarian].
- Vladimirov, Zh., Mileva, S. (2023). *Mineralnite vodi v Bulgaria kato resurs za mestno razvitie*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“ [in Bulgarian].
- Warnaby, G. (2009). Towards a service-dominant place marketing logic. *Marketing Theory*, vol. 9, no 4, pp. 403-423.
- Widodo, J. (2023). UNESCO World Heritage branding: learning from some cases in Asia. *Journal of City: Branding and Authenticity*, vol. 1, no 1, pp. 12-23. DOI: <https://doi.org/10.61511/jcbau.v1i1.2023.21>.
- Zakon za kulturnoto nasledstvo* [onlayn]: V sila ot 10.04.2009 g., Obn. DV, br. 19 ot 13.03.2009 g., ... izm. DV. br. 84 ot 6 Oktomvri 2023 g. [Pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135623662> [in Bulgarian].
- Zakon za turizma* [onlayn]: V sila ot 26.03.2013 g., Obn. DV. br. 30 ot 26 MART 2013 g.,..., dop. DV. br. 106 ot 22 dekemvri 2023 g. [Pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2135845281> [in Bulgarian].
- Zbucheá, A. (2014). Territorial Marketing Based on Cultural Heritage. *Management & Marketing*, vol. 12, issue 2, pp. 135-151.

Ani Veskova Istatkova, Researcher (R1)

Researcher ID (Web of Science): ABR-0161-2022

ORCID ID: 0000-0002-3511-2091

Faculty of History

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Bulgaria

E-mail: aniistatkova@gmail.com

ЗЕЛЕНОТО НАСЛЕДСТВО НА БЪЛГАРСКИТЕ ГРАДОВЕ¹

Радослава Владимирова Кънева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Съвременните градове са изправени пред редица предизвикателства, свързвани с бързите темпове на световни промени, преодоляване на икономически кризи и нарастващи социални неравенства и природни бедствия. Поставените от Европейския съюз цели за устойчиво градско развитие разчитат на мобилизирането на знания, памет и експертиза от различни области. Зелените площи в градска среда са изведени на преден план в редица местни и национални стратегии за териториално развитие и подобряване на качеството на живот. Част от тези зелени зони са обекти на парковото и градинското изкуство, друга част са защитени зони и освен очевидния принос за опазване на биоразнообразието, притежават редица социални, естетически и културни ценности. Настоящата статия представлява целенасочено внимание върху този тип зелено наследство и съответно потенциалът му за изграждане на нови взаимоотношения човек-природа, крайно необходими в контекста на съвременната климатична криза. То е поставено в центъра на изследователския интерес с оглед на наличието в него на многообразие от социални и културни ценности, които осигуряват качество на човешкото съществуване на територията на съвременните градове. Текстът е резултат от документално и теренно проучване проведено в шест български града. Основните въпроси, които си поставя проучването са каква е ролята на зелените пространства за градското устойчиво развитие, какво зелено наследство притежават българските градове и какви са основните предизвикателства пред управлението и социализацията му?

---

¹ Проучването е част проект на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ „CultUrEn (Cultural Heritage of Urban Environment) – Културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда“, финансиран от Фонд научни изследвания. Участието в изследването е подкрепено от Министерство на образованието и науката по Национална програма „Млади учени и постдокторанти – 2“.

Ключови думи: зелено наследство, градски паркове, устойчиво градско развитие.

THE GREEN HERITAGE OF BULGARIAN CITIES²

Radoslava Vladimirova Kuneva

Sofia University "St. Kliment Ohridski"

Abstract. Cities nowadays face a number of challenges associated with the rapid pace of global changes, economic crises and growing social inequalities and natural disasters. The European Union's goals for sustainable urban development rely on the mobilization of knowledge, memory and expertise from different academic fields. Green spaces in urban environments are at the forefront of a number of local and national strategies for territorial development and improving the quality of life. Part of these green areas are objects of cultural heritage, another part are protected areas and besides the obvious contribution to the protection of biodiversity, they have a number of social, aesthetic and cultural values. This article is focused on green heritage and its potential for building new human-nature relationships, much needed in the context of the contemporary climate crisis. It is placed in the center of research interest in view of the presence in it of a variety of social and cultural values that ensure the quality of human existence on the territory of modern cities. The text is the result of desk and field research conducted in six Bulgarian cities. The main questions posed by the study are what is the role of green spaces for urban sustainable development, what green heritage do Bulgarian cities have and what are the main challenges to its management and socialization?

Keywords: green heritage, urban parks, sustainable urban development.

---

² The study is part of a project of Sofia University „St. Kliment Ohridski“ „CultUrEn (Cultural Heritage of Urban Environment) – Cultural heritage as a factor for achieving a sustainable urban environment“, financed by the Scientific Research Fund. Participation in the research was supported by the Ministry of Education and Science under the National Program „Young scientists and postdoctoral fellows – 2“.

ЗЕЛЕНОТО НАСЛЕДСТВО НА ГРАДОВЕТЕ

Всеки град притежава мрежа от зелени пространства, улично озеленяване, паркове и градини, които заедно сформират зелената система на града. Нейната цел, разписана в Закона за устройство на територията (ЗУТ) (2001) е представена „като средство за подобряване на микроклимата и хигиенните условия и за организиране на отдиha на населението“ (2001). В ЗУТ са разграничени зелени площи, които трябва да са обществено достъпни, като паркове и градини и зелени площи с ограничено обществено ползване, както и гробищни паркове, ботанически градини, дендрариуми, озеленяване в частни имоти и др. Към зелената система би следвало да се причислят и открити водни площи – реки, изкуствени и естествени езера. В академичната литература често зелената система се дефинира като съвкупността на публични и частни имоти, които са „незапечатани, пропускливи, „меки“ повърхности като почва, трева, храсти, дървета и вода.“ (James, et al., 2009, p. 66). За целите на това проучване се приема широкото разбиране за зелена система, което включва както частни, така и публични имоти, които представляват „меки“ площи – паркове, градини, междублокови пространства, улично озеленяване, водни обекти и др. Тази система представлява градска природна среда, която влияе на локалния климат, предоставя екосистемни услуги на гражданите и осигурява местообитание на не-човешки видове (Gill, et al., 2007). В процеса на операционализация на теренното проучване, за преки наблюдения бяха избрани конкретни обекти от зелената система на изследваните градове – големи градски паркове с различен статут на опазване. Тези градски паркове представляват „пауза“ в застроената градска среда, а обемът им предполага важната им роля в поддържането на градското биоразнообразие.

Важен въпрос остава до каква степен тази зелена система е градско наследство. Търсейки определение за наследство, можем да се спрем на законовата рамка в Закона за културно наследство (ЗКН), а именно „културни ценности, които са носители на историческа памет, национална идентичност и имат научна или културна стойност“ (2009). Българското законодателство разделя наследството на материално и нематериално, а материалното на движимо и недвижимо. Като част от недвижимото културно наследство се предвиждат образци на ландшафтната

архитектура, които се опазват заради историческите и естетически им качества (чл. 6, т. 5 от ЗКН), но също така и природни ценности (образци), включително антропологични останки, открити при теренни проучвания, и останки на палеозоологията и култивирани растения (чл. 6, т. 6 от ЗКН). Тези образци са най-често централните градски паркове и градини на дадено населено място. В България публичните паркове са свързани с периода на модернизация на градовете след Освобождението и са част от европеизацията на градовете (Златкова, 2007). Градските паркове като образци на ландшафтната архитектура са особен тип живо наследство (Михайлов, 2019). Те са едновременно природно пространство и изкуствено, конструирано от човека урбанизирано пространство (Златкова, 2007). Насажденията в тях имат различен жизнен цикъл, но предполагат постоянни грижи, подмяна на насажденията и опазване на създадените многопластови перспективи (Рангелов, Щилиянов, 2005). Тодор Михайлов обобщава предизвикателствата пред опазването на обектите на градинско и парково изкуство, като изтъква проблем с недостатъчните квалифицирани кадри, които да отговорят за този мултидисциплинарен процес (2019). Според него, към момента е необходимо преосмисляне на критериите за оценка на съществуващи и потенциални нови обекти на парковото и градинско изкуство. Друго предизвикателство, което изтъква Михайлов е използването на статута на недвижима културна ценност (НКЦ) като единствен механизъм за опазване на конкретни зелени площи, за сметка на други механизми, предоставени от устройствените планове и общинските наредби. Рангелов (2022), анализирайки зелената система в град София, също изтъква необходимостта от обновяване на нормативната рамка, отново за целите на адекватното опазване на ландшафтното наследство.

Законовата рамка в страната предоставя и друга възможност за опазване на част от зелената градска система през Закона за биологичното разнообразие (ЗБР) (2002) и Закона за защитените територии (ЗЗТ) (1998). Дадени територии могат да бъдат обявени за защитени като природни забележителности (Национална комисия за ЮНЕСКО – България, 2010), поддържани резервати, обекти на НАТУРА 2000 и др. Териториите се определят спрямо наличието на защитени или редки растителни и животински видове, значението им като местообитания или спрямо характерния им ландшафт, резултат от съжителството на

човека и природата.

Природата, включително намираща се в градска среда, се превръща в културно наследство след като бъде културно осмислена, естетизирана, превърната в част от „символната система на социума“ (Марков, 2014, с. 239). Наследството носи със себе си конкретни ценности, светоглед и чувства. То има нужда от общност, която да го припознава и да се идентифицира с него. Според Лораджейн Смит наследството е момент „когато нашите емоции и себеусещане са наистина ангажирани, не е толкова в притежанието [...], а в акта на предаване и получаване на спомени и знания“ (Smith, 2006, p. 83). По този начин тя предлага дефиниция на наследство, която е концентрирана в нематериалната същност на наследството – емоциите, знанията и ценностите, които то предава от едно поколение на друго. Наследството е действие, акт на припознаване на ценност. В последните няколко десетилетия, в академичната литература се утвърждава понятието за биокултурно наследство, което е свързано с познания и практики на местна общност за обработка и взаимовръзка с природата (Ганева-Райчева, 2021).

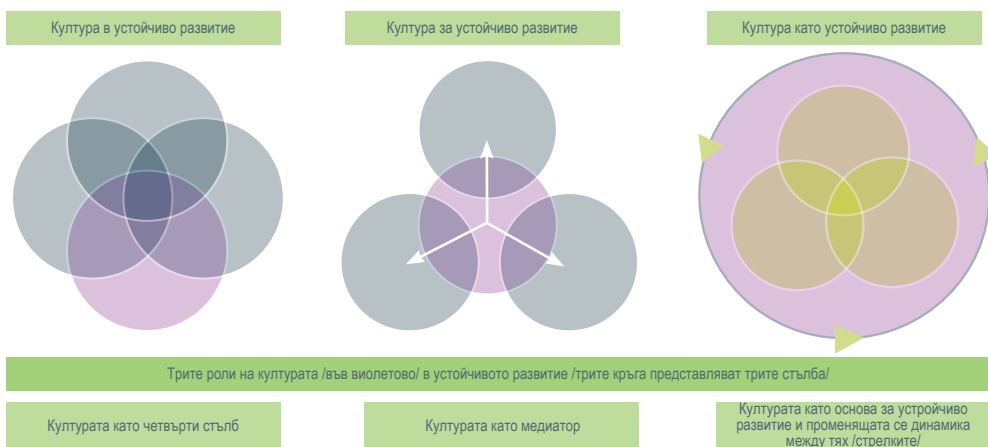
Настоящата работа дефинира зеленото наследство на градовете като съвкупност от всички зелени (не задължително озеленени) обекти в града и тяхното значение за гражданите. Зеленото наследство има амбивалентен характер на културна ценност за общността и животоподдържаща система за биологичното разнообразие. Зеленото наследство не се отнася само до обекти с изключителни биологични качества. То обхваща зелената градска система, създадена и обживявана от човешка дейност и влияе на отношението човек – природа.

РОЛЯТА НА ЗЕЛЕНОТО НАСЛЕДСТВО В УСТОЙЧИВОТО ГРАДСКО РАЗВИТИЕ

В световен мащаб се наблюдава консенсус относно необходимостта от политики за устойчиво развитие. Организацията на обединените нации дефинира устойчивото развитие като такова, което „задоволява нуждите на сегашните поколения, без да вреди на възможностите на бъдещите поколения да задоволят своите нужди“ (Brundtland, 1987). Често се представя през своите три измерения: екологична устойчивост, икономическа устойчивост и социална устойчивост. Прилагат се и

визуализации, които представят трите измерения като стълбове, върху които се гради устойчивото развитие, или като концентрични кръгове, чиято пресечна точка е целта на съвременното разбиране за устойчивост. Други визуализации представят трите измерения като концентрични кръгове вложени един в друг. По този начин се обръща по-голямо внимание на природните ресурси и социалната справедливост, които би следвало да регулират икономическото развитие. В последните десетилетия към утвърдените три измерения се добавя и четвърто – културата (Hawkes, 2001). Културата, разбрана като пренос на ценности и светоглед, се утвърждава като есенциално важна за постигане на целите на устойчивото развитие (Hawkes, 2001). Добавяйки културата във вложените един в друг концентрични кръгове, тя може да обхваща всички останали, подчертавайки нуждата от промяна в светогледа на хората или като вътрешна на екологичната устойчивост, запазвайки фокуса върху опазването на природните блага.

Фигура 1 представя трите роли на културата в устойчивото развитие – като самостоятелна сфера, като медиатор между трите измерения и като основа за устойчивото развитие.

Фигура 1. Трите роли на културата в устойчивото развитие (Dessein, et al., 2015, p. 29)

Зеленото наследство има своята роля, както като унаследяване на физически характеристики на зелената система, така и като пренос на ценност и разбирания за отношението между човека и природата.

То предоставя екосистемни услуги на жителите на града (Ferrini, Gori, 2021) и участва в адаптацията и смекчаването на климатичните промени (Gill, et al., 2007). Същевременно зеленото наследство носи със себе си ценности и разбирания за отношението между човека и природата.

След приемането на стратегията за устойчиво градско развитие на Европейския съюз (Council of the European Union, 2006; European commission, 2016; 2020), се засилва вниманието на академичните среди върху управлението и употребите на зелени зони в градовете. Интердисциплинарни изследвания правят сравнителен анализ на избрани европейски градове, като извеждат основни тенденции в промяната на тяхното управление. „Появата на нови инструменти за съвместно управление, свързване на зелени площи и социално-културни цели, участие чрез активизъм, използване на изоставена земя за развитие на нови зелени площи, градско земеделие и производство на храни.“ (Buizer, et al., 2015, p. 24).

Други изследвания се концентрират върху начина, по който гражданите приемат ролята на зелената система (Lampinen, et al., 2020; Fischer, et al., 2020). И двете проучвания изследват възможността за промяна в поддръжката на зелената система и въвеждането на екологично устойчиви практики като оставянето на повече неокосени тревни площи. Коментиранията проучвания показват, че тревните площи са символно натоварени и мнението на гражданите се определя спрямо разбиранията им за чистота и спретнатост. В проведените анкети с европейски граждани, Фишер и колектив изследователи открояват готовността на гражданите да променят своето мнение след като се запознаят с факти относно ползите за биоразнообразието от неокосените тревисти площи (Fischer, et al., 2020). Увеличават се изследвания, свързани с продукцията на храна и други продукти от събирачество и градско земеделие (Landor-Yamagata, Kowarik, Fischer, 2018). Проследяват се практики на отглеждане на храна за собствено ползване и за продажба, както и предаване на знание за ползите от разнообразни билкови и плодови растения, намиращи се в градска среда.

Настоящото изследване се вписва в тенденцията за изследване на ролята на зелената система в градското устойчиво развитие. Проучването стъпва върху разбирането за устойчивото развитие с акцент върху

екологичната устойчивост, но отбелязвайки основополагащата функция на културата за постигането ѝ. Проследиха се съответните промени, наблюдавани в западноевропейски градове и тяхната поява в българския контекст.

ПО ПРИМЕРА НА БЪЛГАРСКИТЕ ГРАДОВЕ

Настоящият текст се основава на документално и теренно проучване, проведено в шест български града: Бургас, Варна, Велико Търново, Пловдив, Стара Загора и Шумен. Документалното проучване включва анализ на нормативни и стратегически документи на местна власт. Теренното проучване се проведе между септември 2021 г. и юни 2023 г. и включва наблюдения на терен в градски паркове в шестте града и интервюта с представители на местна власт.

Теренни проучвания се проведоха в следните паркове:

- „Морска градина“ – Бургас, обект на НКЦ;
- „Атанасовско езеро“ – Бургас, обект на НАТУРА 2000;
- „Морска градина“ – Варна, обект на НКЦ;
- Парк „Света гора“ – Велико Търново, общинска озеленена площ;
- Парк „Култура и отдих“ и гребна база – Пловдив, част общинска озеленена площ;
- „Младежки хълм“ – Пловдив, природна забележителност;
- Парк „Бедечка“ – Стара Загора, част общинска озеленена площ;
- Парк „Аязмо“ – Стара Загора, обект на НКЦ;
- Шуменско плато при паметник „Създатели на българската държава“, – Шумен, природен парк с обект на НКЦ.

Всяко едно от наблюденията включва фотодокументация на елементи от парковата среда и структурирано описание на наблюдаваните дейности и идентифицираните символи, знаци и места за памет.

В шестте града са проведени интервюта с местна власт и представители на културни институти, отговорни за опазването на културно наследство в града. Интервютата са част от проект „CultUrEn (Cultural Heritage of Urban Environment) – Културното наследство като фактор

за постигане на устойчива градска среда“ и засягат широк спектър от въпроси, свързани с предизвикателствата предпазването и управлението на културно наследство, локалните конкурентни предимства и визията за бъдещето развитие на града. Общо се проведеха две фокус групи и шест интервюта. В почти всяко от интервютата зеленото наследство бе коментирано пряко – чрез примери за емблематични локации, наличие на горски масиви, улично озеленяване и др. В следващата част на текста са представени резултатите от анализа на данните от документалното и от теренното проучване.

ЗНАЧИМОСТ НА ЗЕЛЕНОТО НАСЛЕДСТВО

Зеленото наследство е универсално признато и в шестте случая. Наред с емблематични сгради и уникални археологически находки, всеки от представителите на шестте български града спомена природното си наследство като значимо за живущите и за посетителите на града. В Бургас и Варна морските градини са разпознати като конкурентно предимство (Респондент 1; Респондент 5). В Бургас допълнително се коментира обръщането на града към морето и към езерата като посоката на развитие през последните десетилетия (Респондент 1). Морската градина във Варна беше обсъдена като ландшафтно наследство „без аналог“, заради начина по който е построена (Респондент 5). Стара Загора е другият град, който изтъкна озеленяването и парковото изкуство като разпознаваема характеристика на градското си наследство, като специално се коментира парк „Аязмото“ и специфичното улично озеленяване, което също е вписан обект, който притежава културна ценност (Респондент 2). Пловдивските тепета, наличието на гребна база до центъра на града и запазеното озеленяване в града са някои от характеристиките на Пловдив, които чужденците разпознават като впечатляващи (Респондент 3). Подобно е отношението във Велико Търново и Шумен, където се споменаха природните дадености и връзката им с историята на местността, съответно река Янтра и специфичния градски пейзаж на Велико Търново и Шуменското плато с ценните скални манастири (Респондент 4; Респондент 6). Значимостта на зеленото наследство в изследваните градове се разпознава от местната управа като свързана с дългогодишната история на изграждането на града, както и като ценен ресурс за съвременния начин на живот.

Всеки от шестте града предвижда и бъдещето развитие на зелената си система. Анализирайки плановете за устойчиво развитие на съответните общини до 2027 г., лесно се установява фокус върху визията за „зелен град“. Във визиите за развитие на отделните градове се намират формулировки като „зелена и спокойна община“ (Велико Търново), „интегрирана зелена територия с развита екосистема“ (Варна), „съхранена природа“ (Шумен), „богато природно и културно-историческо наследство“ (Стара Загора) и др. В целите и приоритетите на градовете също намираме фокус върху екологично устойчивото развитие, опазването на природните ресурси, озеленяването и качеството на живот. Преглеждайки по-подробно проектите, планиране в следващите 7 години, които се отнасят до зеленото наследство, можем да открием дейности по рехабилитация и благоустройство на съществуващи паркови зони (Варна, Пловдив, Стара Загора, Шумен), дейности по създаване на нови зони за рекреация (Бургас, Варна, Велико Търново) и дейности по опазване на околна среда и биоразнообразие (Пловдив, Варна, Велико Търново). В два от градовете – Шумен и Варна са предвидени и проекти по създаване или актуализация на регистър на зелените площи.

В стратегическото си планиране, българските градове обвързват парковете и зелените зони с политиките си за адаптация към климатичните промени, устойчивото екологично развитие и създаването на привлекателна за живот среда.

ОПАЗВАНЕ НА ЗЕЛЕНОТО НАСЛЕДСТВО

Въпреки споделеното мнение във всеки от градовете за значимостта на зеленото наследство и планираните проекти за разширяване или подновяване на обекти на зелената система, проучването констатира няколко конфликта, които заслужават внимание.

1. Зелено срещу частно наследство

Пловдив, Стара Загора и Варна са градовете, в които се констатира конфликт между унаследени частни имоти и зеленото наследство. След 90-те години, част от реституираните частни имоти в градовете се оказват в територията на паркова среда, а някои от общинските частни земи се продават на частни фирми. Така се появяват частни имоти в Морската

градина във Варна, в парк „Бедечка“ в Стара Загора и в парк „Култура и отдих“ до гребната база на Пловдив. Трите общини предприемат различна стратегия относно съществуващия конфликт.

В проведените интервюта във Варна и Пловдив, темата предизвика разнопосочни отговори. В Пловдив, представител на общината, проследи исторически проблема с териториите за озеленяване в града, собствеността на земята и възможните решения. Според него, частните имоти около гребната база са с твърде висока пазарна цена и не е целесъобразно от страна на общината да ги отчуждава (Респондент 3). Същевременно новият устройствен план на града предвижда придобиване на общинска земя от държавни имоти, която да бъде разработена като паркова инфраструктура в бъдеще. По време на фокус групата, проведена във Варна, участниците коментираха разнопосочно наличието на конфликт в Морската градина. Един от респондентите изрази съжаление относно загубата на територия от парка (Респондент 7), докато друг респондент отрече да има такъв проблем, тъй като историческото ядро на парка е изцяло държавно и неговата цялост не може да бъде нарушена (Респондент 5). Във втората част на парка, която не е културна ценност, има наличие на частни имоти, но това, според някои от респондентите във фокус групата, не заплашва наследството на морската градина. По време на фокус групата, проведена в Стара Загора не се коментира изрично конфликтът между частно и зелено наследство. Въпреки това следва да се отбележи ключово наблюдение, направено по време на теренни посещения в парк „Бедечка“ през месец юни 2023 г. В парка беше организиран фестивал „На зелено“, с цел привличане на вниманието на гражданите върху проблема със загубата на части от зелената система. Гост на фестивала беше кметът на града, който застава зад каузата за опазване на зелените територии в парк „Бедечка“. Местната власт в Стара Загора показва ангажимент към опазване на настоящето зелено наследство. Към момента местната власт прави опит да намери нормативно решение, което е финансово постижимо, за да запази въпросните имоти като част от зелената система на града. Възможното решение би било от интерес и за други български градове със сходни предизвикателства.

2. Културно срещу природно наследство

Теренното проучване показва наличие на още един конфликт между наследства. Интервютата с местна власт във Варна и Бургас разкриха напрежение между културния ресурс и природния ресурс на градското озеленяване.

„И да се намери баланс между тези, които искат да пазят зеленото и културно наследство... Аз това дърво трябва да го махна. И се започва другата истерия... Въпрос на баланс е – кое срещу кое е. Да загубим безвъзвратно паметника или да изчакаме 100 години едно дърво да стане като това, което сега ще свалим. Мисля, че паметникът трябва да е с приоритет, защото има едни натрупани хилядолетия.“ (Респондент 5)

„Бургас има три езера, които са все още, сме с гръб към тях. Има тенденции, има открити зони. Не знам защо [не се провеждат културни събития на езерата]. Някак псевдо екологично схващане, че непременно трябва да е девствено.“ (Респондент 1)

Двата цитата показват сходни, но не идентични проблеми, които седят пред опазването на зеленото наследство. Природата остава заплаха пред опазването на друг вид наследство, по-конкретно архитектурното и археологическото. От друга страна, обществените ползи на зеленото пространство като място за култура и туризъм се противопоставят на екологичните му ползи.

Първият пласт на този конфликт е видим при трудното съжителство между сградата-паметник и израсналото дърво. От една страна се сблъсква ценността на паметника, като свидетелство за отминало време, като образец на архитектурен стил, а от другата страна ценността на дървото – жив обект, предоставящ множество екосистемни услуги. Факторът кой от двата обекта е по-стар не би могъл да бъде единствен и решаващ. Съответните обекти на наследството имат и общности, които ги припознават. Сблъсъкът се оказва между двете общности и невъзможността за диалог между тях.

Вторият пласт на конфликта между култура и природа седи зад причината за опазване на зеленото наследство. Поради своя двойствен характер, зеленото наследство има функции както в човешкото общество, така и в съобществата на не-човешките видове. Екологичното схващане за ненамеса на човека в местообитанията на другите видове се сблъсква с разбирането, че природната среда е привлекателна за отдих и почивка на

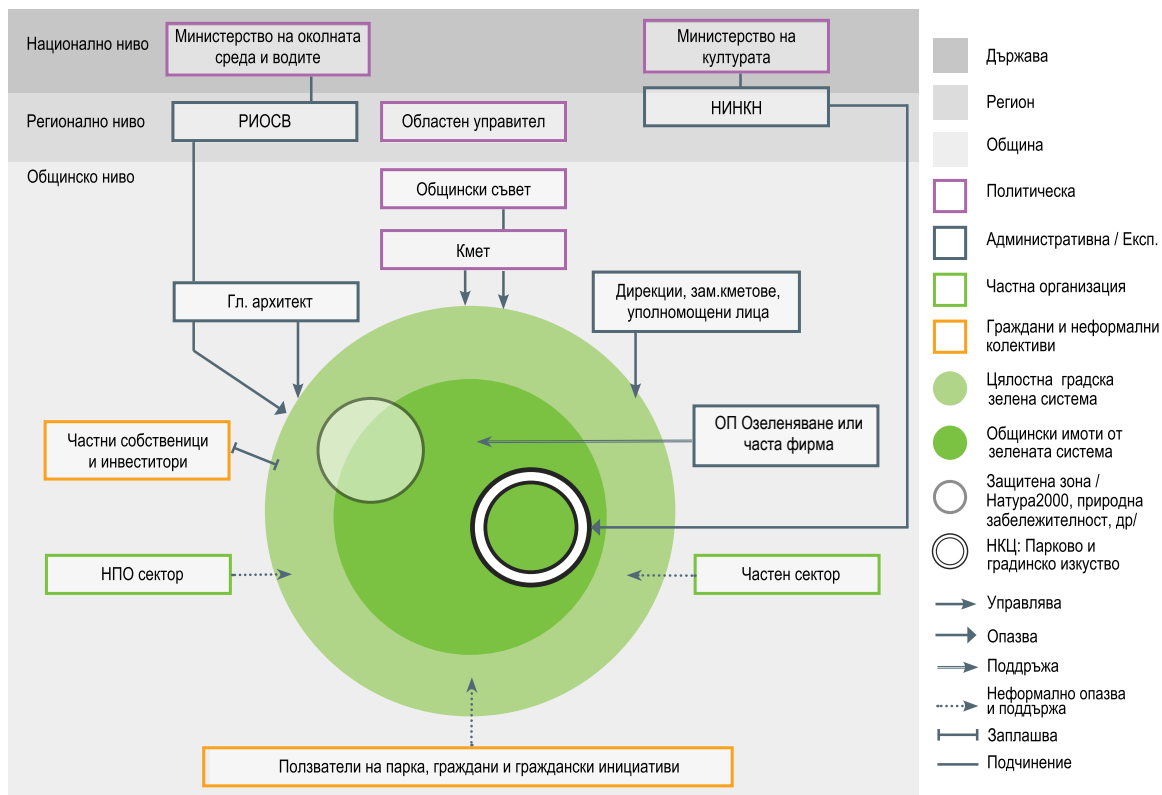
човека. Обръщането на Бургас към езерата, които са обект на НАТУРА 2000, а част от Атанасовско езеро е със статут на поддържан резерват, могат да имат негативни последствия върху екологичните качества на тази среда. Ценностите, които носи самото зелено наследство се обръщат една срещу друга. Този конфликт присъства и в плановете за интегрирано развитие на общините, които предвиждат разнопосочни намеси в зелената система – обособяване на нови пространства за туризъм и културни мероприятия на открито и същевременно действия за опазване на природния ресурс и биологичното разнообразие.

Амбивалентният характер на зеленото наследство е сериозно предизвикателство за неговото управление, което трябва да отчита както културната, така и социалната и екологичната значимост на отделните обекти на системата, и да търси баланс между тях.

3. Управление на зеленото наследство

Управлението на зеленото наследство е до голяма степен функция от амбивалентния характер на зелената система като природно и окултурено пространство. За опазването на зелените площи са отговорни общински и регионални институции, свързани с околната среда, както и общински и национални институции на недвижимо културно наследство. В следващата част се разглеждат основните заинтересовани страни и отговорни структури в опазването на зелената система.

Законовата рамка за всеки от градовете предполага близка структура за управление на зелени площи (фиг. 2). Общинският съвет приема политики за опазване и развитие на зелената система, а кметът като местна изпълнителна власт е основната институция, която следва да изпълни тези политики. Въпреки това, във всяка община съществуват дирекции и упълномощени лица, натоварени с конкретни функции. Фигурата на главния архитект също играе важна роля при реализация на различни инвестиционни намерения, както и при стратегическото градско планиране. Обектите от зелената система, които са обект на НКЦ, попадат и под прекия контрол на Министерство на културата, чрез Националния институт за недвижимо културно наследство (НИНКН). Обектите от зелената система, със статут на защитена зона са под опеката на Министерство на околната среда и водите, чрез работата на Регионалните инспекторати на околната среда и водите (РИОСВ).

Фигура 2: Схема на отговорни институции и заинтересовани страни в опазването и управлението на зелено наследство в градска среда (Кънева, 2023, с. 147)

Разкъсаната структура на отговорни лица предполага липса на комуникация между отделните звена и затруднено провеждане на единна политика спрямо зеленото наследство на общината. Изследователски интересна е и ролята на заинтересованите страни от неправителствения сектор, които се включват в процеса на опазване и социализация на зеленото наследство чрез своята активност на терен. Законовата рамка предполага, че всеки гражданин е отговорен за опазване на зелената система, въпреки това, гражданските организации нямат конкретна функция спрямо наредбите за опазване на зелената система в различните градове. Въпреки това, теренното проучване показва силно присъствие на граждански формални и неформални инициативи в парковата среда. Няколко неправителствени организации работят на национално равнище

и разработват проекти в различни градове. Това са природозащитни организации като Българска фондация „Биоразнообразие“ (БФБ), Българско дружество за защита на птиците (БДЗП), WWF, сдружение „Зелени Балкани“. Тяхното присъствие беше наблюдавано в пет от шестте града. В Бургас, БФБ и БДЗП имат свои центрове и посетителски приемни. В Стара Загора е единственият по рода си за страната център за диви животни на сдружение „Зелени Балкани“, като организацията е активна чрез различни инициативи в зелената система на града. В Шумен има изграден природен кът, с участието на WWF, в Пловдив БДЗП са поставили информационни табели с видовете градски птици. Освен природозащитните организации, градските паркове са една от основните теми на граждански инициативи и сдружения, със социален и урбанистичен характер. Някои от тях, като „Колективът“, „Място.бг“, „Подлезно“ и др., работят в повече от един град. Други като творчески колектив „На улицата“ и „Запазете Бедечка“ са местни инициативи, но с партньорство и близък контакт с организации в други градове.

Активността на тези урбанистични и природозащитни организации създава мрежа от активни граждани, които целят опазването на зеленото наследство не само в конкретен град, но в българските градове като цяло. Те обменят опит и експертиза в отношенията си с отговорните институции, оказват натиск върху политически и административни органи и се подкрепят в местните си каузи.

Схемата на отговорните институции и заинтересованите лица отбелязва и страната на частния интерес и частния бизнес. В рамките на теренното проучване се установиха две основни линии, в които частния интерес е засегнат. Частни бизнеси инвестират в нова инфраструктура и нови насаждения в градските паркове, като част от своята социална ангажираност и принос към обществото. Същевременно в частните имоти, част от зелената система, инвеститори предвиждат изграждане на жилищни и други структури и влизат в пряк конфликт с гражданските организации, които искат да запазят озеленяването и зеленото наследство на града. Конкретните взаимоотношения между частни инвеститори и публична администрация варират спрямо конкретния град, както бе обсъдено в предходната част от текста.

Схемата на отговорни институции и заинтересовани лица показва

активно участие на неправителствени групи, както и инвестиции от частния сектор. Общинските структури се явяват координатор между разнообразните инициативи. Въпреки това не се наблюдават нови инструменти за съвместно управление на зелени площи.

4. Социализация на зелено наследство

Градските паркове са пространства, които са общи, подлежат на постоянно преговаряне между властите и гражданите и приютяват в себе си разнообразни общности и употреби (Златкова, 2007). Зеленото наследство ангажира различни общности. Градските паркове предполагат многообразие от дейности и съответно широка палитра от ползватели. От една страна парковете са експозиция на природни елементи, от друга страна са публично общодостъпно пространство за социални и културни активности. От самото им създаване, градските паркове представляват пространства за културни обекти и публични събития. Като част от настоящето проучване се проследи приемствеността в тази практика на употреби на зелените площи като места за изграждане на културни практики. В следващата част на текста се представят в синтезиран вид основните резултати от теренните наблюдения върху практиките на социализация на градските паркове, през призмата на устойчивото градско развитие.

В процеса на теренна работа се дефинираха практики на социализация, подкрепящи устойчивото градско развитие. Част от практиките са целенасочени общински политики, други са граждански инициативи или проекти, изпълнени от неправителствени организации.

За определянето на устойчивите практики, работата стъпва върху проведени интердисциплинарни проучвания в европейски градове (Lampinen, et al., 2020; Fischer, et al., 2020). Практики за поддръжка и социализация на зелени пространства, които подкрепят устойчивото градско развитие:

- Наличие на разделно събиране на боклук; Засаждане на растения, представители на местни видове; Неокосени тревни площи; Гледки към и от парка; Разнообразие от пътеки – включително неасфалтирани и „дивни“ пътеки; Поставяне на информационни табели, отнасящи се до екологичните ползи на парка и биоразнообразието в градска среда; Тематични маршрути; Намеси

за опазване на биоразнообразието – като поставени хранилки и къщички за птици и др.; Градско гради нарство и събирачество (Кънева, 2023, с. 152-153).

Всички практики са наблюдавани в различна степен в парковете в шестте града. В повечето паркове са поставени табели с информация относно растителни и животински видове и особености на градското биоразнообразие. Такива табели са видими най-вече в парковете със статут на природна забележителност или такива със статут на НКЦ. Табелите често са поставени от активни неправителствени природозащитни организации. Практики на събирачество и градско градинарство се наблюдаваха в Пловдив и Варна, поради сезона, в който се осъществиха наблюденията на терен в тези градове. Би било разумно да се предположи, че подобни практики са все още активни и в останалите градове. Прави впечатление липсата на разделно събиране на боклук в градските паркове. Такова е наблюдавано спорадично в няколко от парковете (Бургас, Пловдив, Стара Загора, Шумен), но не представлява основния начин за организиране на събирането на боклук. В парковете със статут на НКЦ кофите за разделен боклук са още по-оскъдни, като такива има най-вече в близост до, но извън основните паркови алеи. Най-разпространената устойчива практика е поставянето на къщички и хранилки за птици. В голяма част от случаите изглежда става въпрос за инициатива на местни жители. Поддържането на парковите зони по отношение на косене на тревни площи, събиране на паднали листа и изсъхнали клони е съобразено спрямо локацията и статута на съответната зелена площ. Често се наблюдава и липса на поддържане на зелени площи, поради неясен статут на земята или друга административна пречка. В тези случаи оставената „подивяла“ природа парадоксално се доближава до добрите практики за устойчиво развитие на европейско равнище.

Следва да се отбележат няколко примери за социализация на парковото пространство с цел устойчиво развитие:

- В парк „Света гора“ във Велико Търново е изготвен маршрут на климатичните промени, наречен „Градска климатична екопътека“. Проектът е съвместна дейност на сдружение „Балканика“, БФБ и Търново RUN. Пътеката съчетава разходката в парка с информация

относно климатичните промени и ефекта им върху природната среда.

- В Бургас е изграден екологичен център „симбиотично“, като пространство за събития и информация относно опазването на Атанасовско езеро. Проектът е под шапката на БФБ и партньорски организации. Проектът печели и награда на European Landscape Convention - Special mention award за проект „The salt of life“. Пространството представлява синтез между културни събития, екологичната значимост на езерата и икономическия ресурс, който солта има за местните.
- На територията на Шуменското плато е разработена флористична пътека, която започва от централния парк на града. Тематичният маршрут показва растителните видове, които могат да се срещнат на територията на платото.
- В Стара Загора, парк „Аязмото“ и в парка „Младежки хълм“ в Пловдив, са поставени табели за опазване на природата, изработени от ученици от местни училища.
- В площите, които не са част от поддържан публичен парк във Варна, Пловдив и Стара Загора, местните жители са организирали сметосъбиране, като са поставили неформални кофи за боклук.

Изброените инициативи предоставят информация за природния ресурс на зеленото наследство, насочени са към гражданите-ползватели на парка и са често изработени в партньорство със заинтересовани страни. Последният пример показва грижата на общността, която припознава средата като ценна, при липса на грижа от страна на отговорните институции.

Предизвикателствата пред социализацията на зелено наследство остават силно повлияни от фрагментираното управление на отделните обекти на зелената система, както и от конфликта с неясния статут на конкретни имоти. Разнообразието от видове обекти на зелената система може да бъде използвано като предимство, показващо различното отношение човек-природа. В парковете, обект на НКЦ би могла да бъде отличена силната позиция на човека като създател и куратор на природната среда. Въпреки това природозащитните организации често

избират градски паркове със статут на НКЦ за информационните си табла. Парковете са пространство с директна комуникация с широката публика.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проучването на зеленото наследство на българските градове показва разнообразие от видове ландшафтно и природно наследство в градовете. Функциите на цялостната зелена система в града се припознават от стратегическите документи и инвеститорите като основен ресурс на града за устойчиво развитие и адаптация към климатичните промени. Същевременно местната власт във всички изследвани градове – Бургас, Варна, Велико Търново, Пловдив, Стара Загора, Шумен, припознава символното значение на отделни части от зеленото наследство, като разпознаваеми и конкурентни предимства на града. Широкият спектър на функции и значения на публичните паркове ангажират широк кръг от ползватели и застъпници на зеленото наследство. В шестте града се наблюдава активното включване на граждани, неправителствен сектор и частни бизнеси в създаването и социализацията на зелената система. Идентифицираните устойчиви практики най-често са резултат от партньорството между партньорски организации и общински структури. За целите на градското устойчиво развитие следва да се анализират по-подробно тези добри практики и възможността за тяхното мащабиране. Амбивалентният характер на зеленото наследство – като природен и символен капитал, създава предпоставки за конфликт между отделните отговорни институции и заинтересовани страни. Логично продължение на настоящето изследване би представлявало фокусирането върху различните представи и разбираня на ролята и значението на природата в градска среда сред постоянните посетители на отделни обекти на зеленото наследство.

Приложение: Списък на респондентите³ :

Респондент 1 – жена, представител на Община Бургас. Интервю от 21.09.2021 г.

Респондент 2 – жена, участник във фокус група с петима представители на местна власт и културни институти на Стара Загора. Фокус група проведена на 31.03.2022 г.

Респондент 3 – мъж, представител на Община Пловдив, интервю от 24.02.2023 г.

Респондент 4 – мъж, представител на Община Велико Търново. Интервю от 30.05.2023 г.

Респондент 5 – мъж, участник във фокус група, представител на Община Варна, фокус група от 29.06.2023 г.

Респондент 6 – мъж, представител на Община Шумен, интервю от 30.06.2023 г.

Респондент 7 – жена, участник във фокус група, представител на Община Варна, фокус група от 29.06.2023 г.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Ганева-Райчева, В. (2021). Биокултурно наследство – да свържем биологичното и културното разнообразие (културни политики и практики). *Бюлетин „Наследство БГ“ – научни известия*, Год. 1, бр. 1, с. 57-63. Достъп и на: <https://cloud.nasledstvo.bg/s/rLJeDQJwptm7H5J>.

Закон за биологичното разнообразие [онлайн]: Обн. ДВ, бр. 77 от 09.08.2002 г. [Прегледан на 24.04.2024г.]. Достъп: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135456926>.

Закон за защитените територии [онлайн]: Обн. ДВ, бр.133 от 11.11.1998 г. [Прегледан на 24.04.2024г.]. Достъп: <https://lex.bg/laws/ldoc/2134445060>.

Закон за културното наследство [онлайн]: Обн. ДВ, бр. 19 от 13.03.2009 г. [Прегледан на 24.04.2024г.]. Достъп: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135623662>.

Закон за устройство на територията [онлайн]: В сила от 31.03.2001 г., Обн. ДВ, бр. 1 от 02.01.2001 г., ..., доп. ДВ, бр. 86 от 13 октомври

---

³ Събрани от екип на проект „CultUrEn (Cultural Heritage of Urban Environment) – Културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда“.

2023г. [Прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135163904>.

Златкова, М. (2007). Паркът – наследство и диалози. *Български фолклор*, том 33, бр. 1, с. 37-45.

Кънева, Р. (2023). Зеленото наследство на градовете като фактор за устойчиво градско развитие по примера на градските паркове в три български града: Бургас, Пловдив и Стара Загора. В: Кънев, Ст., и др. (състав.). *София-Скопие: културна динамика на градските пространства*. София: Ерове, с. 135-160. ISBN 978-619-7736-60-1.

Марков, И. (2014). От природа към наследство: природно наследство и местно развитие в един район на българо-сръбското подграничие. В: Пейчева, Л., и др. (ред.). *Дни на наследството 2013*. София: БАН, с. 235-245.

Михайлов, Т. (2019). Проблеми на опазването на обектите на недвижимото културно наследство на градинското и парково изкуство. В: *Научна конференция с международно участие „Съвременни технологии в културно-историческото наследство“*, Том 7. ISSN 2367-6523. Достъп и на: https://www.researchgate.net/publication/349945641_PROBLEMI_NA_OPAZVANETO_NA_OBEKTITE_NA_NEDVIZIMOTO_KULTURNO_NASLEDSTVO_NA_GRADINSKOTO_I_PARKOVO_IZKUSTVO.

Наредба за изграждане и опазване на зелената система на територията на община Бургас [онлайн]: приета с Протокол № 45/31.07.2018 г. [Прегледана на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.burgas.bg/uploads/posts/2019/6a2c1633f695375d3bfc1f0063ebfb65.pdf>.

Наредба за изграждане, поддържане и опазване на зелената система на Община Стара Загора [онлайн]: приета от Общински съвет с Решение № 1196 от 25.10.2017 г., в сила от 26.11.2017 г.; изм. с Решение № 1303 от 30.09.2021 г. [Прегледана на 24.04.2024 г.]. Достъп: https://www.starazagora.bg/uploads/pages/naredba_zelena_sistema_092021.pdf.

- Наредба** на ОбС Пловдив за развитие, поддържане и опазване на зелената система на Община Пловдив [онлайн] [прегледана на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://plovdiv.obshtini.bg/doc/3877484>.
- План** за интегрирано развитие на Община Бургас 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <http://plan.smartburgas.eu/%D0%BF%D0%B8%D1%80%D0%BE-2021-2027/>.
- План** за интегрирано развитие на Община Пловдив (ПИРО) 2021-2027 г. [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.plovdiv.bg/piro/piro-plan/>.
- План** за интегрирано развитие на Община Стара Загора (ПИРО) 2021-2027 година [онлайн] [прегледан на 24.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.starazagora.bg/bg/obyavleniya/plan-za-integrirano-razvitie-na-obshtina-stara-zagora-za-perioda-2021-2027-godina/>.
- Национална комисия за ЮНЕСКО – България** (2010). *Природното наследство на България* [онлайн] [прегледан на 24.04.2024г.]. Достъп: http://www.unesco-bg.org/?language=bg&section=natural_sciences&page=list&post=95.
- Brundtland, G.** (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future* [online]. United Nations General Assembly document A/42/427. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>.
- Buizer, M., et al.** (2015). *The governance of urban green spaces in selected EU-cities: Policies, Practices, Actors, Topics* [online]: Green surge project report. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://www.researchgate.net/publication/275246505>.
- Council of the European Union** (2006). *Renewed EU sustainable development strategy* [online], Brussels, 26 June 2006. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10917-2006-INIT/en/pdf>.
- Dessein, J., et al.** (eds) (2015). *Culture in, for and as Sustainable Development* [online]: Conclusions from the COST Action IS1007 Investigating Cultural Sustainability. University of Jyväskylä, Finland. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://www.researchgate.net/>

publication/277267409_Culture_in_for_and_as_Sustainable_Development_Conclusions_of_COST_Action_IS_1007_ Investigating_Cultural_Sustainability.

European commission (2016). *Urban Agenda for the EU ‘Pact of Amsterdam’* [online]. Agreed at the Informal Meeting of EU Ministers Responsible for Urban Matters on 30 May 2016 in Amsterdam, The Netherlands. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: https://futurium.ec.europa.eu/system/files/migration_files/pact-of-amsterdam_en.pdf.

European commission (2020). *The New Leipzig Charter - The transformative power of cities for the common good* [online]: Adopted at the Informal Ministerial Meeting on Urban Matters on 30 November 2020 [Viewed: 24.04.2024]. Available from: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/brochure/new_leipzig_charter/new_leipzig_charter_en.pdf.

Ferrini, F., Gori, A. (2021). Cities after covid-19: how trees and green infrastructures can help shaping a sustainable future. In: *Ri-Vista: Research for Landscape Architecture*, vol. 19, no 1, pp. 182-191. DOI: <https://doi.org/10.13128/rv-8553>.

Fischer, L.K., et al. (2020). Public attitudes toward biodiversity-friendly greenspace management in Europe. In: *Conservation Letters*, vol. 13, issue 4. DOI: <https://doi.org/10.1111/conl.12718>.

Gill, S., et al. (2007). Adapting cities for climate change: the role of the green infrastructure. *Journal of the Built Environment*, vol. 33, no 1, pp. 115-133. DOI: 10.2148/benv.33.1.115.

Hansen, R., et al. (2022). Transformative or piecemeal? Changes in green space planning and governance in eleven European cities. *European Planning Studies*, vol. 31, no 12, pp. 2401–2424. DOI: <https://doi.org/10.1080/09654313.2022.2139594>.

Howard, P. (2003). *Heritage. Management, interpretation, identity.* Continium, London New Yourk.

James, P., et al. (2009). Towards an integrated understanding of green space in the European built environment. *Urban Forestry & Urban Greening*, vol. 8, issue 2, pp. 65-75. DOI: 10.1016/j.ufug.2009.02.001.

- Lampinen, J.**, et al. (2020). Acceptance of near-natural greenspace management relates to ecological and socio-cultural assigned values among European urbanites. *Basic and Applied Ecology*, vol. 50, pp. 119-131. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.baae.2020.10.006>.
- Landor-Yamagata, J., Kowarik, I., Fischer, L.** (2018). Urban Foraging in Berlin: People, Plants and Practices within the Metropolitan Green Infrastructure. *Sustainability*, vol. 10, no 6. DOI:10.3390/su10061873.
- Rees, W., Wackernagel, M.** (1996). Urban Ecological Footprints: Why Cities Cannot be Sustainable – and Why They are a Key to Sustainability. *Environment impact assessment*, vol. 16, no 4, pp. 537-555. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0195-9255\(96\)00022-4](https://doi.org/10.1016/S0195-9255(96)00022-4).
- Smith, L.** (2006). *Uses of heritage*. London: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203602263>.

REFERENCES

- Brundtland, G.** (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future* [online]. United Nations General Assembly document A/42/427. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>.
- Buizer, M.**, et al. (2015). *The governance of urban green spaces in selected EU-cities: Policies, Practices, Actors, Topics* [online]: Green surge project report. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://www.researchgate.net/publication/275246505>.
- Council of the European Union** (2006). *Renewed EU sustainable development strategy* [online], Brussels, 26 June 2006. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10917-2006-INIT/en/pdf>.
- Dessein, J.**, et al. (eds) (2015). *Culture in, for and as Sustainable Development* [online]: Conclusions from the COST Action IS1007 Investigating Cultural Sustainability. University of Jyväskylä, Finland. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: https://www.researchgate.net/publication/277267409_Culture_in_for_and_as_Sustainable_Development_Conclusions_of_COST_Action_IS_1007_

Investigating_Cultural_Sustainability.

European commission (2016). *Urban Agenda for the EU 'Pact of Amsterdam'* [online]. Agreed at the Informal Meeting of EU Ministers Responsible for Urban Matters on 30 May 2016 in Amsterdam, The Netherlands. [Viewed: 24.04.2024]. Available from: https://futurium.ec.europa.eu/system/files/migration_files/pact-of-amsterdam_en.pdf.

European commission (2020). *The New Leipzig Charter - The transformative power of cities for the common good* [online]: Adopted at the Informal Ministerial Meeting on Urban Matters on 30 November 2020 [Viewed: 24.04.2024]. Available from: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/brochure/new_leipzig_charter/new_leipzig_charter_en.pdf.

Ferrini, F., Gori, A. (2021). Cities after covid-19: how trees and green infrastructures can help shaping a sustainable future. In: *Ri-Vista: Research for Landscape Architecture*, vol. 19, no 1, pp. 182-191. DOI: <https://doi.org/10.13128/rv-8553>.

Fischer, L.K., et al. (2020). Public attitudes toward biodiversity-friendly greenspace management in Europe. In: *Conservation Letters*, vol. 13, issue 4. DOI: <https://doi.org/10.1111/conl.12718>.

Ganeva-Raycheva, V. (2021). Biokulturno nasledstvo – da svarzhem biologichnoto i kulturnoto raznoobrazie (kulturni politiki i praktiki). *Byuletin „Nasledstvo BG“ – nauchni izvestia*, God. 1, br. 1, s. 57-63. Dostap i na: <https://cloud.nasledstvo.bg/s/pLJeDQJwptm7H5J> [in Bulgarian].

Gill, S., et al. (2007). Adapting cities for climate change: the role of the green infrastructure. *Journal of the Built Environment*, vol. 33, no 1, pp. 115-133. DOI: [10.2148/benv.33.1.115](https://doi.org/10.2148/benv.33.1.115).

Hansen, R., et al. (2022). Transformative or piecemeal? Changes in green space planning and governance in eleven European cities. *European Planning Studies*, vol. 31, no 12, pp. 2401–2424. DOI: <https://doi.org/10.1080/09654313.2022.2139594>.

Howard, P. (2003). *Heritage: Management, interpretation, identity*. London: Continuum.

- James, P., et al.** (2009). Towards an integrated understanding of green space in the European built environment. *Urban Forestry & Urban Greening*, vol. 8, issue 2, pp. 65-75. DOI: 10.1016/j.ufug.2009.02.001.
- Kaneva, R.** (2023). Zelenoto nasledstvo na gradovete kato faktor za ustoychivo gradsko razvitie po primera na gradskite parkove v tri balgarski grada: Burgas, Plovdiv i Stara Zagora. V: **Kanev, St., i dr.** (sastav.). *Sofia-Skopje: kulturna dinamika na gradskite prostranstva*. Sofia: Erove, s. 135-160 [in Bulgarian]. ISBN 978-619-7736-60-1.
- Lampinen, J., et al.** (2020). Acceptance of near-natural greenspace management relates to ecological and socio-cultural assigned values among European urbanites. *Basic and Applied Ecology*, vol. 50, pp. 119-131. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.baae.2020.10.006>.
- Landor-Yamagata, J., Kowarik, I., Fischer, L.** (2018). Urban Foraging in Berlin: People, Plants and Practices within the Metropolitan Green Infrastructure. *Sustainability*, vol. 10, no 6. DOI:10.3390/su10061873.
- Markov, I.** (2014). Ot priroda kam nasledstvo: prirodno nasledstvo i mestno razvitie v edin rayon na balgaro-srabskoto podgranichie. V: **Peycheva, L., i dr.** (red.). *Dni na nasledstvoto 2013*. Sofia: BAN, s. 235-245 [in Bulgarian].
- Mihaylov, T.** (2019). Problemi na opazvaneto na obektite na nedvizhimoto kulturno nasledstvo na gradinskoto i parkovo izkustvo. V: *Nauchna konferentsia s mezhdunarodno uchastie „Savremenni tehnologii v kulturno-istoricheskoto nasledstvo“*, Tom 7. ISSN 2367-6523. Dostap i na: https://www.researchgate.net/publication/349945641_PROBLEMI_NA_OPAZVANETO_NA_OBEKTITE_NA_NEDVIZIMOTO_KULTURNO_NASLEDSTVO_NA_GRADINSKOTO_I_PARKOVO_I_ZKUSTVO [in Bulgarian].
- Naredba na Obs Plovdiv za razvitie, poddarzhane i opazvane na zelenata sistema na Obshtina Plovdiv** [onlayn] [pregledana na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://plovdiv.obshtini.bg/doc/3877484> [in Bulgarian].
- Naredba za izgrazhdane i opazvane na zelenata sistema na teritoriyata na obshtina Burgas** [onlayn]: prieta s Protokol № 45/31.07.2018 g. [Pregledana na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.burgas.bg/uploads/posts/2019/6a2c1633f695375d3bfc1f0063ebfb65.pdf> [in

Bulgarian].

Naredba za izgrazhdane, poddarzhane i opazvane na zelenata sistema na Obshtina Stara Zagora [onlayn]: prieta ot Obshtinski savet s Reshenie № 1196 ot 25.10.2017 g., v sila ot 26.11.2017 g; izm. s Reshenie № 1303 ot 30.09.2021 g. [Pregledana na 24.04.2024 g.]. Dostap: https://www.starazagora.bg/uploads/pages/naredba_zelena_sistema_092021.pdf [in Bulgarian].

Natsionalna komisija za YUNESKO – Bulgaria (2010). Prirodnoto nasledstvo na Bulgaria [onlayn] [pregledan na 24.04.2024g.]. Dostap: http://www.unesco-bg.org/?language=bg&section=natural_sciences&page=list&post=95 [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Burgas 2021-2027 [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <http://plan.smartburgas.eu/%D0%BF%D0%B8%D1%80%D0%BE-2021-2027/> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Plovdiv (PIRO) 2021-2027 g. [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.plovdiv.bg/piro/piro-plan/> [in Bulgarian].

Plan za integrirano razvitie na Obshtina Stara Zagora (PIRO) 2021-2027 godina [onlayn] [pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.starazagora.bg/bg/obyavleniya/plan-za-integrirano-razvitie-na-obshtina-stara-zagora-za-perioda-2021-2027-godina/> [in Bulgarian].

Rees, W., Wackernagel, M. (1996). Urban Ecological Footprints: Why Cities Cannot be Sustainable – and Why They are a Key to Sustainability. *Environment impact assessment*, vol. 16, no 4, pp. 537-555. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0195-9255\(96\)00022-4](https://doi.org/10.1016/S0195-9255(96)00022-4).

Smith, L. (2006). *Uses of heritage*. London: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203602263>.

Zakon za biologichnoto raznoobrazie [onlayn]: Obn. DV, br. 77 ot 09.08.2002 g. [Pregledan na 24.04.2024g.]. Dostap: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135456926> [in Bulgarian].

Zakon za kulturnoto nasledstvo [onlayn]: Obn. DV, br. 19 ot 13.03.2009 g. [Pregledan na 24.04.2024g.]. Dostap: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135623662> [in Bulgarian].

Zakon za ustroystvo na teritoriyata [onlayn]: V sila ot 31.03.2001 g., Obn. DV, br. 1 ot 02.01.2001 g., ..., dop. DV, br. 86 ot 13 oktomvri 2023g. [Pregledan na 24.04.2024 g.]. Dostap: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135163904> [in Bulgarian].

Zakon za zashtitenite teritorii [onlayn]: Obn. DV, br.133 ot 11.11.1998 g. [Pregledan na 24.04.2024g.]. Dostap: <https://lex.bg/laws/ldoc/2134445060> [in Bulgarian].

Zlatkova, M. (2007). Parkat – nasledstvo i dialozi. *Balgarski folklor*, tom 33, br. 1, s. 37-45 [in Bulgarian].

Radoslava Kuneva, PhD student

Department “History and Theory of Culture”

Faculty of Philosophy

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Bulgaria

E-mail: rvkuneva@uni-sofia.bg

„МАЛКИТЕ ПЕТ КЪШЕТА“ КАТО ГРУПОВА ЦЕННОСТ. ОПАЗВАНЕ НА СТАРИТЕ ГРАДСКИ ЧАСТИ НА СОФИЯ

Арх. Красимир Тодоров
Арх. Лора Лучева,
Ателие ДУО

Резюме. „Малките пет къшета“ е квартал в сърцето на град София, обособен като жилищна зона с богати къщи, строени в периода след Освобождението за интелигенцията и управляващите. Характерът на територията е формиран в резултат от натрупване на културни обекти и пространства от различни периоди. Кварталът е материално свидетелство за облика на град София от края на XIX и началото на XX век, както и за живота и дейността на много български политици, военни, писатели, учители и обществени организации от този период.

Проучването разглежда историята на създаването и развитието на зоната, актуалното състояние на градската среда, сградния фонд, както и намеренията за бъдещото ѝ развитие.

Разглежданата територия представлява културно наследство с временен статут на групов недвижима културна ценност, но за нея няма определени режими за опазването ѝ. Целта на настоящето проучване е формулирането на правила за опазването на територията, на единичните недвижими културни ценности (ЕНКЦ), разположени в нея и на елементи, които не притежават признаци на ЕНКЦ, но имат значение за съхраняване на автентични характеристики на груповия обект.

Ключови думи: недвижима културна ценност, актуализация, градска среда, културно напластяване, режими (предписания).

„MALKITE PET KYOSHETA“¹ (THE SMALL FIVE CORNERS) AS A GROUP VALUE. PRESERVING THE OLD URBAN PARTS OF SOFIA

Arch. Krasimir Todorov
Arch. Lora Lucheva
Atelie DUO

Abstract. „Malkite pet kosheta“ is a district in the heart of the city of Sofia, established as a residential area with rich houses built in the period after the Liberation for the intellectuals, ministers and administration. The value of the territory was formed as a result of the accumulation of cultural objects and spaces from different periods. The district is a material evidence of the appearance of the city of Sofia from the end of the XIX and the beginning of the XX century, as well as the life and activities of many Bulgarian politicians, military men, writers, teachers and public organizations of this period.

The research examines both the history of the creation and development of the area, as well as the current state of the urban environment, the state of the buildings and the plans for its future development.

The territory is defined as a cultural-historical heritage with a temporary status of group immovable cultural value, but there are no defined rules for its preservation. The aim of the present study is to formulate rules for the protection of the territory, for the individual immovable cultural heritage located in it and for those elements that do not have signs of IICH, but are important for preserving authentic characteristics of the group object.

Keywords: heritage, update, urban, overlay regulation.

ВЪВЕДЕНИЕ

Целта на това проучване е актуализиране на статута на групова недвижима културна ценност (ГНКЦ) и на включените в обхвата на разработката единични недвижими културни ценности (ЕНКЦ), идентифициране на елементите, притежаващи признаци на недвижима

---

¹ Транслитерация на географското наименование „Малките пет къшета“ по Закон за транслитерацията (2009 г.).

културна ценност, както и формулиране правила за опазването на всички елементи.

Разглежданата територия се намира в централната градска част на София, район „Средец“ и обхваща територията между бул. „Патриарх Евтимий“, ул. „Граф Игнатиев, ул. „Георги С. Раковски“, ул. „Рачо Димчев“, ул. „Уилям Гладстон“, ул. „Ангел Кънчев“ и ул. „Петър Парчевич“: ул. „Преспа“, ул. „6-ти септември“, ул. „Хан Аспарух“, ул. „Неофит Рилски“, ул. „Струмица“, ул. „Хан Крум“ и ул. „Цар Шишман“. Лошото техническо състояние на част от обектите, наличието на неидентифицирани обекти, инвестиционните намерения към територията и липсата на правила за опазването ѝ обосновават необходимостта от актуализация на статута на територията.

За да се постигне целта са изпълнени задачите: събиране и анализиране на наличните данни за територията, изясняване на архитектурно-строителните, историческите и художествени ценностни характеристики на разглежданата територия, анализиране на актуалното ѝ състояние и инвестиционните намерения за нея, еднозначно идентифициране на обхвата на ГНКЦ и на ЕНКЦ спрямо актуални административни и устройствени данни.

В проучването се използват различни по тип и вид изследователски методи: 1. Исторически изследователски методи: Анализ на литературни източници, свързани с различни аспекти, изясняващи обществено-икономическите взаимоотношения, бита, науката, религията и изкуството по време на изследвания период; Анализ на архитектурните характеристики на обектите и извеждане на типологични признаци; Анализ на урбанистичната и екологичната стойност на зоната; Анализ на графични материали: градоустройствени планове, архитектурни заснемания и планове, графични реставрации, архивни снимки и др. 2. Емпирични изследователски методи: Мултидисциплинарен подход към проучването и анализът в екип от архитекти, историци, художник-реставратори, ландшафтни архитекти и други специалисти в областта на следосвободенската архитектура; Посещение на място на конкретни обекти, с цел придобиване на актуални впечатления и информация.

ЗА СЪЗДАВАНЕТО И РАЗВИТИЕТО НА ГРАД СОФИЯ

Благодарение на благоприятните природо-географски условия град София векове наред не променя своето традиционно място на обитаване. На 9-10 м под сегашното ниво на града има следи от бронзовата епоха (Ташев, 1972, с. 9). Възникнал на важно стратегическо място – при кръстосването на исторически устойчиви международни пътища, през цялото си съществуване, той е и важен административен център, културно и духовно средище. Предпоставка за възникването на града на това място е и наличието на минерални извори. Вследствие на това и на пресичането на важни транспортни артерии през целия този многовековен период, градът не променя своето местоположение, но обемно-пространствената му структура няколкократно претърпява сериозни промени, като се запазват само някои от важните улици и направления като устойчиви елементи в плановата му композиция.

Градът е бил център на римската област Вътрешна Дакия, а император Константин Велики го определя като: „Сердика е моят Рим“. По това време уличната мрежа е правоъгълна с главни кардо и декуманус, свързващи портите на града (Ташев, 1972, с. 9). По време на Първата и Втората българска държава той запазва своето военно и административно положение. Признат е от Византия за център на западна България. По време на османското владичество е седалище на Румелийския бейлербей (Стоилова, и др., 2016, с. 14). В този период структурата на града е радиална, като основните структурни елементи са улиците, продължавайки трасетата на главните междуградски пътища. Като следствие от кривите улици, кварталите получават неправилна форма. Основните пространствените репери са минаретата на джамиите.

Константин Иречек, който след Освобождението е секретар и министър на народната просвета, прави описание на София в годините около и след Освобождението. При пристигането си през 1878 г. той пише:

„Първите впечатления от София: криви улици с дървени къщи, отворени ориенталски дюкянчета, ужасно неравни тротоари и страшна кал. Голямо село. Най-после открит площад. Наляво едноетажна сграда с 16 прозореца на фасадата и стража пред входа... това трябва да е дворецът... Пред двореца заградена

заченка на някаква градина с къшк (и музиканти) и кафене. Навсякъде се виждат едноетажни турски къщи от кирпич и дърво с много прозорци, но като че ли са от книга. По улиците огромни гьолища.“ (Иречек, 2022, с. 52)

През следващата, 1879 г. София става столица на Княжество България, а след Съединението с Източна Румелия през 1885 г. и на Третата българска държава.

След Освобождението българската държава има амбициите да догони западноевропейските страни и да скъса връзката с всичко, което напомня за османския период. Тази тенденция се усеща силно в преустройството на всички градове и особено София. Още през 1879 г. се създава градоустройствен план по „американски модел“ – с прави улици, пресичащи се под прав ъгъл (Ганчев, 1983, с. 10). Този план е съобразен само с някои от по-големите обществени сгради и прекараните преди Освобождението пет главни входно-изходни артерии – бул. „Цариградско шосе“, бул. „Дондуков“, бул. „Витоша“, Кюстендилско шосе [днес ул. „Алабин“], пътят за Дървеница [днес ул. „Граф Игнатиев“] (*Кадастрален план на София*, 1879). Така е съхранена радиалната структура на централната част на града. Със същия план е определен и първия ринг на София на мястото на отбранителния ров (днес съставен от бул. „Васил Левски“, бул. „Сливница“, ул. „Опълченска“ и бул. „Генерал Скобелев“). По този начин е създадена запазената и до днес радиално–кръгова улична мрежа, съчетана с правоъгълната мрежа. Като следствие са получени специфични кръстовища, в които се събират повече от четири улици. В периода между 1888 и 1893 г. са прокарани по-голямата част от улиците в днешната централна зона на града, които остават непроменени и до днес (Ташев, 1972, с. 26).

След Първата световна война населението на София се увеличава, заради притока на бежанци към столицата. Започва бурно развитие на промишлеността и нараства необходимостта от работна ръка (Ташев, 1972, с. 27). Настъпва жилищна криза и стихийно заграбване на незастроените места около града. С цел урегулиране на процеса са изготвени поредица нови планове за развитието на града, един от които е плана „Мусман“, останал нерезализиран, заради избухването на Втората световна война.

Фиг. 1. Кадастрален план на София от 1879 г.
(Източник: <https://nag.sofia.bg/Pages/Render/990>)

В периода от 1878 до 1944 г. в София се наблюдава усилено строителство, което променя облика на града. От ориенталски изостанал град София добива вид на модерен европейски град (Ташев, 1972, с. 29).

СЪЗДАВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ГНКЦ АНСАМБЪЛ „МАЛКИТЕ ПЕТ КЪШЕТА“

Зоната между ул. „Граф Игнатиев“, бул. „Витоша“ и бул. „Патриарх Евтимий“ се обособява като жилищна зона с богати къщи, построени в периода след Освобождението за интелигенцията и управляващите. Кварталът е застроен основно с еднофамилни жилища – свободно стоящи едноетажни и двуетажни къщи с големи дворове. Информационните карти на паметници на културата изготвени от Националния институт за недвижимо културно наследство (НИНКН) през 1987 г. показват, че в тази зона са домовете на много български политици, военни, писатели и учители.

Зоната около ул. „Цар Шишман“ включва най-старото застрояване на София – от периода 1880-1920 г., поради непосредствената им

Фиг. 2. Сградата на ул. „Неофит Рилски“ 64 (Източник: Оглед на място, сн. авт.)

Фиг. 3. Сградата на ул. „Георги С. Раковски“ 167 (Източник: Оглед на място, сн. авт.)

близост с обществения център. Ул. „Цар Шишман“ свързва площад „Народно събрание“ с ул. „Граф Игнатиев“, което допринася за бързото ѝ застрояване и обособяването ѝ като обслужваща улица с малки магазини и работилници (Везенкова, 1986, с. 5).

Територията между улиците „Граф Игнатиев“, „Георги С. Раковски“, „Ангел Кънчев“, „Уилям Гладстон“ и бул. „Патриарх Евтимий“ съдържа части от запазени ансамбли още от началото на ХХ век. Пример за това са къщите на Добри Петков, на д-р Трифонов и Антон Лопатаров на ул. „Неофит Рилски“ или къщите на Стефан Караджов и Драгия Делиделвов на ул. „Струмица“. Някои от сградите на ул. „Петър Парчевич“ напомнят за съществували ансамбли от еднофамилни свободно стоящи къщи с вътрешни дворове и заедно с визуалните пробиви и ниското застрояване запазват характерния облик за квартала.

Къщите на Тодор Влайков и д-р Кръстю Кръстев на ул. „Хан Аспарух“ представляват единственият запазен ансамбъл в София, който свидетелства за едни от най-интересните времена в литературната ни история. Една от знаковите сгради, е къщата-музей на Пейо Яворов, в която той живее с Лора Каравелова.

Днес къщите на д-р Кръстю Кръстев и Пейо Яворов са едни от малкото запазени свободно стоящи сгради с преден двор. В квартала се

Фиг. 4. Сградата на ул. „Хан Аспарух“ (Източник: Информационна карта на паметник на културата)

Фиг. 5. Сградата на ул. „Хан Аспарух“ (Източник: Информационна карта на паметник на културата)

намира жилищната кооперация – музей на Петко и Пенчо Славейкови, която е в различен архитектурен стил, но също е свидетелство за литературната история. В зоната попада и жилищната сграда, в която е живял Никола Вапцаров. Тези обекти са материално свидетелство за живота и дейността на значими български политици, военни, писатели и учители, както и за облика на Стара София. В квартала са били седалищата на литературния кръг „Мисъл“, и редактираното от д-р Кръстьо Кръстев едноименно списание, както и на други влиятелни издания като сп. „Пламяк“, създадено от Гео Милев и сп. „Демократически преглед“, управлявано от Тодор Влайков.

Кварталът в следосвобожденския период е съставен от богати градски жилища със свободно застрояване, озеленени и благоустроени дворове. Сградите от края на XIX и началото на XX век са 1-2 до 3 етажни със скатни покриви, капандури или гибел, мансарди, покриви с надзид, разположени са на улична регулационна линия или навътре в двора.

С настъпването на икономическата криза след Първата световна война, обликът на квартала се променя – застрояват се основно многофамилни жилищни сгради на улична регулация (т. нар. съпритежателски домове), които оформят характерната улична планировка, уличното застрояване и силуетната линия – променен е

Фиг. 6. Сградата на ул. „Неофит Рилски“ (Източник: Оглед на място, сн. авт.)

Фиг. 7. Сградата на ул. „Хан Крм“ (Източник: Оглед на място, сн. авт.)

начинът и характерът на застрояване (*Предложение за обявяване на архитектурните паметници на културата от периода 1878-1944 г. в София, Централна градска част, 1977*). Основни примери за такива силуети, формиращи уличния облик с предимно сключено застрояване и многофамилни сгради са по-големите улици като ул. „Георги С. Раковски“, ул. „Хан Крум“ и ул. „Ангел Кънчев“. По улиците „Георги С. Раковски“ и „Ангел Кънчев“ застрояването е осезаемо с по-високи многофамилни сгради отколкото в останалите части на квартала.

АКТУАЛНО СЪСТОЯНИЕ

Кварталът активно участва в изграждането на цялостния облик на градския център на София и му придава специфичен характер. Обликът на зоната е в резултат на натрупване на културни обекти и пространства, които формират тази част на града като място, което активно се посещава от жителите на град София и посетителите на града и днес. Кварталът не е градообразуващ фактор или акцент в града, но въпреки това играе важна роля като част от средата, в която се намира. Зоната е оформена от три от главните градски артерии. Направлението на улица „Граф Игнатиев“, което е било ключово преди Освобождението, е запазено до днес. Заобикалящата среда има сходни характеристики с разработваната

зона, кварталът е в хармония с околната среда, което предразполага изявата и експонирането на територията.

Кварталът има по-интимен, неформален характер, благодарение на по-тесните улици, ниската до средна етажност, запазената паважна настилка и гранитни бордюри, наситеността с недвижими културни ценности и сгради от първата половина на XX век, богатата улична и вътрешно-квартална растителност, множеството заведения и малките търговски обекти. Освен еднофамилните къщи, които са единични недвижими културни ценности, в квартала има множество многофамилни сгради, които имат значение за съхраняване на автентични характеристики на груповия обект.

1. Териториален обхват

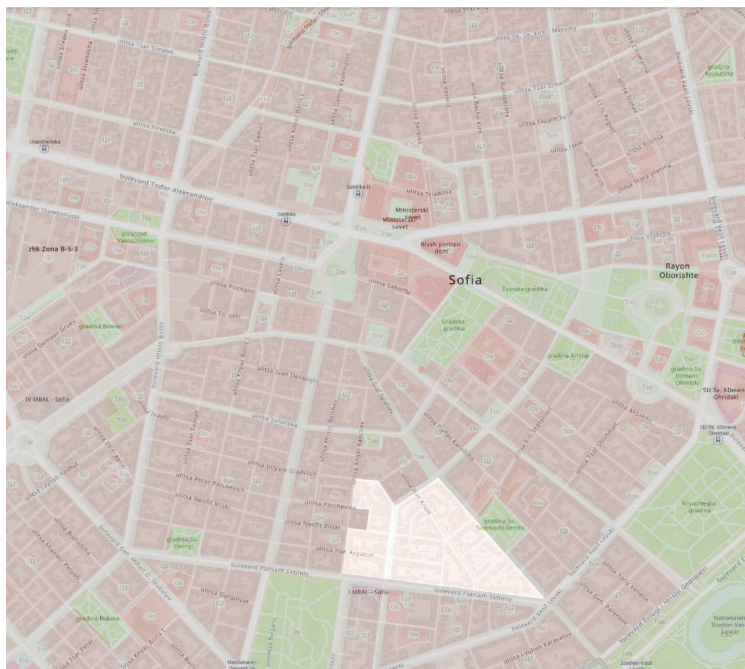
Териториалния обхват на мотивираното предложение е съществуващата групова недвижима културна ценност: Гр. 29 – Система от ансамбли ул. „Хан Крум“, ул. „Н. Рилски“, ул. „Струмица“, ул. „Раковски“, ул. „Цар Шишман“, бул. „Патриарх Евтимий“, вкл. групови паметници на културата в кв. 408, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, част от „Жилищна зона „Център“ /Ж-2/, I част – Бул. „Витоша“ – ул. „6-ти септември“ в град София.

Направеното проучване установи, че ядрото на групата е оформено от трите главни градски артерии, докато територията западно от ул. „Георги С. Раковски“ се явява преходна към зоната около бул. „Витоша“.

2. Улична структура

След плана на София от 1879 г. са изготвяни поредица нови планове за развитието на града, които не засягат уличната мрежа на проучваната територия. Структурата на квартала е запазена и в действащия Общ устройствен план на град София и Столична община от 2007 г. (ОУП). Материалната автентичност на настилките е само частично запазена, като голяма част от паважите и гранитните бордюри е подменена.

Кръстовището на „Малките пет къшета“ е устройственият и композиционен център на квартала от самото му създаване до днес.

Фиг. 8. Извадка от действащ ОУП на гр. София, одобрен през 2007 г.
(Източник: <https://sofiaplan.bg/portfolio/oup-sofia/>)

3. Градоустройствени параметри

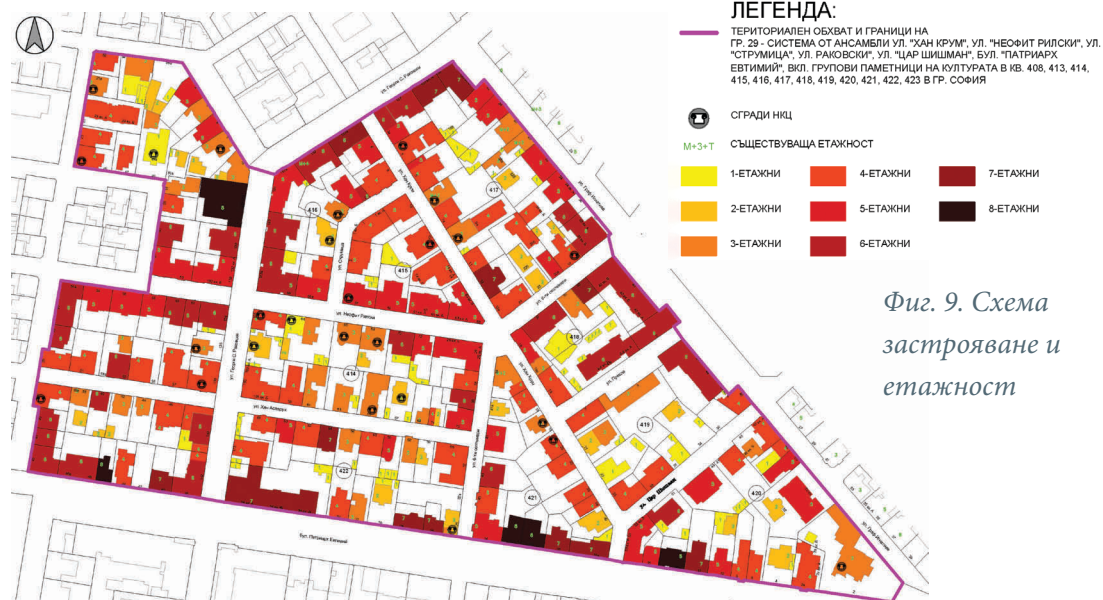
В рамките на проучването са установени градоустройствените параметри на зоната. Най-малкият урегулиран поземлен имот във вътрешно кварталната зона е с площ от 73 кв.м (УПИ XXII, кв. 420), а най-големият е с площ 2078 кв.м (УПИ X, кв. 420). Преобладават имотите с площ между 300 и 500 кв.м. Във висока степен е съхранена структурата на имотите от кадастралния план, предхождащ кадастралната карта (КККР), което е предпоставка за съхраняване и на архитектурно-строителния облик на квартала.

Средна етажност е 4-5 етажа, а средна височина е 14 м. Установена е тенденция за увеличаване на височината и плътността от вътрешността към периферията (главните градски артерии).

Застрояването по всички улични силуети е заснето и документирано, на базата на което са изведени средните градоустройствени параметри за зоната.

4. Застрояване

В разглежданата територия има значителни промени по отношение на материалната автентичност на някои от елементите, както и по

отношение на обемно-пространствения си облик, но въпреки това се наблюдават части от запазени ансамбли, които носят информация за облика на квартала от началото на XX век.

В следствие на описаните исторически процеси и въз основа на архивни данни, се установяват 3 основни периода на застрояване. Въпреки това, видно от схемата на фиг. 10, на територията все още са запазени автентични елементи, сгради, настилки и части от ансамбли от този период.

Надстрояването на някои сгради и преустройството им от еднофамилни къщи на богати собственици в многофамилни жилищни сгради е нарушило част от облика на квартала, в който е преобладавало ниско етажно и свободно стоящо застрояване и много от къщите са строени навътре в имота. Днес по-голямата част от сградите са разположени на уличната регулация. Констатира се промяна на начинът и характерът на застрояване на зоната.

Застрояването в квартала вече е предимно склучено, но все още има запазени имоти, които не са застроени на страничната регулационна линия, оформяйки своеобразни визуални пробиви. Благодарение

Фиг. 11. Визуален пробив на ул. „Хан Аспарух“ (Източник: Оглед на място, сн. авт.)

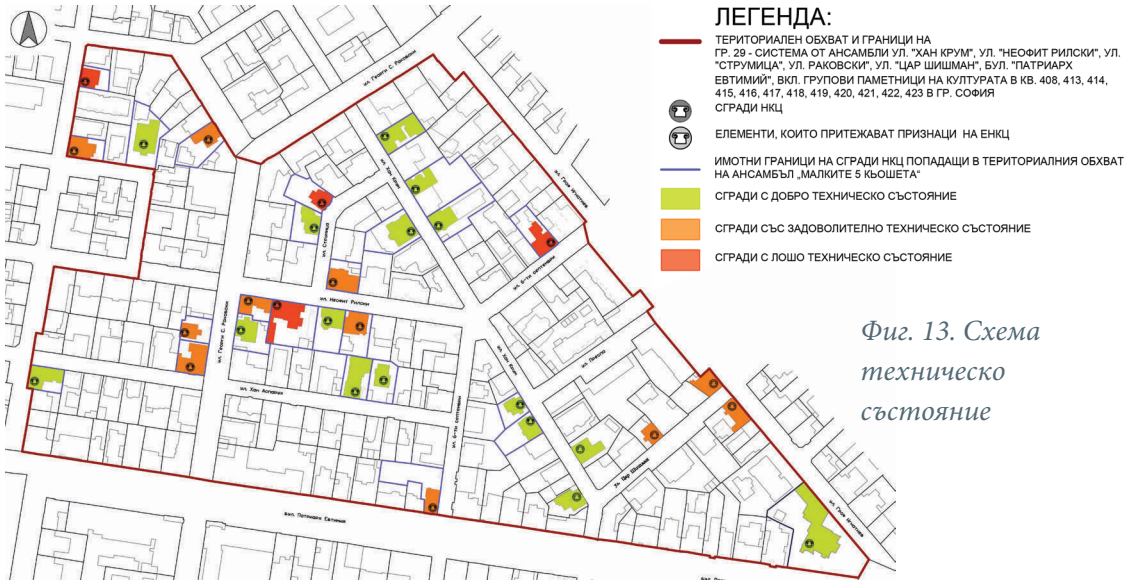
Фиг. 12. Визуален пробив на ул. „Цар Шишман“ (Източник: Оглед на място, сн. авт.)

5. Техническо състояние

Територията е в задоволително общо техническо състояние. Има няколко вида улична настилка: павета, плочи, асфалт. Настилката на тротоарите е частично подменена, но има зони, в които е индивидуално решена пред всеки имот. Повечето от сградите в квартала са в добро техническо състояние с изключение на някои къщи, по чиито фасади има зони с обрушена мазилка и рушащи се пластични детайли, предизвикани от амортизация и теч от еркери и балкони, покриви и водосточни тръби. Уличните фасади на много от сградите са жертва на уличен вандализъм – графити. По фасадите има поставени множество елементи от по-късен етап, които застрашават автентичния облик на средата като: климатични тела, висящи кабели и сателитни чинии. Поставени са елементи, които покриват автентичните улични огради и нарушават ажурния им облик. Това, както и построените масивни гаражи и плътни огради в по-късни периоди, прекъсва визуалните връзки към вътрешнокварталните пространства.

6. Функции

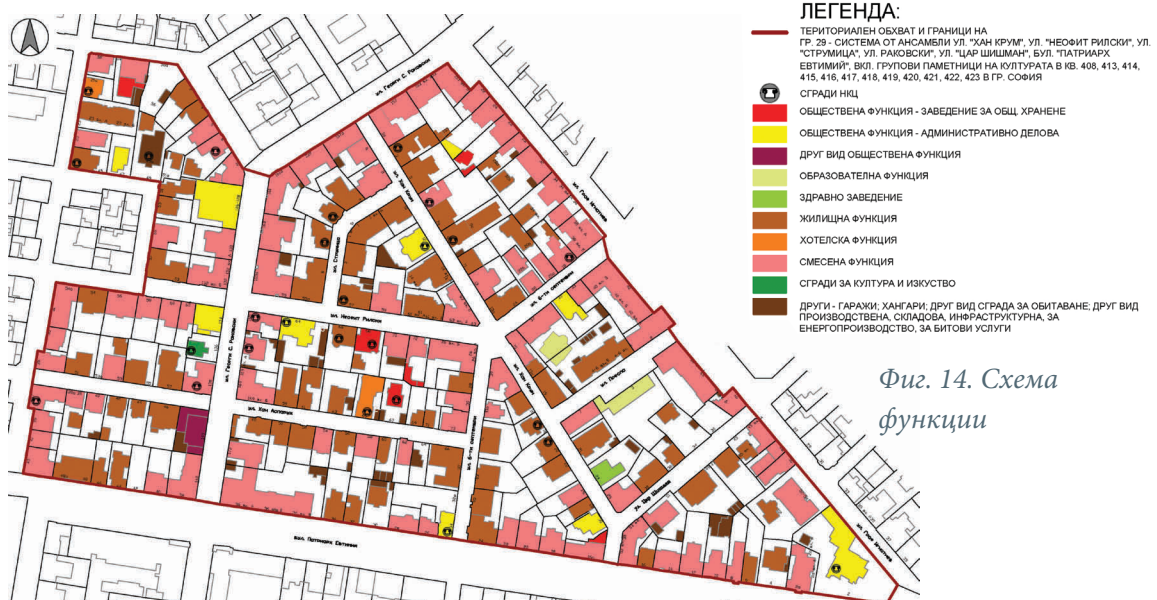
Според ОУП на град София зоната е с предназначение „Урбанизирана територия“ и попада в устройствени категории Ц2 „Зона

Фиг. 13. Схема
техническо
състояние

на стария градски център“, и зона ЦЗ „Зона централна със смесено предназначение“.

Първоначалната функция на територията е жилищна, разположена в центъра на град София. Днес повечето от сградите в квартала са със съхранена функция като на партерно ниво много от тях имат обекти за обществено обслужване (търговски обекти или заведения за обществено хранене). Жилищната функция на някои от сградите е сменена – превърнати са в обекти за временно настаняване или заведения за

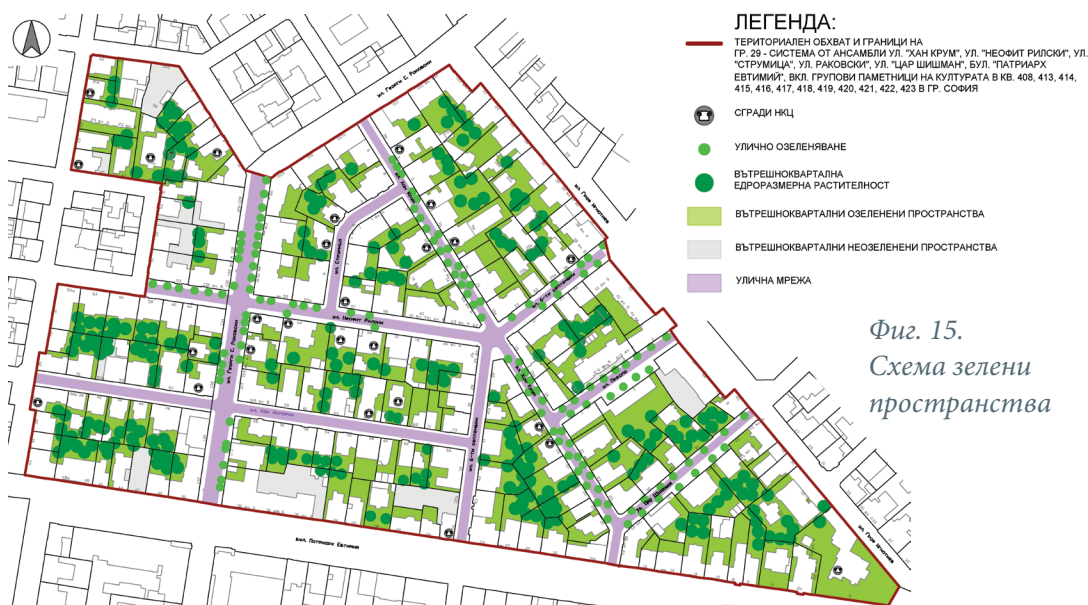
Фиг. 14. Схема
функции

обществено хранене. Много от сградите са създадени като еднофамилни жилищни сгради, а днес са преустроени в многофамилни.

7. Зелена система

Към 2001 г. районът е с 32,03 кв.м зелени площи на жител, което се приближава към минималната определена от 35 кв.м. Зелената система е изградена паралелно с развитието на града, като постепенно е намерила място в урбанистичното планиране на София и в градоустройствените планове. В разглежданата зона съществуват два вида зелени площи – обществени под формата на улично озеленяване и частни дворове – вътрешноквартални пространства. В хандрисите на квартала от 1893 г. се наблюдават дървета по бул. „Патриарх Евтимий“, както и в някои от частните дворове. Градината при църквата „Свети Седмочисленици“ е изградена през 1930 г. Всички софийски улици с широчина над 3 м към 1940 г. са засадени с алейни дървета. В кадастралната карта на София от 1986 г. фигурират улични дървета по улиците „Неофит Рилски“, „Хан Крум“, „Шишман“, „Преспа“, „6 Септември“, „Уилям Гладстон“, „Рачо Димчев“ и „Петър Парчевич“ – двустранно засадени, а по ул. „Ангел Кънчев“ – частично озеленяване.

Обществените и частни зелени площи са неразделна част от характера на пространството и са определящи за качеството на средата. Те играят важна роля в квартала: структурираща, екологична, естетическа.

Множеството визуални пробиви обогатяват територията с гледки и перспективи от уличните към вътрешнокварталните пространства и растителност.

8. Информационна система

В зоната около обекта се констатира липса на информационни пунктове, информационни и указателни знаци. За посетителите на града кварталът е разпознаваем като недвижима културна ценност благодарение на паметните плочи на собствениците, поставени на уличните фасади, паметния бюст пред къщата-музей на Пейо Яворов и запазените сгради от по-ранен период. През зоната преминават някои туристически маршрути, организирани от неправителствени организации с цел запознаване с културното наследство на града.

9. Комуникационна система

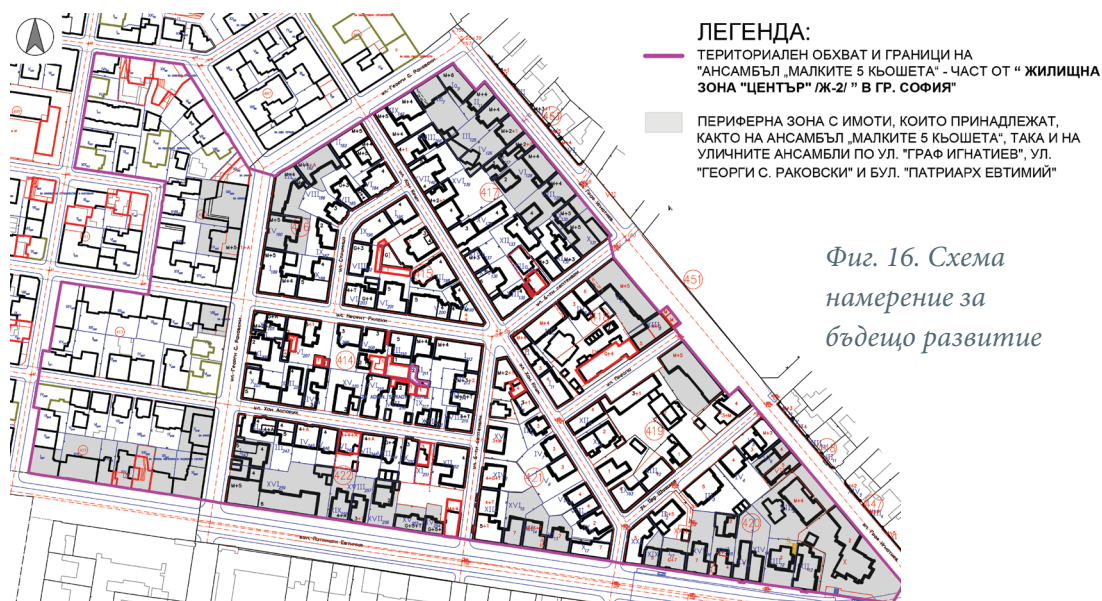
Зоната е с много добри транспортни и комуникационни връзки. Достъпна е чрез личен и обществен транспорт, както и като пешеходна свързаност. Общественият транспорт е добре обезпечен – в близост има множество спирки на наземния градски транспорт, както и спирка на метрото, осигуряващи добра свързаност с всички части на града, както и с централната железопътна гара и автогара в София.

10. Бъдещо развитие

Намеренията за бъдещо развитие на територията са определени в действащите устройствени планове:

- Изменение на план за регулация и застрояване, София м. „Зони Г – Центъра“ (част) – Район „Средец“ одобрен с решение № 821 от 18.12.2014 г. на Столичния общински съвет;
- Застроителен и регулационен план за „Главен градски център“, зони Г-8 и Г-10, одобрен със заповед № РД-50-09-252-А от Главен архитект на София от 18.09.1989 г.

В действащите планове се допуска надстрояване, пристрояване, ново основно застрояване, ново допълващо застрояване. Анализът на тези намерения показва, че те не са съобразени с ценностните характеристики на територията, което застрашава образната и материална автентичност на територията и я поставя в риск.

Фиг. 16. Схема намерение за бъдещо развитие

11. Юридическа защита

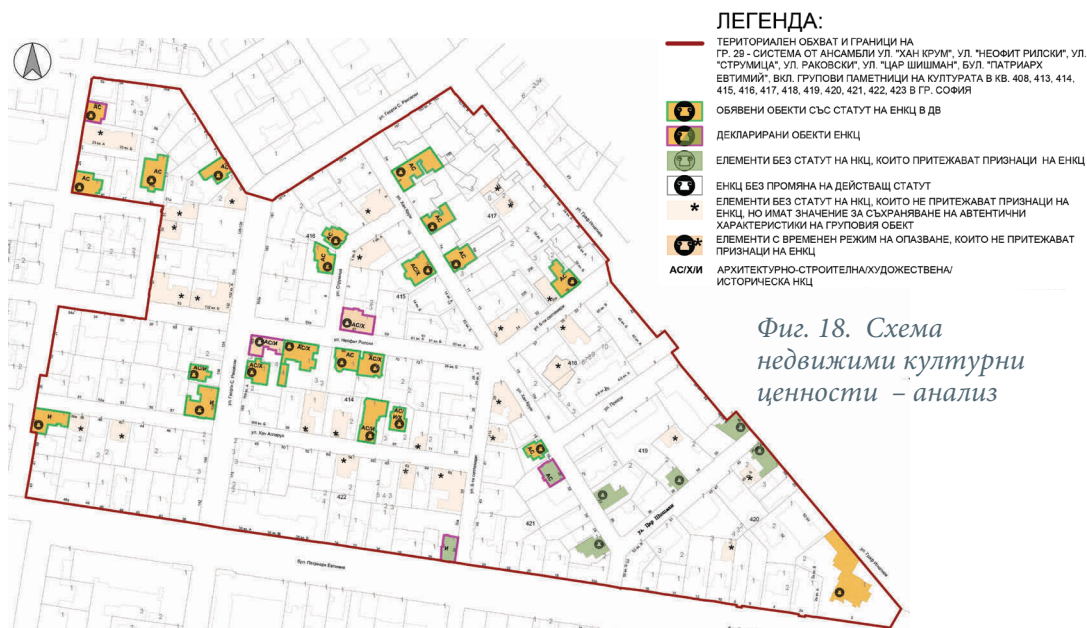
Територията е декларирана като културно-историческо наследство с временен статут на ГНКЦ: Гр. 29 – Система от ансамбли ул. „Хан Крум“, ул. „Неофит Рилски“, ул. „Струмица“, ул. „Георги С. Раковски“, ул. „Цар Шишман“, бул. „Патриарх Евтимий“, вкл. групови паметници на културата в кв. 408, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, част от „Жилищна зона „Център“ /Ж-2/, I част – Бул. „Витоша“ – ул. „6-ти септември“, в гр. София. Обектът е деклариран с писмо № 4469 от 22.08.1986 г. на Националния институт за паметници на културата (НИПК). За територията няма определени режими за опазване.

Част от сградите в разглежданата територия са единични недвижими културни ценности. На цялата територия попадат: 20 обявени и 6 декларирани обекта, 8 обекта са със свален статут на НКЦ и 15 обекта, които са били само обект на изучаване. За обектите няма определени режими за опазване.

В обхвата на територията попада част от недвижима културна ценност „Керамични и гранитни паважи, положени преди 1944 г. на територията на град София“ декларирана със заповед № РД9Д-4 от 09.12.2016 г. на министъра на културата с предварителна класификация

- Предоставяне на статут на ЕНКЦ, които притежават временен режим на опазване – 2 обекта.
- Предоставяне на статут на ЕНКЦ – 5 нови обекта.
- Прекратяване на временен режим на опазване – 2 обекта, като за тях се предлага защита в рамките на ГНКЦ.
- Определят се елементи, които не притежават признаци на ЕНКЦ, но имат значение за съхраняване на автентични характеристики на груповия обект – 21 обекта, за които се предвиждат допълнителни предписания за опазване.
- Определя се периферна зона с имоти, които принадлежат както на Ансамбъл „Малките пет къшета“, така и на уличните ансамбли по ул. „Граф Игнатиев“, ул. „Георги С. Раковски“ и бул. „Патриарх Евтимий“, с по-леки предписания за опазване.

Предписанията се състоят от текстова и графична част. Приоритет при прилагането им има графичната част. Обектите са защитени на три нива: Предписания за опазване на ГНКЦ; Предписания за опазване на ЕНКЦ; Предписания за опазване на елементи, които не притежават

признаци на ЕНКЦ, но имат значение за съхраняване на автентични характеристики на груповия обект.

Предписанията за опазване на ГНКЦ предвиждат:

- Защита на уличната структура:
  - Не се допуска промяна на осите и общата ширина на улиците;
  - Автентичните гранитни улични настилки и бордюри се запазват;
  - За останалите улични и тротоарни настилки и бордюри да се използват материали сходни и в хармония с автентичните;
- Защита на обемно-пространствените характеристики и автентичността:
  - Съществуващото основно застрояване се запазва, с изключение на определеното в графичната част на предписанията;
  - Не се допуска ново основно застрояване, надстрояване и пристрояване на странична регулация освен определеното в графичната част, както и ново допълващо застрояване;
  - Покривите трябва да са скатни с наклон от 30 градуса;
  - Допуска се пристрояване към дъно на имота само на комуникационни площи за общо ползване – стълбища и асансьори;
  - В дворните пространства се допускат летни градини;
- Ограничава се и се въвеждат правила за разполагането на рекламни елементи;
- Изисква се запазване характера на уличното и дворно озеленяване, както и възстановяване на липсващата дървесна растителност. При ново засаждане на растителност видовете да са от характерния за град София видов състав;
- Всички елементи на градската среда да бъдат изготвяни и разполагани по единен проект;
- Автентичните ажурни врати и огради, разположени на уличната регулационна линия, се запазват;
- Нови врати и огради са задължително ажурни;

- Надземните технически съоръжения по сградите се поставят на места без визуална връзка с прилежащите улични пространства.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Кварталът на „Малките пет къшета“ се обособява като жилищна зона в края на XIX и началото на XX век. Застроен е с еднофамилни свободностоящи къщи на един или два етажа с големи дворове, собственост на интелигенцията и управляващите. По това време в квартала живеят знакови личности като Тодор Влайков, д-р Кръстьо Кръстев, Пейо Яворов и др.

Множество исторически събития, сред които войни, икономически и бежански кризи водят до промяната на облика на разглежданата територия. Въпреки това уличната структура от края на XIX век е напълно съхранена, частично е запазена уличната паважна настилка и гранитни бордюри. Все още има застрояване от следосвобожденския период, на улиците „Неофит Рилски“, „Хан Аспарух“ и „Струмица“ има запазени ансамбли от сгради, построени в началото на XX век.

Въпреки частично запазената автентичност, разглежданата територия продължава да е материално свидетелство за град София от края на XIX и началото на XX век. Характерът на квартала е в резултат от натрупване на културни обекти и пространства от различни периоди.

Кварталът има по-интимен, неформален характер, благодарение на по-тесните улици, ниска до средна етажност, запазена паважна настилка и гранитни бордюри, наситеност с недвижими културни ценности и сгради от първата половина на XX век, богата улична и вътрешноквартална растителност, както и разнообразните функции в територията, като заведения, малки търговски обекти и др. Това прави зоната привлекателна за жителите и гостите на града. Кварталът е разпознаваем като недвижима културна ценност само по паметните плочи на собствениците, поставени на уличните фасади, тъй като в зоната липсва информационни пунктове и табели.

Територията е декларирана като културно-историческо наследство с временен статут на ГНКЦ, но за територията няма определени правила за опазването. Защитата не е актуализирана от 1986 г.

Към територията има значителен инвестиционен интерес. В действащите застроителни планове се допуска надстрояване, пристрояване, ново основно застрояване, ново допълващо застрояване. Анализът на тези намерения показва, че те не са съобразени с ценностните характеристики на територията, което застрашава образната и материална автентичност на територията. Това, заедно с липсата на режими както за груповата ценност, така и за единичните недвижими културни ценности поставя територията в риск.

Настоящото проучване предлага предоставяне на статут на групово недвижима културна ценност - Ансамбъл „Малките пет къшета“, актуализирането на статута на действащите единични недвижими културни ценности и предоставянето на статут на пет нови културни ценности от същия тип. Определят се елементи, които не притежават признаци на единични недвижими културни ценности, но имат значение за съхраняване на автентични характеристики на груповия обект.

Мотивираното предложение определя териториален обхват на недвижимите културни ценности и предлага правила за опазването им. Защитата се уличната структура, обемно-пространствената структура, образната и материалната автентичност. Въвеждат се правила за застрояването, рекламните елементи, уличното и дворното озеленяване, вратите и оградите, техническите съоръжения и елементите на градската среда.

Определя се и периферна зона с имоти, които принадлежат както на ансамбъл „Малките пет къшета“, така и на уличните ансамбли по ул. „Граф Игнатиев“, ул. „Георги С. Раковски“ и бул. „Патриарх Евтимий“, с по-леки предписания за опазване.

Благодарности

Мотивираното предложение е иницирано, финансирано и възложено на Ателие ДУО от Столична община. Изготвено е от мултидисциплинарен екип, състоящ се от архитекти, художник-реставратори, историци и ландшафтни архитекти и със съдействието и методическите указания на Националния институт за недвижимо културно наследство (НИНКН).

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Везенкова, М.** (1986). *Кратка характеристика на зоните и ансамблите в старите градски части на гр. София*. София: НИИ НКН.
- Ганчев, Хр.** (1983). *София – улици и площади: Планово и обемно пространствено проучване*. София. Център за пропаганда, информация и печат при Комитета за култура.
- Застроителен и регулационен план за „Главен градски център“, зони Г-8 и Г-10, одобрен със заповед № РД-50-09-252-А от Главен архитект на София, 18.09.1989 г.** [онлайн] [преглед на 03.04.2024 г.]. Достъп: <https://nag.sofia.bg/RegisterPartialChanges/>.
- [Застроителен и регулационен план на град София]** [онлайн]. *iSofMap*. ГИС – София ЕООД. [Преглед на 03.04.2024 г.]. Достъп: <http://www.isofmap.bg/>.
- Изменение на план за регулация и застрояване, София м. „Зони Г – Центъра“ (част) – район „Средец“, одобрен с решение № 821 от 18.12.2014 г. на Столичния общински съвет** [онлайн] [преглед на 03.04.2024 г.]. Достъп: <https://nag.sofia.bg/RegisterPartialChanges/>.
- [Информационни карти на единични недвижими културни ценности]**. Национален документален архив на Националния институт за недвижимо културно наследство (НИИ НКН).
- Иречек, К.** (1995). *Български дневник*. Т. 1, 1879-1881. 2. фототип. изд: София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“.
- [Кадастрална карта на град София]** [онлайн]. *КАИС портал за електронни услуги*. Агенция по геодезия, картография и кадастър © 2018. [Преглед на 13.04.2022 г.]. Достъп: <https://kais.cadastre.bg/Captcha?returnUrl=/bg/Map>.
- [Кадастрални карти на София]** [онлайн]. *Дигитален архив - изменения на подробни устройствени планове*. Столична община Направление „Архитектура и градоустройство“ © 2024. [Преглед на 13.04.2022 г.]. Достъп: <https://nag.sofia.bg/RegisterPartialChanges/>.

- [Кадастрални карти на София] [онлайн]. Столична община
Направление „Архитектура и градоустройство“ – Деловодна
справка. © 2024 АКСТЪР. [Преглед на 03.2022г.] Достъп: [https://
www.sofia-agk.com/](https://www.sofia-agk.com/).
- Общ устройствен план на Столична община** [онлайн] [преглед
на 03.04.2024 г.]. Достъп: [https://gis.sofiaplan.bg:3344/
webappbuilder/apps/4/?_ga=2.6911089.2137522117.17111716056-
562515977.1708375450](https://gis.sofiaplan.bg:3344/webappbuilder/apps/4/?_ga=2.6911089.2137522117.17111716056-562515977.1708375450).
- Предложение за обявяване на архитектурните паметници на
културата от периода 1878-1944 г. в София, Централна градска
част** (1977). София: Комитет за изкуство и култура и др.
[Преглед на 03.04.24 г.] Достъп и на: [https://nag.sofia.bg/Pages/
Render/1007](https://nag.sofia.bg/Pages/Render/1007).
- София – първият градоустройствен план от 1879 год.:** [Кадастрален
план] [онлайн]. Столична община Направление „Архитектура и
градоустройство“. [Преглед на 03.04.2024 г.]. Достъп: [https://nag.
sofia.bg/Pages/Render/990](https://nag.sofia.bg/Pages/Render/990).
- Стоилова, Л., и др.** (2016). *Градоустройството на София – пулсът на
времето*. София: Итус 98.
- Столична община. Направление „Архитектура и градоустройство“**
(2007). *Общ устройствен план на град София и Столична
Община – 2007 г.* [онлайн] [преглед на 03.04.2024 г.]. Достъп:
<https://nag.sofia.bg/Pages/Render/796>.
- Ташев, П.** (1972). *София – архитектурно градоустройствено развитие*.
София: Техника.

REFERENCES

- Ganchev, Hr.** (1983). *Sofia – ulitsi i ploshtadi: Planovo i obemno
prostranstveno prouchvane*. Sofia. Tsentar za propaganda, informatsia i
pechat pri Komiteta za kultura [in Bulgarian].
- [**Informatsionni karti na edinichni nedvizhimi kulturni tsennosti**]. Natsionalen
dokumentalen arhiv na Natsionalnia institut za nedvizhimo kulturno
nasledstvo (NINKN).

Irechek, K. (1995). *Balgarski dnevnik*. T. 1, 1879-1881. 2. fototip. izd: Sofia: Akad. izd. „Prof. Marin Drinov“ [in Bulgarian].

[*Izmenenie na plan za regulatsia i zastroyavane*], Sofia m. „Zoni G – Tsentara“ (chast) – rayon „Sredets“, odobren s reshenie № 821 ot 18.12.2014 g. na Stolichnia obshtinski savet [onlayn] [pregled na 03.04.2024 g.]. Dostap: <https://nag.sofia.bg/RegisterPartialChanges/> [in Bulgarian].

[**Kadastralna** karta na grad Sofia] [onlayn]. *KAIS portal za elektronni uslugi*. Agentsia po geodezia, kartografia i kadastar © 2018. [Pregled na 13.04.2022 g.]. Dostap: <https://kais.cadastre.bg/Captcha?returnUrl=/bg/Map> [in Bulgarian].

[**Kadastralni** karti na Sofia] [onlayn]. *Digitalen arhiv - izmenenia na podrobni ustroystveni planove*. Stolichna obshtina Napravlenie „Arhitektura i gradoustroystvo“ © 2024. [Pregled na 13.04.2022 g.]. Dostap: <https://nag.sofia.bg/RegisterPartialChanges/> [in Bulgarian].

[**Kadastralni** karti na Sofia] [onlayn]. Stolichna obshtina Napravlenie „Arhitektura i gradoustroystvo“ – Delovodna spravka. © 2024 AKSTAR. [Pregled na 03.2022g.] Dostap: <https://www.sofia-agk.com/> [in Bulgarian].

Obsht ustroystven plan na Stolichna obshtina [onlayn] [pregled na 03.04.2024 g.]. Dostap: https://gis.sofiaplan.bg:3344/webappbuilder/apps/4/?_ga=2.6911089.2137522117.1711716056-562515977.1708375450.

Predlozhenie za obyavyavane na arhitekturnite pametnitsi na kulturata ot perioda 1878-1944 g. v Sofia, Tsentralna gradska chast (1977). Sofia: Komitet za izkustvo i kultura i dr. [Pregled na 03.04.24 g.] Dostap i na: <https://nag.sofia.bg/Pages/Render/1007>.

Sofia – parviyat gradoustroystven plan ot 1879 god.: [Kadastralen plan] [onlayn]. Stolichna obshtina Napravlenie „Arhitektura i gradoustroystvo“. [Pregled na 03.04.2024 g.]. Dostap: <https://nag.sofia.bg/Pages/Render/990>.

Stoilova, L., i dr. (2016). *Gradoustroystvoto na Sofia – pulsat na vremeto*. Sofia: Itus 98.

Stolichna obshtina. Napravlenie „Arhitektura i gradoustroystvo“ (2007).

Obsht ustroystven plan na grad Sofia i Stolichna Obshtina – 2007 g. [onlayn] [pregled na 03.04.2024 g.]. Dostap: <https://nag.sofia.bg/Pages/Render/796>.

Tashev, P. (1972). *Sofia – arhitekturno gradoustroystveno razvitie*. Sofia: Tehnika.

Vezenkova, M. (1986). *Kratka harakteristika na zonite i ansamblite v starite gradski chasti na gr. Sofia*. Sofia: NINKN.

Zastroitelen i regulatsionen plan za „Glaven gradski tsentar“, zoni G-8 i G-10, odobren sas zapoved № RD-50-09-252-A ot Glaven arhitekt na Sofia, 18.09.1989 g. [onlayn] [pregled na 03.04.2024 g.]. Dostap: <https://nag.sofia.bg/RegisterPartialChanges/>.

[Zastroitelen i regulatsionen plan na grad Sofia] [onlayn]. *iSofMap*. GIS – Sofia EOOD. [Pregled na 03.04.2024 g.]. Dostap: <http://www.isofmap.bg/>.

Приложение: Предписания за опазване

Предписания за опазване на ГНКЦ

1. Устройство на територията

1.1. Регулационна част

1.1.1. Не се допуска промяна на осите и общата ширина на улиците. Допуска се реконструкция на улиците с цел създаване на споделено пространство с приоритет на пешеходното и велосипедното движение.

1.2. Застроителна част

1.2.1. Съществуващото основно застрояване се запазва с изключение на определеното в графичната част на предписанията.

1.2.2. Възможностите за ново основно застрояване са показани в графичната част.

1.2.3. Допуска се подмяна на основното застрояване за сгради, които не са ЕНКЦ, в рамките на съществуващия обем, при запазване на застроителната линия и височината на застрояване до кота корниз.

1.2.4. Допустимото надстрояване е определено в графичната

част на предписанията.

1.2.5. Новите покриви трябва да са скатни с наклон от 30 градуса, обобщени, без нарушаване на покривната равнина между стрехата и билото, освен предвиденото в графичната част на предписанията.

1.2.6. При преустройства на съществуващи покриви се запазва съществуващия наклон или се изпълняват условията на предходната точка.

1.2.7. Допускат се капандури с ширина до 3 м и табакери на разстояние най-малко 1 м от калканната стена. Не се допускат други архитектурно-художествени елементи над покривната равнина.

1.2.8. При свързано застрояване не е задължително пълно покриване на калканите.

1.2.9. За съществуващи сгради на основното застрояване не се допуска пристрояване към странична имотна граница с изключение на определеното в графичната част на предписанията.

1.2.10. За съществуващи сгради на основното застрояване се допуска пристрояване към дъно на имота само на комуникационни площи за общо ползване в хоризонтално и вертикално направление (входно пространство, стълбища, асансьори).

1.2.11. Не се допуска ново допълващо застрояване в имотите.

1.2.12. При ново застрояване, пристрояване, надстрояване или промяна параметрите на съществуващото застрояване задължително се изработва работен устройствен план, който се съгласува и одобрява по реда на ЗКН и ЗУТ.

1.2.13. Към заведения за обществено хранене в дворните пространства се допускат летни градини за разполагане на маси за консумация. Летните градини могат да се покриват само с подвижни гъвкави покрития, с конзолни тенти на централно разположена конструкция, завършващи на разстояние не по-малко от 1 метър от фасадата. При необходимост от поставяне на ветробрани, те могат да са само стъклени с максимална височина до 185 см. Допустимите цветове на тентите са: зелено (S 6030-G), бордо (S 4050-R) и графитено сиво (S 8505-B20G). Разрешава се разполагане на декинги, без да се засяга съществуващата растителност, включително тревна покривка и храсти.

2. Инвестиционно проектиране и фасадно оформление

2.1. Фасадното оформление на новото застрояване и съществуващите пристройки и надстройки задължително се уеднаквява типологично с фасадното оформление на основното застрояване.

2.2. Забранява се разполагането на рекламни елементи върху ажурни огради и по фасадите на сградите, включително по калканните стени, както и ажурни реклами по покривите. Допускат се и маркизи с фирмен надпис в рамките на прозорците или витрините на търговските обекти на първо ниво по индивидуален проект само в следните цветове - зелено (S 6030-G), бордо (S 4050-R) и графитено сиво (S 8505-B20G).

2.3. По отношение на търговските обекти в сградите:

2.3.1. Допуска се поставяне на фирмени надписи на търговски обекти на първо ниво на сградите, които могат да се разполагат само върху прозорци или витрини. Фирмените надписи могат да излизат само до 15 см пред равнината на фасадата, само ако представляват обемни букви. Не се допуска поставяне на кутиеобразни фирмени надписи;

2.3.2. Забранява се поставянето на козирки, бордове, обшивки и др., с които се променя третирането на фасадата за оформяне на търговските обекти;

2.3.3. Фирмените табели, обозначаващи дейности, извършвани в сградата (офиси, нотариуси, адвокати и др.), се изработват задължително по типов проект, одобрен от главния архитект на общината.

3. Благоустрояване и паркоустрояване на груповата недвижима културна ценност

3.1. Настилки в уличното пространство

3.1.1. Автентичните гранитни улични настилки и бордюри се запазват.

3.1.2. При подмяна на тротоарните настилки да се използват правоъгълни или квадратни плочи в сив цвят от естествен камък или с посипка от естествен камък, изпълнени на суха фуга, с изключение на тактилните плочи. Забранява се подмяна на каменните бордюри с бетонови.

3.1.3. При подмяна на капаците на шахтите на уличните проводни

в уличното платно новите капаци трябва да са от чугун. Капаците на шахтите в тротоарите се изпълняват с вградена настилка от същия вид.

3.1.4. При поставяне на ограничителни елементи по тротоарите да се използват такива по прототип, съгласуван с НИНКН и одобрен от Главния архитект на СО, боядисани с трайна боя в цвят 7022 по системата РАЛ.

3.2. Зелена система – общи изисквания:

3.2.1. За територията се картотекират всички дълготрайни декоративни дървета на възраст над 12 години, както и отделни редки и ценни дървета.

3.2.2. Премахване, подмяна или преместване на съществуващите дървета се извършва след изготвена експертна оценка за състоянието им, съгласувана с общинските органи по озеленяване.

3.2.3. При подмяна на улични дървета посадъчните легла се покриват с декоративни решетки.

3.2.4. При подмяна на подземна инфраструктура да не се засяга съществуващата дървесна растителност и да се спазят минимално допустимите отстояния на проводите до нея.

3.3. Улично озеленяване

3.3.1. Изисква се запазване характера на уличното озеленяване, както и възстановяване на липсващата дървесна растителност.

3.3.2. Изисква се запазване и възстановяване на симетрията на уличното озеленяване, в зоните, където е допустимо.

3.3.3. За ул. „Хан Крум“: При необходимост от подмяна на съществуващите дървета тя да се извърши по място и вид с едроразмерни фиданки.

3.3.4. За ул. „Неофит Рилски“ и ул. “6-ти септември“: При необходимост от премахване на съществуващи дървета подмяната да се извърши с едроразмерни фиданки на видове с пирамидална корона - Пирамидален летен дъб (*Quercus robur* ‘Fastigiata’), Пирамидален габър (*Carpinus betulus* ‘Fastigiata’), Колоновиден шестил (*Acer platanoides* ‘Columnare’), като се използва само един дървесен вид от изброените за цялостното озеленяване на улицата.

3.3.5. За ул. „Преспа“: Изисква се подмяна по място и вид на съществуващите дървета с едроразмерни фиданки.

3.3.6. За ул. „Цар Иван Шишман“: Допуска се подмяна на съществуващите дървета – бреза с едроразмерни фиданки от вида шестил, кълбовидна форма (*Acer platanoides* ‘Globosum’).

3.3.7. За ул. „Георги С. Раковски“: При необходимост от подмяна на съществуващите дървета, тя да се извърши по място и вид с едроразмерни фиданки от същия вид (*Acer platanoides* ‘Globosum’).

3.3.8. За ул. „Рачо Димчев“: Изисква се подмяна на съществуващите дървета с едроразмерни фиданки от вида шестил, кълбовидна форма (*Acer platanoides* ‘Globosum’), Колоновиден шестил (*Acer platanoides* ‘Columnare’), като се използва само един дървесен вид от изброените за цялостното озеленяване на улицата.

3.4. Дворни пространства

3.4.1. Изисква се запазване характера на паркоустрояване на дворните пространства.

3.4.2. Изисква се при ново засаждане на растителност видовете да са от характерния за град София видов състав и да са съобразени с микроклиматичните условия на средата – температура, почви, замърсяване на въздуха, ослънчаване и др.

3.4.3. Препоръчва се използването на следните дървесни и храстови видове: явор, ясен, липа, дъб, бреза, кестен, черница, смърч, люляк, черен бъз, птиче грозде, спирея, лоницера, чемшир, дрян, калина, филаделфус, лавровишна, винка, бръшлян.

3.4.4. Изисква се премахване на самонастанената растителност от айлант (*Ailanthus altissima*)

3.4.5. Допуска се засаждане на катерлива и увивна растителност по свободните калкани на сградите.

3.5. Елементи на градския дизайн: Всички елементи на градската среда – пейки, лампи, информационни табла, спирки, телефонни кабинки, рекламни колони, съдове за събиране на отпадъци и др. да бъдат изготвяни и разполагани по единен проект, съгласуван с НИНКН – МК и одобрен от Главния архитект на Столична община.

3.6. Огради

3.6.1. Автентичните ажурни врати и огради, разположени на уличната регулационна линия, се запазват в автентичния им вид.

3.6.2. Врати и огради, разположени на уличната регулационна линия, са задължително ажурни с височина до 1,9 м.

3.6.3. Допуска се оградите, разположени на уличната регулационна линия, да имат плътна надземна част с височина до 1 м с облицовка и шапка от калибровани едроразмерни каменни плочи или хидрофобна мазилка.

3.6.4. На проходите към вътрешните дворове се допускат нови ажурни врати и портали, изработени от вертикални метални елементи, боядисани трайно с цвят 7022 по системата РАЛ, освен в случаите на запазване на автентични елементи в имоти на ЕНКЦ.

3.6.5. Не се допуска поставяне на плътни елементи пред или зад ажурни елементи от огради и врати.

3.6.6. По вътрешните регулационни линии се допускат само ажурни огради с плътна част до 30 см, мерено от по-високата теренна кота.

3.7. Аварийни ремонти

3.7.1. При аварийни ремонти се спазват всички изисквания, поставени в предписанията за съответната сграда и/или зона.

3.7.2. При възникване на авария необходимите дейности за отстраняването ѝ се извършват незабавно. В седемдневен срок след отстраняването на аварията в НИНКН се представя ексекутивна документация, изясняваща вида, обхвата, технологията, използваните материали и др. относно извършените ремонтни дейности, както и снимков материал. НИНКН-МК съгласува представената документация или прави предписания и определя срок за отстраняване на нередностите в документацията или изпълнените ремонтни дейности. В десетдневен срок след съгласуването на документацията възложителят предоставя копие от нея в Столична община.

4. Техническа инфраструктура

4.1. Надземните технически съоръжения (външни тела на

климатични системи, антени, фотоволтаични и соларни инсталации, разпределителни касети, кутии и др.) по фасадите и покривите на сградите се поставят на места без визуална връзка с прилежащите улични пространства.

4.2. Забранява се прокарване на въздушни кабелни мрежи в територията и монтаж на кабели по фасадите на сградите. Съществуващите такива се премахват в срок, определен от общинската администрация.

Предписания за опазване на ЕНКЦ

Правилата за опазване на ЕНКЦ, се основават на правилата за опазване на ГНКЦ, но са допълнени според спецификата на всеки един обект.

Предписания за опазване на елементи, които не притежават признаци на ЕНКЦ, но имат значение за съхраняване на автентични характеристики на груповия обект

1. Прилагат се общите предписания за опазване на ГНКЦ.
2. Автентичното фасадно оформление се запазва.
3. Задължително се изработват проектни документи за фасадна консервация и реставрация.
4. Допуска се при доказана необходимост топлоизолиране на фасадите само от вътрешната страна.
5. Допуска се, при доказана необходимост, подмяна на съществуваща дограма с нова, която да съответства като цвят, растер и членение на автентичната.

Елементи без промяна на действащ статут

Прилагат се общите предписания за опазване на ГНКЦ.

Arch. Krasimir Todorov

Manager „Atelie DUO LTD“ Plovdiv

Bulgaria

E-mail: office@atelieduo.com

www.atelieduo.com

Arch. Lora Lucheva, PhD Student

Faculty of Architecture, Department History
and Theory of Architecture

University of Architecture, Civil Engineering and Geodesy

Bulgaria

E-mail: llucheva@abv.bg

ЦАРСКИЯТ ДВОРЕЦ В СОФИЯ: КАК ОПАЗВАМЕ КУЛТУРНОТО (СИ) НАСЛЕДСТВО?¹

Милена Петкова Колева-Звънчарова, д-р
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Като част от проекта CultUrEn, изследването е посветено на една от емблематичните за град София сгради – Царския дворец, понастоящем обитаван от НХГ и ИЕФЕМ (БАН). Проследяват се основни моменти от историята на тази сграда-емблема на европеизацията на София след Освобождението. Съдбата на Двореца след 1946 г. е известна, но неосмислена от културологична гледна точка. Докато в Западното крило на се представят колекциите на Националната художествена галерия и това като цяло следва европейската практика за публично използване на съществуващите дворци и палати, то употребата и представянето на Североизточното крило понастоящем продължава да приема за даденост нехомогенното съжителство между етнографските артефакти и остатъците от царския интериор и по този начин ощетява и двата вида наследство (монархическото и етнографското), като не позволява адекватно да се разгърне техният потенциал. Текстът поставя акцент върху причините сградата да се осмисля като емблематична и проблематизира нейното пълноценно интегриране в съвременната градска среда.

Ключови думи: Царски дворец, културно наследство, устойчиво градско пространство, интегриран модел на представяне, интерпретация и социализация на културното наследство.

---

¹ Проучването е част проект на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ „CultUrEn (Cultural Heritage of Urban Environment) – Културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда“, финансиран от Фонд научни изследвания. Участието в изследването е подкрепено от Министерство на образованието и науката по Национална програма „Млади учени и постдокторанти – 2“.

THE ROYAL PALACE IN SOFIA: HOW DO WE SAFEGUARD (OUR) CULTURAL HERITAGE?²

Milena Petkova Koleva-Zvancharova, PhD

Sofia University "St. Kliment Ohridski"

Abstract. As part of the CultUrEn project, the study is dedicated to one of the emblematic buildings of Sofia — the Royal Palace, currently inhabited by the National Gallery of Art and the Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum (Bulgarian Academy of Sciences). It traces key moments in the history of this building emblematic of the Europeanization of Sofia after the Liberation. The fate of the Palace after 1946 is well-known but has not been fully interpreted from culture studies standpoint. While the collections of the National Art Gallery are displayed in the Western wing, following the European practice for public use of existing palaces and castles, the use and presentation of the Northeastern wing currently continue to take for granted the heterogeneous coexistence between ethnographic artifacts and remnants of the royal interior, thus harming both types of heritage (monarchical and ethnographic), by not allowing their potential to be fully realized. The text emphasizes the reasons for the building to be considered emblematic and problematizes its full integration into the contemporary urban environment.

Keywords: Royal Palace, cultural heritage, sustainable urban space, integrated presentation model, interpretation and socialization of cultural heritage.

Традицията не е съхраняване на пепелта, а раздухване на огъня

Жан Жорес (1859–1914)

Понятието „емблематичен“ обикновено се използва за назоваване на нещо *емблемно*, отличаващо, което съдържа дълбок смисъл, подтекст или е символно. Също така може да е *символично*, като пресъздава символ на определен стил, направление, на нещо типично, на дадено

---

² The study is part of a project of Sofia University „St. Kliment Ohridski“ „CultUrEn (Cultural Heritage of Urban Environment) – Cultural heritage as a factor for achieving a sustainable urban environment“, financed by the Scientific Research Fund. Participation in the research was supported by the Ministry of Education and Science under the National Program „Young scientists and postdoctoral fellows – 2“.

характерно явление.³ Ако обърнем поглед към град София, столицата на България от вече 145 години, градът наш и на нашите деца, без усилие ще изброим емблематични сгради и места, като например Орлов мост, НДК, Борисовата градина, Халите, площад „Св. Александър Невски“ или пък Баня баши джамия. Всъщност този списък е колкото очакван и широко споделян, толкова и индивидуален, пречупен през призмата на личната биография на всеки един от нас като жител на София. По-трудно е да отговорим защо всъщност изброените места и сгради се мислят като емблематични – дали поради своята вече световна известност или повече заради дълбоко лични спомени за собствените ни преживявания.

В една друга плоскост – която се формира от култивираното знание за историята, политическите и социалните събития и епохи, за развитието на изкуството и архитектурата, за времето и делата на значими личности или просто на хората, живели преди нас – емблематичното е всъщност характеристиката, която подсказва наличието на многопластов, проточен във времето разказ за онова, което отдавна е било, и това, което е до днес е останало. Съвкупността от тези разкази, особено когато са пресъздадени със знание, умение и усет, придава на културното наследство изумителната същност на мост между поколенията, гради и поддържа усещането за приемственост и принадлежност към общност, надхвърляща границите на близкородствената ни група и е оставила свой отпечатък в историята на човечеството.

Понякога емблематичното не се „разчита“ еднозначно – то може да е свързано с отминалата история или да бъде злободневно, а най-често съчетава и двете, като зависи от знанията и уменията на разказвача да ги вплете в единен разказ. Така например емблематичният софийски Лъвов мост за едни е място на оживена търговия, за други – претоварено и мръсно кръстовище; някои са чели за четиримата софийски книжари, обесени на Шарения мост, предшествал Лъвовия, други са чували градската легенда защо статуите на лъвовете са без езици... Всички тези разкази, цялата тази емблематичност, разкриват дълбочината, колорита, текстурата на слоевете, естествено отложени с вековното битуване на нашата Стара София.

Темата за историята и културното наследство на София бележи

---

³ Виж: Речник на българския език (онлайн) на Института за български език към БАН. Достъп: <https://s.shopee.com/Uth2>.

своеобразен разцвет в последните години, както е видно от огромното количество на новопубликуваните заглавия – стари и нови мемоари, биографии на кметове и свързани с града личности, бохемски разкази⁴, литературни и архитектурни маршрути, географски карти (включително и модерни дигитални продукти⁵), специализирани изследвания. На пазара на екскурзоводски услуги се появяват нови, тематично профилирани продукти, които разчупват традиционната беседа и позволяват в дълбочина да бъдат представени различни аспекти на градското културно наследство, от античното до съвременното⁶. Насищането на обществения разговор с теми, гледни точки, включително с конфликтни мнения⁷, е особено благоприятно за развиването на гражданския интерес и отношението към София като към предпочитано място за живеене, но и откъд – като към историческо, културно, съвременно градско и европейско пространство.

В центъра на София, от северната страна на площад „Княз Александър I“ се намира една от емблематичните градски забележителности. Наричат я бившия Конак, Княжеския дворец, Царския дворец или Националната художествена галерия (сравнително рядко последното позоваване включва фактическия вярното „Националната галерия и Етнографския музей“). Историята започва в османски времена, през 1873 г., когато на това място е издигната административна сграда (*конак*) за нуждите на областната управа⁸. С идването на княз

⁴ Виж „Бохемски истории“ на сайта на Специализирана медия за строителство и архитектура Built. Достъп на: <https://built.bg/category/creators/boxemski-istorii>.

⁵ Като онлайн картата на сгради паметници на културата „Карта на паметниците на културата в централната градска част на София“, разработена от Morphocode. Достъп на: <http://io.morphocode.com/sofia/>.

⁶ Пример за мащабен проект е дейността на фондация „Исторически маршрути“, „посветена на вдъхновенията и поуците от хилядолетната история на България с цел да повиши културата, просветата и да даде ценностни устои в обществото.“ Достъп на: <https://historicalroutes.bg/team/>. Друг пример е проектът „Мозайките на София“ на фондация „Балканско наследство“, включващ 12 обекта на античното и модерното мозаечно изкуство. Достъп на: <https://mosaictoursofia.info/>.

⁷ За жалост изобилстват примерите за обществени скандали, свързани най-вече с опазването на културното наследство, като най-пресен случай е поредният некачествен ремонт на пътно трасе, застлано с емблематичните жълти павета (виж напр. „*Спаси София*“ *показа криви и нарязани жълти павета след ремонта*, 2022).

⁸ В град София е разположено седалището на османската административно-териториална единица Софийски санджак, която в периода 1864-1878 г. е част от Дунавския вилает.

Александър I Батенберг⁹ в България, конакът е определен и набързо преустроен за княжеска резиденция. Впоследствие се оказва непригоден, бива разрушен и върху основите му започва изграждането на същински европейски дворец, седалище и резиденция на българските монарси.

Славата и блясъкът на сградата на двореца в София достигат своя апогей при управлението на цар Фердинанд I Български (1887-1918). Именно тогава тя се превръща в място на съдбовна цивилизационна среща или направо – сблъсък между наследеното от османците балканско пространство и битие и внесените от Европа маниери и светоусещане. Тази среща е описана колоритно от изследователя на Третото българско царство Петър Стоянович по следния начин:

„Само месеци след възшествието на княз Фердинанд една друга Европа буквално нахлува в българската столица. Тя е традиционна, парадна, светска, разкошна, щедра, лакома, с тенденция към кокетност, амбициозна и креативна, твърде имперска за отиващия си XIX век, болнаво протоколна, с бурбонски етикет и най-вече напълно изумяваща за селското и полуградското население на бившата османска провинция. Същевременно тази различна Европа често е смешна с претенциите си, понякога безсмислена в разточителността и характерно чужда, но завладяваща за поданиците. Нейни протагонисти – поне в първите години в почти равностоен баланс – са князът и майка му Клементина, които са изпълнени с мисионерската роля да хвърлят върху здравето, но дребно и диво балканско конче плаща на френско-австрийското великолепие.“ (Стойнович, 2022, с. 714)

През 40-те години на XX в. съдбата на Двореца преживява драматичен обрат, който постепенно превръща сградата от седалище на върховната власт в архитектурна забележителност¹⁰. Под повърхността на хронологията, в десетилетията след установяването на Народната

---

⁹ Адолф Кох – дворецов пастор на княз Александър I, оставя свидетелски разказ за драматичните събития, които бележат първите години след Освобождението (2018).

¹⁰ Сградата традиционно се включва в туристическите маршрути на София, като се променят акцентите в нейното представяне. Един от съвременните примери за интегрирането ѝ в градското пространство в качеството на монархическо наследство е маршрутът „Софийски домове и „дворци“, предлаган от Здравко Петров и неговия екип на сайта <https://historicalroutes.bg/routes/> и в едноименната книга (2019).

Ил. 1. Оградата на 61-во ОУ, кв. Врѣбница-2, София (април 2023 г.), изградена с части от оградата на Двореца. Детайлът показва силна корозия и деформация на металните части (Сн. © М. Звѣнчарова)

република¹¹, сградата понася последиците на промененото отношение на новата власт и обществото към монархията и нейните символи. Подложена е на разграбване, заличаване и видоизменяване на оригиналното предназначение и функции, водещи до почти пълното прекъсване на тяхната проследимост на място¹². Особено важна за настоящия разказ е продължителността на тези процеси, която обхваща различни епохи и фундаментални обрати в общественото управление.

Успоредно с натрупването на изследвания и публикации по темата за Стара София расте и броят на популярните информационни материали в интернет, посветени на Двореца. Повечето от тях се основават на изброяване и припомняне на известните факти за сградата като една от основните столични забележителности¹³. Сравнително

¹¹ Вероятно краят би настъпил с окончателното заличаване на сградата на Двореца и неговото имущество. Пречка за пълното унищожение обаче е дейността на културните институции, които и до днес популяризират нейната значимост и ревностно съхраняват оцелелите части от нейния интериор и движимо имущество.

¹² В своята малка книжка, наречена възпоменателен тур и изцяло посветена на Двореца и неговото бляско минало, журналистът и писател Любомир Милчев ярко обобщава картината на започналия процес: „Междувременно из двореца сноват лица, които заковават инвентарни номера по мебелите, при все че цялата мебелировка на двореца е собственост на царското семейство. Оттук-нататък като че историята на двореца става историята на една дълго продължила кражба.“ (2013, с. 68)

¹³ Трябва да се отбележи приносът за представянето на съхранени визуални

рядко се съобщават малко известни детайли, което може да се обясни от една страна с лекотата на заимстването и възпроизвеждането на текстове в интернет. От друга страна, вероятно целта е да обслужват масовия интерес, изчерпващ се с положителна естетическа оценка или задоволство от съществуването на подобен архитектурен паметник и у нас. Приносът на тези материали, независимо от тяхната дълбочина и качества, е че периодично възвръщат и оживяват спомена за сградата и прилежащото оградено парково пространство, за нейните обитатели и цялостното ѝ въздействие и значимост за живота в следосвобожденска България.

Необходимо е също така да се отбележи, че съществуват и специализирани публикации, които отдават дължимото на сградата като изключителен обект на архитектурата и културното наследство, както и на архитектите, които са я изградили постепенно и на няколко етапа (Ганчев; 2008; Ганчев, Дойчинов, Стоянова, 2002; Щерн, 1998а, 1998б; Стоилова, 1998; Йокимов, 1979; 1998; Йокимов, Стоилова, 2008)¹⁴. Обект на засилен изследователски интерес са и историческите личности, свързани с Двореца, особено княз Александър и цар Фердинанд I – монархът, който доизгражда, реконструира и обзавежда сградата до пълния блясък, с който тя се прочува у нас и в чужбина (Шалафов, 2010; Стоянович, 2022; Давчева, Овчаров, 1994). Актуалният въпрос за нов прочит на историята на Третата българска държава с цел да се реабилитира и преосмисли ролята на монархията и Двореца за превръщането на България в модерна държава до голяма степен е свързан с подобрения и разширен достъп до архивни източници (виж: Мондешка, Паскова, 2011; Василева, Комитска, 1999).

архивни материали за Стара София на екипа на страницата www.stara-sofia.com. Това е значима и информационно наситена платформа за „споделяне и популяризиране на резултатите от нашите издирвания в областта на следосвобожденска София“, както споделят самите автори.

¹⁴ В България съществува Царско историческо общество (ЦИО), което е научното звено на Фонда за опазване на историческото наследство „Цар Борис и Царица Йоанна“ – Дворец Врана. То събира съмишленици с трайни интереси в областта на изследване, опазване и популяризиране на историята на българската царска династия, Третото българско царство и Монархическия институт изобщо. ЦИО провежда срещи, организира научни форуми, дискусии, конференции и издава Годишник за дейността си. На сайта на организацията в интернет няма информация за съдържанието на техни публикации. Достъп на: <https://dvoretz-vrana.bg>.

Ил. 2. Южната тераса на втория етаж на североизточното крило на Двореца, 2003 г. Преди и след заличаването на надписа „1896“ и самият надпис (ЕИМ) (Сн. © М. Звѣнчарова)

Друг аспект на темата за Двореца е съвременното състояние и употреба на сградата. Те са симптоматични за много проблеми в областта на опазването на културното наследство в България, с въпроса за ценностите, които обуславят взимането на решения и създаването и провеждането на политики в областта на културното наследство. Този аспект е извън обсега на настоящото изследване, чиято цел е да посочи и проблематизира основните елементи и фактори, даващи основание сградата на Двореца да се приема за емблематична. Генезисът им е пряко свързан със събития в миналото, поради което е целесъобразно тук да бъдат припомнени някои от тях като отправна точка за по-нататъшни разсъждения.

Основното преустройство на сградата на бившия конак за нуждите на новоизбрания български княз се осъществява през 1880-1882 г.¹⁵

¹⁵ „Дворецът (конакът) е изграден през 1873 г. Първоначално е бил на един етаж с 23 прозорци и с балкон над вратата. След идването на княза, през 1880-1882 г. сградата е била основно ремонтирана (за 3 млн. лв. ремонт). От стария конак бил оставен само четиригълникът на външната му стена съзидан от камък. На западната страна се пристроило крило с голям балов салон. Над цялата сграда била поставена висока ренесансова стряха. Пред двореца се намирала низката главна стража, а зад него на страна - по-голяма къща с кухня и жилища за слугите, както и затворената княжеска градина, която била в непосредствено съседство с английското и немско консулство.“ (Иречек, 1899, с. 40).

Впоследствие тя бива неколkokратно достроявана, обиколена с парково пространство, както и от комплекс обслужващи сгради. Изграждането на двореца като владетелски дом, но и като седалище на монарха, център на властта, където се упражняват основните държавнически функции, е грижливо отразено в цялостната планировка на сградата, в разпределението и предназначението на отделните крила и помещения, както и в тяхната орнаментална украса и обзавеждане. Най-късно добавеното, североизточно, крило е запазено изцяло за личните нужди на семейството, като осигурява уют, място за отдих, лични занимания и уединение. Тук са били разположени личните апартаменти и библиотеки на монарха и неговата съпруга, детските стаи и място за игри, както и учебните помещения. В това крило, но достатъчно отделени от семейството, се намирили и апартаментите за гостуващи членове на фамилията, които отсядали в Двореца.

Централната част и югозападното крило на сградата са имали представителни функции – тук на втория етаж е разположена Тронната зала, бални салони, приемни, трапезария, зимна градина, а на първия етаж – дворцови канцеларии, параклиси¹⁶. Тук-там оцелялата до днес украса от гипсови орнаменти подсказва функцията на всяко едно помещение – елегантна и ненаатрапчива, състояща се от флорални, зооморфни, геометрични орнаменти¹⁷ в семейната част на двореца, изобразяваща монархически гербове и владетелски инсигнии – в помещенията с представителни функции и държавническо предназначение.

Дори беглият поглед върху стените и таваните на сградата, без да се обръща внимание на символичната украса на дъбовите врати, металните парапети и обкова на прозорците, разкрива основното внушение за ролята и значимостта на монархическия институт. В края на XIX в. за множеството жители на София подобно изглеждаща сграда е била

---

¹⁶ До този момент не ми е известно публикувано изследване, което да описва точното предназначение на отделните помещения в Двореца. Представеното тук описание приемам за достоверно, тъй като се използва за представяне на сградата от една от институциите, които я обитават – Националната галерия. Това описание обаче е съвсем общо и не отразява в пълна степен архитектурните достойнства и особености на сградата, като например наличието на множество бани и санитарни възли, вътрешни градини и пр., част от които са представлявали нововъведения за българския бит. Достъп на: <https://nationalgallery.bg/bg/visiting/the-palace/>.

¹⁷ Изработени в ателието на Андреас Грайс по виенски образци (Щерн, 1998, с. 47-48).

невиждана новост. Пристъпилите прага ѝ вероятно дълго са разказвали за преживяното. За силата на първите впечатления от непозната култура, привнесена от Европа и „посадена“ в центъра на София, говори ехото от дворцовите балове, на които присъстват управляващите и приближените до Двореца (Рачо Петрова, 2019; Бурбулон, 2007).

Първите след Освобождението обществени и частни сгради в София започват да се строят в архитектурно подобие на Двореца. Събитията в него, достъпни за отбрана софийска публика, формират модерните за времето представи за мода и етикет, за протоколно поведение и европейски маниери. Цялостното развитие на града следва съвременните европейски представи за оформяне на пространството, чрез създаването на паркове и обществени градини, музеи, зоокътове, театрални сцени. Западното влияние, което мощно струи от Двореца, обхваща всички елементи на градския живот, като култивира потребности, вкусове и навици, непознати за бита на по-голямата част от местното население. Монархът-меценат активно участва в изграждането на интерес към изкуството (Стоянович, 2022). Градски оркестри и театрални трупи постепенно (и не винаги с устойчив успех) привнасят нов музикален и песенен репертоар, преобразяват се обществените заведения, дори менюто на ресторантите включва непознати дотогава храни и напитки (Каназирски-Верин, 1996; Костенцева, 2008; Айнхорн, 2022).

Спомените на съвременниците на Третата българска държава: Добри Ганчев, Димо Казасов, Султана Рачо Петрова, Александър Мосолов, които стават и част от дворцовото общество¹⁸, редом със забележителния по своите детайли и плътност на описание дневник на личния секретар на Фердинанд – Робер дьо Бурбулон, както и съхранените архивни материали разкриват достатъчно подробности, за да може да се пресъздаде сравнително плътна картина на дворцовия бит. Ще приведа само един пример, който съдържа любопитни детайли (относно тяхната достоверност се налага да се доверим на източника):

„Фердинанд разшири и преустрои много двореца в София – главната си официална резиденция. С него той искаше да прави впечатление – но избягваше натруфеността. Мериел Бюканан, дъщерята на британския пълномощен министър в София, пише: „От време на

---

¹⁸ Спомените са публикувани в: Ганчев, 1973; 2005; Казасов, 2021; Рачо Петрова, 2019; Мосолов, 1936.

време... се устройваха частни театрални представления, балове с маски или забави в двореца – винаги помпозно и охолно, изтънчено във всяка подробност от обслужването, храната и реда. Още при влизането в двореца ви поздравяваше цяла рота телохранители на княза, застанали на всяко стъпало от широкото стълбище, разкошни в своите алени униформи със сърмени ширити, с шапки от сив астраган с орлови пера, прикачени с клипсове, украсени със скъпоценни камъни. Въвеждат ви в зала в бяло и златно и чакате да влезе князът, преди да отидете в огромната столова с голяма маса във формата на подкова, покрита с чудесни цветя. Ядеше се от безценни сервизи от порцелан, златни и сребърни подноси; обслужването беше безупречно, храната – прекрасна; скрит оркестър свиреше достатъчно силно, за да прикрие всяко замиране от разговора, но никога толкова силно, че да го заглуши. Блясъкът на ордените, пъстротата на униформите; князът с царствената си осанка, която липсва напълно на толкова много владетели; неговите остри, пронизателни очи; стражата в блясъка на алено и сърма [...] любимите цветове на Фердинанд бяха бледо мораво и виолетово. Тези цветове преобладаваха в кабинета му в София, който беше пълен с цветя, дребни украшения, семейни портрети, орнитологически албуми и ловни трофеи [...] По нареждане на Фердинанд преддверията се пръскаха с боров парфюм.“ (Констант, 1992, с. 212-216)

В периода от 1879 до 1944 г. влиянието на Двореца е основополагащо за урбанизирането от европейски тип, култивирането на градски навици, общуване и поведение, прекарване на свободното време. Силно влияние със своята благотворителна и обществена дейност оказват и жените от монархическото семейство (Рудолф, 2019). Неуморна е дейността на княгиня Клементина, княгиня Мария-Луиза, царица Елеонора и царица Йоанна по създаването и поддържането на болници и родилни отделения, на Българския червен кръст. Със своето демонстрирано състрадание, добродетелност и дарителство, те стават модели за подражание и създават или подпомагат първите организирани благотворителни инициативи.¹⁹

---

¹⁹ Княгиня Клементина и княгиня Елеонора играят важна роля в дейността на Българския червен кръст. Княгиня Мария-Луиза става патрон на Девическото стопанско училище, а примерите могат да продължат (виж например Енциклопедия Дарителството достъпна на: <http://daritelite.bg/>). Кръстената на нея дъщеря на цар Борис

През следващия, републикански, период Дворецът като институция престава да съществува, а Дворецът като *топос* и *локус* губи своя естествен монархически и държавно-елитарен контекст, но надживява плановете сградата да бъде разрушена. Актуалният интерес към нея е свързан основно с монархическото минало и обаянието на Стара София: резиденция на владетелите на Третата българска държава, архитектурен еталон, първообразът, желаният образец, по който се равняват нововъзникналите сгради с частно и обществено предназначение. Чрез нея е припознат, утвърден и доразвит хилядолетният център на града. Необходимо е да се отбележи обаче, че отношението към сградата по времето на социализма е не по-малко знаково и емблематично като отношение към паметник на културното наследство, макар и засега да остава по-скоро в междуредието на историческите справки.

На 15.09.1946 г. България е провъзгласена за „народна република“, а монархията е отменена с гласовете на 95,6% от участниците в референдум. Царица Йоана, съпруга на покойния цар Борис III, получава ултиматум да напусне страната заедно с двете си деца, княз Симеон II и княгиня Мария-Луиза (виж и Пауновски, 1971). По повод на референдума е поръчано изработването на Статуя на Републиката²⁰, която още на 8.09.1946 г. е издигната напълно символично точно срещу Двореца. Знаково действие е и частичното премахване на оградата на Двореца през същата година²¹ – сградата-емблема на монархията е разградена и предоставена на народа. Цялостното видоизменение на парка и прилежащата към Двореца територия става постепенно, чрез

III продължава и до днес традицията на жените в семейството, като подпомага редица институции. Повече информация на адрес: <https://www.kingsimeon.bg/istoriya/n-v-tsar-boris-iii/n-ts-v-knyaginya-mariya-luiza/>.

²⁰ Стою Тодоров, един от авторите на 12-метровата гипсова статуя, разказва как същата е разрушена за да бъде направено място за изграждането на Мавзолея на Г. Димитров през 1949 г. (Белчева, 2016).

²¹ Премахването на оградата е увековечено на филмова лента, дигитализирана и достъпна за гледане в канала на документалната поредица „Българският 20-ти век“ в популярната платформа за споделяне на видеосъдържание Ютюб. Достъп на: <https://www.youtube.com/watch?v=fLZ7ZyYlyFk>.

Ил. 3. Инициалите на княз Фердинанд I и княгиня Мария-Луиза като част от парапета на южната тераса на Двореца (североизточно крило) (Сн. © М. Звънчарова)

пълното премахване на оградата²² и снижаване на терена²³. Дворецът става седалище на Министерския съвет, като едно от помещенията на втория етаж е избрано за кабинет на Георги Димитров. Премахната е буржоазната украса от стените и таваните, заменена от орнаменти със строги и семпли линии. Пищно украсената камина от карарски мрамор отстъпва на камината от врачански варовик, която може да се види и днес²⁴. Дали това са символични жестове, демонстриращи обществената промяна и политическото надмощие над свалената монархия, или са

²² Любопитен факт е, че елементи от металната ограда на Двореца днес служат за ограда на 61-во ОУ в столичния кв. „Връбница“. На уебсайта на училището се посочва неточно, че „за оградата са използвани металните елементи, принадлежали на двореца на цар Борис III в Борисовата градина“. За съжаление не са разказани (ако са известни) подробности за това кой и защо е взел това решение. Достъп на: <https://ou-61.org/sample-page/>.

²³ „След 9. IX. 1944 г. най-напред е разрушена предната ограда около двора, а малко по-късно при строежа на Партийния дом, останалата северна ограда, стопанската сграда разположена в северозападна посока. Тогава е свален и терена пред южното лице, направен е гранитният цокъл и двураменното стълбище на парадния вход. С това общия вид на сградата се е подобрил. Предадена е по-голяма представителност.“ (Княжески дворец – София: Доклад за функционално и техническо състояние, 1982, с. 5)

²⁴ За това превъплъщение на кабинета на българските монарси в кабинет на Георги Димитров разказва Жанет Митова, дългогодишен изследовател на историята на София в периода на Третото българско царство, в телевизионен репортаж, посветен на резиденцията на българските царе, излъчен на 27 януари 2024 по NOVA News.

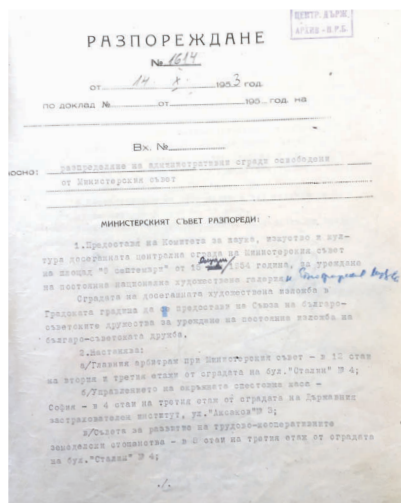

Ил. 5. Детайли от украсата на мраморни камини в Двореца (Сн. © М. Звънчарова)

прагматични решения, свързани с промяната на вкусовете и достъпните материали е въпрос на спекулация. В следствие в сградата се разполага Висшата партийна школа и би било интересно да се изследва подробно отношението към материалното и архитектурното наследство през този период.

През 1954 г., в западния край на площада на Двореца, е завършена сградата на Партийния дом – седалището на Централния комитет на Българската комунистическа партия през периода на Народна Република България (1944–1989). Във връзка с очакваното освобождаване на „централната сграда на МС на пл. „9-ти септември“ и съответно нейното преразпределяне за нуждите на други държавни институции, МС излиза с разпореждане № 1614 от 14. X.1953 г. (ЦДА, ф. 136, опис №14, а.е. 1554, л. 1):

„Предоставя на Комитета за наука, изкуство и култура досегашната централна сграда на Министерския съвет на площад „9 септември“ от 15 януари 1954 година, за уреждане на постоянна национална художествена галерия. и Етнографския музей“ – точката задраскана и дописано със син молив на ръка. [б. а.]

Ил. 5. Факсимиле на разпореждане №1614/14.X.1953 г., ЦДА, ф. 136, опис №14, а.е. 1554, л. 1

С това разпореждане се удовлетворява постъпилото по-рано искане от Съюза на художниците да заемат сградата, мотивирано с аргумента, че „най-подходящо използване на бившия дворец е или музей, или изложбена галерия – както това е във всички страни, където е свалена монархията“ (ЦДА, ф. 136, опис № 14, а.е. 1554, л. 38). Същевременно обаче е добавен още един наемател – Етнографският музей, който по това време също страда от недостиг на помещения. Макар и лаконично обосновано това искане съдържа идея как може да се използва сградата подходящо и в унисон с установената практика в други европейски страни. В България обаче е започнал преход от европеизация към съветизация и заедно с него „мъчителната пренагласа за живот и творчество от отворената европейска култура на ХХ в. в почти херметически затворената съветска общност, в която по силата на международните договорености България е принудена да се развива“ (Христова, 2010, с. 474; по темата виж и Калинова, 2011). Сградата е поделена между две организации – СБХ и Етнографският музей²⁵. Не

²⁵ Съхранен е документ от 19.X.1953 (№ 1429) за постъпилите искания от страна на 9 различни институции и ведомства, които изпитват затруднения поради недостиг на помещения (ЦДА, ф. 136, опис №14, а.е. 1554, л. 35). В него под номер 6 фигурира и Етнографският музей, поради това, че „помещенията му са съвсем недостатъчни да задоволят неговите нужди“. Този документ обяснява нанесената впоследствие и на ръка корекция в разпореждане № 1614, с която към ползвателите на сградата се добавя и Етнографският музей. Допълнителни мотиви на решението не са изложени, може би е ясно от само себе си защо именно музеят е предпочетен пред останалите 8 желаещи, като се има предвид вече взетото решение Дворецът да бъде предоставен на СБХ. С решението да бъде разположен в бившата дворцова сграда Музеят е поставен

само е пропуснат исторически момент, подходящ за създаването на дворец-музей, но е и заложен тежък проблем пред бъдещето на сградата, който се корени в липсата на единно управление.²⁶

В следващите десетилетия се разиграва тихата битка за остатъците от царското (дворцовото) движимо имущество. Съдбата на тези вещи е обект на дългогодишно дирене, проучване и старателни грижи да се съхрани оцелялото от страна на редица български музейни и библиотечни специалисти и архивисти (и не само) (Маринова, 1997). Процесът е подробно осветлен от група музейни специалисти в София, под ръководството на Цветана Кьосева²⁷, които участват в проект за издирване и описване на т.нар. царски колекции в българските музеи. Професионалният, но едновременно с това тъжно-гневен разказ на музейните специалисти за съдбата на дворецовото имущество съдържа и оптимистичен елемент – винаги се намират хора, които търсят, знаят, пазят, разказват. Във всяка една от изброените в цитираното изследване институции на паметта има специалисти, които (отлично) познават царските колекции, работят по един или друг начин за тяхното представяне и навярно имат чудесни идеи какво е необходимо и какво може да се направи, за да заеме това наследство подобаващо място в националното ни културно наследство и градската среда на София. Тези хора обаче или не са в позиция да взимат управленски решения, или все още не е създадена необходимата обществена среда, която да изиска и

в парадоксална естетическа ситуация, както проличава още в следващото десетилетие, когато се налага да се прикриват стените и таваните на Двореца, за да може да се експонират образците на българската материална култура без това да влиза в очебийно противоречие с буржоазната стилистика на оригиналната дворцова орнаментика.

²⁶ Това мнение е изказано и от Ал. Вълчев (2004, с. 138): „За съжаление България няма дворец-музей, с каквито се гордеят почти всички европейски държави. Дори сградата на царския дворец в центъра на столицата, където са устроени Националната художествена галерия и Националният етнографски музей, е претърпяла многобройни архитектурни и инженерни вмешателства и трудно би се превърнала в дворец-музей. А тези музеи носят самочувствие на всяка страна, демонстрират високите постижения на приложното изкуство и техниката, на майсторството в обработката на материалите, на уникалността на творчеството и неговия единен генезис, независимо дали е художествено или техническо.“

²⁷ През 2014 г. авторката на проекта и на увода към този сборник и негов съставител, проф. Цветана Кьосева, издава самостоятелна монография по темата, в която обобщава и анализира резултатите от това изследване, като го фокусира върху проблемите на формиране, управление и социализация на т.нар. царски колекции в българските музеи.

Ил. 6. Детайл от каменната пластика, останала след премахването на монархическия герб над централния вход на Двореца (2002 г.) (Сн. © М. Звънчарова)

позволи подобаващо представяне на културното наследство на Двореца (и съответно – на монархическата Трета българска държава). Спорадичното и предпазливо показване на съхранените вещи, както и представянето им в „стерилен“ контекст²⁸, потвърждават, че общественият дискурс все още не е достатъчно освободен от идеологическата предубеденост, която хвърля вината за Националните катастрофи от първата половина на ХХ в. изцяло върху плещите на българските монарси (обитатели на Двореца) и поне половин век изкривява техния исторически образ.

През 1978 г. Дворецът е обявен за паметник на културата с архитектурно-строителна, художествена и историческа стойност, с категория „национално значение“ (ДВ, бр. 40 от 1978, писмо № 2637

---

²⁸ „Характерен момент в експонирането на предметите от царската колекция във всички временни изложби след началото на 90-те години на ХХ в. е избягването на конкретно-историческия контекст в музейния им показ. Предметите се експонират на базата на колекционния принцип главно в качеството им на произведения на декоративното и приложното изкуство. [...] Независимо от разполагането на предметите в един условен хронологичен ред и тук липсват каквито и да са оценки за ролята на монархията в българската история. Това е съзнателна политика на сътрудниците от отдел „История“, свързана с все още неуточнените научни оценки за монарсите в Третото българско царство, а също така и с болезнената чувствителност на част от българското общество към налагането на определени мнения за новата българска история.“ (Кьосева, 2004, с. 168-169)

от 07.06.1988 г. на НИПК²⁹, съгласно чл. 47 от ЗКН)³⁰. Съгласно със Закона за културното наследство (2009) в тази категория попадат „археологическите резервати, както и други културни ценности с изключителна стойност за културата и историята на страната“ според своята културна и научна стойност и обществена значимост (чл. 50 (1), т. 2). Това предизвиква неговото подробно обследване през 1982 г. от комисия на Националния институт за паметниците на културата, което завършва с доклад за състоянието. Докладът съдържа констатацията, че „дълго време (до I св. война) мащабът на Княжеския дворец е служил за мярка и мащаб на всички обществени и жилищни сгради“, като същевременно политическата конюнктура изисква да отбележи, че „След 9.IX.1944 г. Балконът на Двореца бе трибуна от която вожда и учителя (sic) на българския народ Г. Димитров произнасяше своите пламенни речи на Митинги пред многохиляден народ. От този балкон той честити на българския народ новата власт – републиката.“ (с. 4). Без да има това за цел, докладът по този начин припознава своеобразното наслагване на емблематичност върху сградата и нейния площад, чието име се променя заедно с всяка смяна на политическата доктрина у нас.

Констатирано е, че общата площ, която заема НХГ е 3500 кв.м, а НЕМ – 2470. Остава неизползвана голяма част от подпокривното пространство – 1050 кв.м, както и „не е известно (доказано) в момента дали под централната част е имало изби, в последствие затрупани.“ (*Княжески дворец – София ...*, 1982, с. 9).³¹ В този доклад, преди повече от

²⁹ Националният институт за паметниците на културата (НИПК) е създаден през 1957 г. към Комитета за просвета и култура. Негов наследник е Националният институт за недвижимо културно наследство (НИНКН). Повече информация на адрес: <http://ninkn.bg/Posts/view/11>.

³⁰ Списък на недвижимите културни ценности / недвижими паметници на културата на територията на област София-град, съгласно ЗКН виж на сайта на НИНКН: <http://ninkn.bg/Documents/categoryPreview/13>.

³¹ Заключението за избите противоречи на широко разпространената мълва за тунели, които свързват Двореца с околни сгради, например с Военното министерство или дори с катедралния храм Александър Невски. Според някои сведения, тези тунели служели и за внасяне на храната в Двореца, като в един от тях можел да се движи дори автомобил. Тези разкази не се позовават на ясно посочени източници. В своята книга за цар Борис III Недю Недев (2013, с. 11) помества следното описание: „Първият тунел свързва кухнята, която се намирала в северозападната част на парка - сграда на два етажа с тавански помещения и дълбок зимник. В него се съхраняват вина, деликатеси и продукти. По този тунел се внася храната на царското семейство, също за приемите и баловете. Той е толкова голям, че по него може да мине автомобил. Вторият тунел е в

40 години, Комисията констатира следните два основни проблема:

1. По отношение на паметника. Начина на провеждане на сегашната функция не държи сметка за архитектурно-художествените естетически качества на сградата на бившия дворец.

- При поддръждане на музейната и художествената експозиция подходът е бил едностранчив, т.е. показване само на експонатите (етнография, картини, скулптора), без да се отчете участието на интериора в естетическото и познавателното въздействие върху посетителите. Начина на експониране на материалите не само, че не уважава архитектурно-художествените качества на богатите вътрешни пространства, но в отделни помещения стените и таваните са напълно закрити.

- За фондохранилища се използват помещения, с подчертани качества на вътрешно оформяне, орнаментирана мозаечна и мраморна настилка, пластична обработка на стени и тавани, малки архитектурни форми, декоративна ниша, фонтан, метални колони и др.

2. По отношение на съдържанието на НХГ и ЕИМ:

- Липса на достатъчна площ е наложила механично натрупване на експонати [...], затваряне на много прозорци, при което се получава недостатъчно осветление и неприятно редуване на тъмни със светли участъци, на естествено с изкуствено осветление.

- Всички фондохранилища са достигнали крайна степен на вместимост [...]

- Няма вертикални връзки-асаньори [...]

- Липсват ателиета за консервация и реставрация [...] и др.“

съседство с хранилището, което е разположено под източната част и отвежда на юг към караулното помещение. Следи от този тунел били разкрити при строежа на бившия мавзолей. По някои сведения, той свързва Двореца с Военното министерство. Третият тунел започва от средата на подземие и се насочва на север към ул. „Московска“. Съвременници предполагат, че той води към криптата на „Св. Ал. Невски“. Четвъртият тунел, който е най-голям, се насочва на запад, придворните твърдят, че той свързва Двореца с Националната банка. Двата големи тунела, които водят на север и запад, са залостени с дъбови врати и никога не се е занимавал с тях и не е проучвал тяхното предназначение.“

Ил. 7. Разделеното парадно стълбище на Двореца (2002 г.) (Сн. © М. Звънчарова)

Основната задача на НИПК е да регистрира сградата на Двореца като културна ценност и да се погрижи за нейното опазване и съхраняване. Оказва се, че характерната ѝ емблематичност като един от европейските архитектурни шедеврови в стила на френските дворци от XVIII в. с елементи на ренесанс и барок е напълно несъвместима с характерната емблематичност на т.нар. традиционна българска битова култура, която пък е обект на съхраняване и опазване от страна на Етнографския музей. Ето защо докладът констатира значими проблеми с експлоатацията на сградата именно в частта, отдадена на Музея (*Княжески дворец – София ...*, 1982, с. 12):

„Като общо заключение, размерът на увреждане на оригиналните интериори е чувствителен. Най-значителна е намесата при етнографската експозиция на втория етаж. При нейното поддръждане навярно е почувствано несъответствието между материала, изработката и обема на експонатите и коренно различния характер на интериора, като упадък, пластика и епоха. Резултатът е пълно закриване на таваните и стените, така че посетителят попада неочаквано от елегантната обстановка оформена в духа на стила „Рококо“ в една картонена кутия. [...] Всички стени на втория етаж, с много малко изключения са покрити от пода до тавана с допълнителни пана.“

*Ил. 8. Различни декоративни елементи от интериора на Двореца (ЕИМ, 2002 г.)
(Сн. © М. Звънчарова)*

На страниците на доклада проблемът е представен от перспективата и на двете институции наематели, за които сградата на Двореца се явява огромно предизвикателство – поради трудната и скъпа поддръжка, както и поради непригодността на помещенията за специфичните цели на съхраняване и експониране на съответните културни ценности. В символичен план съ-битието на сградата-паметник на културата³² като емблема на монархията и място за показ на народната култура е травматично и непродуктивно. Дисонансът е усетен и се прави опит да бъде преодолян, като се закриват единият културен пласт, за да не пречи на другия. Доколко съзнателно са поставени в противоречие е обект на спекулации. Факт е обаче, че и до този момент все още не е намерена успешна формула за съвместяването на двете разглеждани измерения на културното наследство на Третата българска държава. Дворецът днес е своеобразна емблема на този гордиев възел.

Решението сградата да се подели между две институции спасява моментно критична ситуация. Оказва се дългосрочно, но и недалновидно, като работи в ущърб и на двата вида наследство – монархическото и етнографското. Не е намерен начин за адекватната текуща поддръжка

³² Понятието „паметници на културата“ е заменено от „културни ценности“ със Закона за културното наследство, влязъл в сила от 10 април 2009 г.

на сградата, като интервенциите са наложени от аварийни ситуации или произтичат от конюнктурен интерес³³, без да се отчита като водещ статутът на сградата като културен паметник от национално значение и без да се създават условия за устойчивото му опазване.³⁴

В началото на новото хилядолетие се прави опит за промяна на функциите на сградата, който може да се окаже като курioзен. Тук си струва да се коментира, защото е свързан най-вече с емблематичността на сградата и значението ѝ за българската държавност. Става дума за желанието Дворецът да се превърне в президентство, изразено през 1999 г. от втория президент на Републиката, Петър Стоянов (1997-2002).³⁵ Единственият видим резултат от този опит е специалното изявление на

³³ През 1998 г. по програма „Рафаел“ и с подкрепа на правителството е ремонтиран покривът и зимната градина. БАН отпуска 8 млн. лв., а ЕИМ използва още 2,5 млн. лв., дарени от Япония за реставрирането на експозиционни зали на първия и втория етаж. Повече за програмата и изискванията към обектите (виж *Програма Рафаел*, 1998). Публикувано е и изявление на ръководството на Етнографския институт с музей (1999). През 2001 фирма ЕКСА печели конкурс за фасадна реставрация на източното крило, с финансовата подкрепа на фондация „Месершмидт“. През 2003 г. Министерството на културата финансира реставрацията и на западната фасада. Подробности за трите проекта за реставриране на части от Двореца с участието на фирма ЕКСА (1998, 2001, 2003) могат да се видят на нейния уебсайт <http://www.eksa.org/obektidetails.aspx?vid=6&id=65>. Частични ремонти са осъществявани и в двете части на сградата през 2012 и 2017 г.

³⁴ Докладът от 1982 г. не пести информация и за техническото и физическото състояние на основните архитектурни елементи и материалите, от които е изграден Двореца. Специалистите, които са го изготвили, заключават, че е „наложителна пълна конструктивна реставрация със закоравяване на хоризонталните шайби и постигане на пространствено взаимодействие на конструкцията срещу хоризонтални сили, чрез вкарване на подходяща носеща система“ и стигат до извода, че „като се има предвид, че твърде малко са стигналите до нас сгради с подобна блестяща вътрешна декорация, проблемът с консервацията и реставрацията ѝ трябва да бъде водещ при опазването на паметника.“ След като набелязва стъпките, които трябва да се предприемат за се спаси сградата, авторите на доклада правят и следното признание: „Частичната реставрация на главния вход на двореца и няколко фасадни реставрации на жилищни и култови сгради в София доказаха, че липсата на специализирани ателиета за консервация, реставрация и реконструкция на гипсови орнаменти, метални отливки и обков и керамика, поражда изключителни трудности при изпълнителската работа.“ (с. 14, 24)

³⁵ Един журналистически материал, публикуван на 1.02.2000 г. във в. Дневник, припомня как „президентът поиска Националната художествена галерия (бившият царския дворец и турски конак) за резиденция, защото нацията имала нужда от допълнителни знаци на самочувствие“. Авторът на материала коментира по следния начин: „Нацията преглътна и този провинциализъм.“ (*Безспорно през 1999 г. Петър Стоянов работи...*, 2000)

ръководството на Етнографския институт с музей при БАН по темата по време на нарочно свикана пресконференция, в което между другото се казва също:

„Националното самочувствие не се гради само върху представителните сгради на държавната власт. Навсякъде по света етнографските музеи, както историческите, археологическите, природо-научните и пр., се намират в сърцето на града. Когато се откриват български етнографски изложби в чужбина, над тях винаги се вее българският трибагреник и те представят достойно страната ни – доказателство за това е, че етнографските изложби получават покани за гостувания в чужбина за сметка на приемащата страна, без това да струва нито лев на българската държава.“ ([Ръководството на Етнографския институт с музей ...], 1999).

Прелюбопитен е патосът на това изявление, с неговия трибагреник и етнографски изложби, неструващи нито лев на българската държава, който в крайна сметка по интересен начин разграничава съдържимото на музея от сградата-домакин. И то е някак по-важно за националното самочувствие. Седемнадесет години по-късно идеята е възродена и представена още по-пикантно от проф. Божидар Димитров (тогава директор на Националния исторически музей). В своя статия за в. Труд, проф. Димитров (2017) предлага следните аргументи в нейна подкрепа:

„Така например, при нас сградата на Националната художествена галерия е бившият царски дворец. Но преди това той е бил изграден от турците и е бил седалище на областния управител на европейските владения на империята. Колкото и куриозно да звучи, там е резидирал първият държавен глава на България Васил Левски. Разбира се, по неволя – той е бил затворник там. Но Батенберг населява тази сграда и след ремонт прекарва няколко години в нея. След това са Фердинанд и цар Борис III до края на управлението си. Когато възстановихме фигурата на държавния глава в лицето на президента на републиката, ние го смотахме в една част от големия комплекс на хотел „Балкан“, бивш „Шератон“, Министерството на образованието и т.н. Редно е сградата на НХГ да бъде реконструирана и там да бъде настанен държавният глава.

Ил. 9. Различни декоративни елементи от интериора на Двореца (ЕИМ, 2002 г.)
(Сн. © М. Звънчарова)

А мястото на галерията е в сградата на Българския Лувър.³⁶

В крайна сметка Министерството на култура излиза с Концепция за водещи столични музеи (2010). Факт е, че три от общо четирите предложения, върху които е изградена концепцията, биват осъществени, а именно: Национален музей на визуалните изкуства в кв. 500, Национален музеен комплекс „Арсенала“, Музей на тоталитарното изкуство, които доизграждат мегаструктурата на Националната галерия³⁷. Въпросът за причините единствено предложението за уреждане на експозицията на Музея на София в „бившия Княжески дворец“³⁸ да не се реализира, може би си струва да се изследва самостоятелно (Маринова, 2010).

³⁶ Този път обаче идеята легитимира една по-дълбока цел, един спорен, но за разлика от много други – реализиран проект – т.нар. Български Лувър или Квадрат 500, открит на 25.05.2015 г. като част от Националната галерия.

³⁷ Повече информация за отделните музеи на сайта на Националната галерия: <https://nationalgallery.bg/bg/visiting/kvadrat-500/>; <https://nationalgallery.bg/bg/visiting/sofia-arsenal-museum-of-contemporary-art/>. <https://nationalgallery.bg/bg/visiting/museum-of-socialist-period/>.

³⁸ Сградата продължава да бъде наричана „бивш Княжески дворец“ в официалните съобщения – може и да е израз на инерция, автоматично препредаване на подадена информация. При всички случаи обаче това налага мисленето за сградата като за нещо „бивше“. Среща се дори във вариант „бившия Конак“, което е и фактически неточно, като се има предвид, че от сградата на Конака са оставени само основите и далечната архитектурна прилика.

Ил. 10. Съвременна употреба на сградата. Витражите на православния параклис, гледани откъм северната зимна градина, където няколко години се помещава бар To-ba&Co (НХГ, 2002 г.) (Сн. © М. Звънчарова)

Темата за интегрираната и устойчива градска среда включва поддържането на пространства, които носят памет, и общности, които я споделят и преживяват като я надграждат, обогатяват и на свой ред препредават. Общностите се създават по-трудно от сградите и за разлика от тях много трудно, дори никога, не успяват да придобият толкова отчетлива обозрима обект(ив)на форма. Отношението им към градската среда преминава през отношението на индивида, както казва Дмитрий Варзоновцев: „в града дори и сетивната сфера на индивида се произвежда извън него самия, но с необходимост се интериоризира от него самия, преживява се като негова собствена истина.“ (2003, с. 75)

В светлината на тази идея, както и през призмата на градското общество и активното гражданско отношение, съдбата на сградата е белязана най-вече от липсата на общност, която да я припознава за „своя собствена истина“. В края на 40-те години на ХХ в. тя губи своята естествена общност, но някак оцелява, въпреки че се оказва идеологически несъвместима с установената народна власт и съответно бива подложена на системно заличаване и унищожаване. От 1956 г. се стопанисва споделено от Министерството на културата и Българската академия на науките, които теоретично и функционално са на върха на институционната йерархия в областта на грижите за културата и

образованието. Може да се каже, че се променя и нейният обществен статус – превръща се в представително място по отношение на българското изкуство и народна култура – през новото съдържание, с което са изпълнени залите ѝ. Това създава и предполага широк публичен достъп до сградата, но и силно променя присъствието ѝ в градското пространство. На практика доколко и как ще се пресъздава и препредава споменът за Двореца като такъв остава в ръцете на двете културни институции, които го обитават, всяка подвластна на конюнктурата в собственото си министерство.

Информацията за самия Дворец, която е представена на посетителите на място, вероятно съвсем естествено бива пречупена през дейността и нуждите на всяка една от тези две културни институции. Не е без значение и ефектът, който изкуственото разделяне на двете части на сградата, оказва върху посетителите на Галерията и Музея³⁹. Така, в продължение на десетилетия, всяка от двете институции изгражда собствена общност от посетители, без да адресира и съвместява възможността те да са посетители и на съседната, и още по-малко – на самия Дворец като архитектурна забележителност. По всичко личи, че все още е невъзможно да се мисли да бъде възстановена прекъснатата естествена връзка между двете части на втория етаж⁴⁰.

---

³⁹ Все още не е създаден и реализиран комуникационен модел, който ясно да обяснява, защо е необходимо да се закупят два отделни билета, след като общият вход създава други очаквания (особено ако посетителите идват за пръв път или пък са чужденци, защото информацията на английски е с редки изключения оскъдна). Би било чудесно, ако съществува възможност за закупуване на комбиниран билет, съпроводен от план на сградата с обозначение на териториите на двете обитавани институции.

⁴⁰ Драстичен пример за продължаващата вече десетилетия физическа разделеност на двете части на сградата може да бъде открит в брошурата, с която се рекламират Европейските дни на наследството в София (17-18.09.2022 г.). В рамките на тази европейска инициатива, с подкрепата на Министерството на културата, Столична община, Френското посолство и Френския културен институт в България редица емблематични софийски сгради-паметници на културното наследство отварят своите врати за посетители. Брошурата има за цел да оповести списъка с обектите, които са включени в инициативата, техните адреси и работно време на указаните дати. Под номер 1 в списъка е включен „БАН – Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей“, с адрес на ул. „Московска“ № 6А, а под номер 21 фигурира „Национална галерия – Двореца“ на ул. „Княз Александър I“ № 1. С други думи, сградата-обект на посещения в рамките на инициативата участва с два от своите входове, всеки независимо от другия, което буди почуда и недоумение у всеки, който решава да планира деня си спрямо предложената последователност на посещенията.

Все пак е важно да се отбележи, че с времето е налице положителна промяна – интернет пространството е наситено с информационни материали, част от които разкриват и нови, непознати факти; музейната гилдия в София е реализирала поне няколко инициативи, посветени на популяризирането на оцелялото царско наследство; в сградата, за всички посетители, са разположени информационни табла, които разказват за нейната същност и минало; сградата като архитектурен обект от национално значение е включена в редица опознавателни турове, посветени на т.нар. Стара София. В РИМ София, НХГ, НВИМ, НИМ могат да се разгледат специално устроени експозиции и зали за историята на Третото българско царство. Липсата на синхронизирано и интегрирано представяне, на единен, цялостен и подробен разказ за сградата и свързаното с нея културно наследство води до непълно отразяване на всички аспекти на културното наследство, които я превръщат в емблематичен обект. Тази липса е причина и за ерозирането на градската памет, тя раздалечава историческото време на отделните поколения, обрича на забравяне знанието за миналото и поуците от него. При всяка поредна годишнина от емблематични за града София събития, като светването на първата електрическа крушка, първият бал или първият трамвай, припламва мимолетната искра на общественото любопитство за Двореца, неговите обитатели и въобще за Стара София (виж и Недков, 2008).

Особено обнадеждаваща част от споменатата промяна е появата на изложбата „Дворецът за изкуството“⁴¹ в НХГ. В тази изложба са представени избрани произведения от колекцията платна, принадлежали на Двореца и царското семейство. Журналистката и блогър Адриана Попова в своя статия за електронното издание на сп. „Ева“ представя изложбата по следния начин:

„Картините от изложбата „Изкуството за двореца“ трябва да се гледат като едно цяло с историята на самия дворец: парадният

---

⁴¹ В текста, представящ изложбата на сайта на НГ, се разказва, че тя е „разположена в седем зали на втория етаж на Двореца. В една от тях, известна като „Червения салон“, е направен опит за „съживяване“ на двореца – тя е оформена с картините, които са били там по царско време.“ По данни от сайта като партньори в този проект участват Софийската градска художествена галерия, Националната художествена академия, Централният държавен архив, галерия „Лоранъ“ (Николаева, 2019).

Ил. 11. Металният паранет на източния вход на Двореца и лианите на глицинията (март 2023) (Сн. © М. Звънчарова)

портрет е също толкова показателен, колкото големите месингови полилеи в Тронната зала, глицинията, нарисувана от Мария-Луиза, и до днес драпира балкона на бившия будоар на княгинята. „Изкуството за двореца“ се опитва да запълни липсващото знание за живота, който е кипял тук, и дава плътност на историческите сенки.“ (Попова, 2019)

Насищането с разнообразна информация за Двореца от различни източници, като че ли засилва усещането за непоносимата празнота на залите на Двореца, лишени от принадлежащото им съдържание, занемареното и неприветливо стълбище.⁴² Днес има само блед спомен

⁴² Изкушена съм да цитирам без намеса един пост на Кристин Разсолкова (с нейно позволение) във Фейсбук от 18.03.2023: „Бях се объркала с крайната дата за изложбата на Жорж Папазов и днес отидох. Изложбата е направена с мисъл, познания и труд, но защо е в Двореца?! Мястото не е подходящо и тя би изглеждала значително по-добре ако беше в модерно изложбено пространство. И за пореден път си казах, че не искам да влизам в това тъжно и неприветливо място. Всъщност загадъчно място, защото как да разбереш, че си в Националната художествена галерия на европейска страна. Влизаш в празно, студено и неуютно фоайе. Посреща те надпис Tickets, един възрастен охранител, полузаспал и полупадащ от стола си и една мила продавачка на билети в пухено яке. Пред тебе се открива красиво стълбище и огледало, а пред огледалото са сложени знамената на България и ЕС. Зад тях има украса от три редици отдавна умрели растения в малки пластмасови саксийки. Не упреквам колегите, правят това което могат и трудностите им са много. Въпросът е как се мисли това място, каква е визията за него и има ли я. Няма да сравнявам с Националната галерия в Лондон,

от бляскавия интериор на определяния от съвременниците си като „най-изтънчения и изискано поддържан дворец в Европа“ (*Царски дворец в София*, б.г.), като дори сравнително най-добре реставрираната Тронна зала стои лишена от своята мебелировка. Ако читателят е прочел пикантните истории за софийските балове или изтънчения дворцов церемониал, то някак естествено се поражда желанието да види къде са се случвали те, още повече че Дворецът е в центъра на София, може би се налага да бъде заобиколен, но няма как да бъде подминат. Искане ми се да вярвам, че появата на коментирания изложба е знак за това, че запълването на „липсващото знание за живота, който е кипял тук“ или казано иначе – пълнокръвното интегриране на Двореца в градското пространство и културен живот, е усетено като потребност, за чието удовлетворяване вече се работи активно.

Историята на Двореца показва уязвимостта на градската среда и особено на емблематичните ѝ места при драстична промяна на политическите условия. Устойчивата градска среда е предпоставка за съхраняването, предаването и непрекъснатото обогатяване на културната памет, съставена от взаимовръзките на множеството разкази, от които е изградена. Дворецът е ярък пример за прекъснати връзки между различните културни и исторически разкази, които поднася софийската градска среда. Той е особен и емблематичен случай по много причини, като една от тях може би е загатната и от Юрий Вълковски, който в разговор за „Литературен вестник“ споделя едно свое интересно наблюдение, че „често се говори за това защо се представяме с фолклор, а не представяме съвременен театър, литература, кино и т.н. Колкото повече си мисля за тази дилема, смятам, че тя е между традиционно, консервативно наследство, което включва и традиционното изкуство, а от другата страна са иновативните неща.“⁴³

където те посреща охрана и пазители в униформи и две каменни вази с огромни букети живи цветя. Всичко в галерията говори, че е специално място, обичано място, ценно място за което се грижат, че е институция и служителите го показват с поведението си. Всичко в Двореца ми казва „Не съм галерия, не съм институция, не знам какво съм“. Служителите не изглеждат горди от това, че са там. Не бих писала всичко това ако не бяха умрелите цветя зад знамената, в центъра на това стълбище, защото те са част от усещането, че не си там, където искаш.“

⁴³ В разговора на тема „Културно наследство и съвременна култура – трябва ли да избираме? Градът и културата“ с модератор М. Калинова участват: Д. Андреева (Обсерватория по икономика на културата), Я. Генова (Фондация „Следваща страница“),

*Ил. 12. Съвременни водосточни тръби по фасадата на Двореца, югоизточен еркер (март 2023)
(Сн. © М. Звънчарова)*

Този спор между старото и новото все пак успява в някои творчески изяви да доведе до симбиотични форми (например откриване на иновативна интерпретация на фолклорни произведения, на каквито традиционните ни песни и танци се радват в изобилие). Като цяло обаче сякаш преобладава протиборството на „или“ и трудно си пробива път допускането за съ-съществуване на старото и новото. Подобна мисловна нагласа съществено препятства създаването на пълнокръвни интегриращи интерпретации, които да запълнят образа на модерната градска среда. Това би означавало помиряване на трудносъвместими форми на културно изразяване (каквито в Двореца например са „народното“ и „царското“), приемане и осмисляне на одомашненото „чуждо“ наследство – защото всичко това в действителност е било. Своеобразно изпитание на подобен опит за създаване на интегриран градски разказ (въображаемо културно пространство) е въпросът дали и как ще припознаем Двореца като свое наследство. Доколко обаче отношението към Двореца е въпрос на избор, при положение, че е налице правно основание, въз основа на което сградата е обявена за паметник на културата (ДВ, бр. 40 от 1978)?

Опазването и социализирането на сградата Двореца е свързано с проблемите на материалното културно наследство. Когато се поставя

доц. А. Топалджикова (театровед, преподавател в НАТФИЗ), М. Коева (издателство „Фама“), Ю. Вълковски (Фондация за градски проекти и изследвания), Я. Атанасов (писател, основател и директор на фестивала „София: Поетики“).

въпросът за пълноценното интегриране на този паметник в градска среда обаче не може и не бива да се пренебрегват аспектите на нематериалното културно наследство, които са свързани с нея. Всъщност колкото със самата сградата, още повече с нейните обитатели – монарсите княз Александър I Батенберг (1879-1886), княз и цар Фердинанд I Български (1886-1918) и цар Борис III Обединител (1918-1943), техните семейства, близкото обкръжение и служители на Двореца. Апогеят на мащабното и всеобхватно влияние върху всички сфери на живота в София и страната е 31-годишното управление на Фердинанд. По сведенията на съвременниците, присъствието на цар Борис III е далеч по-скромно като бит, ритуалност и публична изява (без това да е оценка на влиянието на личността на царя) (Груев, 1991; Леверсон, 1992).

От гледна точка на нематериалното културно наследство, формирано от изграждането и присъствието на Двореца (не като сграда, а като емблема на местната форма на европейска монархия) в софийската и българската среда, могат да се открият няколко основни посоки на влияние. За съжаление, не ми е известно да е изследвано социалното влияние – а именно чрез целенасочено проучване на спомените на съвременници, за което вече демографски е твърде късно. То остава представено опосредствано, чрез спомени и пикантни лични истории, които пък от своя страна са доста условни като изследователско градиво.

Все пак, като се анализират наличните извори и множеството изследвания на различни измерения на държавно творческата дейност на цар Фердинанд (и без да се пропуска влиянието на неговата майка – княгиня Клементина), могат да се изведат няколко основни посоки на въздействие. На първо място, монархът се заема с обзавеждането и преобразяването на Двореца по свой вкус. Известно е, че дейно участва в избора на материали, мебели, в архитектурните решения при дострояването на Североизточното крило, и при последвалите преустройства. Строежът на сгради по подобие на дворцовата архитектура придава европейски нов облик и усещане за градска среда в Столицата (Разсуканов, 1937). Европейските архитектурни стилове и похвати проникват и чрез дейността на цяло поколение български архитекти, образовани в чужбина. Един от тях е Никола Лазаров, който замества Фридрих Грюнангер на поста придворен архитект. В София се

изграждат специализирани ателиета, които обслужват разгърналото се строителство, но и неминуемо внасят естетика и умения, каквито не са познати в София до този момент (*Как София се превръща в европейски град*, 2018).

Единотнай-безспорнитеприносинаФердинандзаградоустройството (не само на София) е дейността му по създаването и поддържането на градските паркове и градини. Някои от тях могат да се видят по старите фотографии от XIX и нач. XX в. (Градската градина на юг от Двореца, Княжеската градина срещу Ректората), където личат техните контури и изрядна форма. Много изследвания са посветени на разнообразието от растителни видове и грижите, които старателно и упорито са полагани от страна на владетеля не само да бъдат отгледани градините, но и да бъде изградена нужната експертиза, която да им осигури устойчиво развитие и добро бъдеще. Съвременниците си спомнят пипиниерата, разсадниците, страстта на Фердинанд към орхидеите, ревнивото изграждане на парка Врана. Полагат се основите на ботаническа и зоологическа градина, на жителите и посетителите на града се предлагат нови атракции.

Огромна е заслугата на монархическото семейство за изграждане на първите български музеи и научни институти. Известен със страстта си към природните науки, ревностен ловец и природоизпитател, любител на българските планини и гори, цар Фердинанд се изкушава и от научна дейност в областта на ентомологията, ботаниката, канен да участва и да води международни конференции. Неговият пример бива продължен и от синовете му, особено от престолонаследника Борис. Заради активното си отношение и пиетет към българската природа, Фердинанд е наричан дори „екологичен“ цар, като се твърди, че шопите го запомнили добре, заради безмилостните глоби, които им налагал за изсичането на дървета в софийските паркове. Много истории описват този авангарден за времето си културен модел, напълно непознат, а вероятно и неразбираем, но как и дали той се е отразил на местния манталитет за съжаление не е проучено.

В областта на нематериалното културно наследство следва да се отбележи и формиращото влияние по отношение на европейския обществен протокол, обноски и поведение. Историите за първия дворцов бал от времето на княз Александър I, последван от пиршествата и разкошните приеми на Фердинанд, с многостепенни менюта и изискан

ритуал, на който завиждал не един европейски посланик се преразказват и до днес. Сблъсъкът между заварените (естествени и некултивирани) и внесените (плод на елитно възпитание и наследствен аристократизъм) маниери и обноски води до процес, който може да се нарече дори културна колонизация. Постепенното се формира софийски елит, дворцово общество, което подражава и се учи от монарха и неговата грижливо подобрена свита от френски благородници.

Цел на настоящото изследване е да събере на едно място и да повтори най-важното по темата, за да алармира, да предизвика реакция, да доведе до промяна. Дали обаче е постижима, на фона на всичко, което се случва с историческия облик на София в последните (поне) три десетилетия?⁴⁴ Изследването поставя въпроса за актуалното състояние на Двореца през призмата на културното наследство като интегрална част от съвременното градско пространство и мощен ресурс за представянето на културните ценности в синхронен и диахронен план. Потенциалът на сградата като многослоен обект на културното наследство е доказан и безспорен. Със сигурност е възможно да се намерят и средства за това да бъде реставрирана и консервирана според съвременните стандарти. Как и дали ще я припознаем като свое културно наследство? По всичко личи, че до момента Дворецът е по-скоро материална следа от чужда на мнозинството българи култура, привнесена и отстоявана от Фердинанд и неговото обкръжение. Подобен възглед обаче е крайно несправедлив спрямо силите и енергията, които поне две поколения българи влагат, за да измъкнат България от ориенталския коловоз, в който я заварва Освобождението.⁴⁵

Приносът на Двореца за урбанизацията, архитектурата, науката, изкуството, музеологията и за цялостната европеизация не само

---

⁴⁴ Например Градската градина, доразработена в края на ХХ в. като естествено продължение на Дворцовия парк, преживява поне две гръмовни събития в тези демократични десетилетия – взривяването на старата сграда на Градската библиотека (по времето на мандата на кмета Александър Янчулев, 1991-1995) и взривяването на мавзолея на Г. Димитров (по времето на мандата на кмета Стефан Софийански, 1995-2005).

⁴⁵ Както подчертава П. Стоянович, при „цялата му [на Фердинанд, б.а.] заслуга на лице, стожер и мотиватор на процеса на европеизация неговата роля нито е единична, нито този десетилетен устрем към цивилизация би бил успешен без таланта, самочувствието и делото на две поколения следвъзрожденски строители на новата ни държава.“ (2022, с. 13).

на София, но и на страната в годините на бурно икономическо, политическо и социално развитие, е многократно изтъкван и документиран, но очевидно не успява да бъде осъзнат до степен, която да гарантира устойчивото развитие на оставеното от него културно наследство. Засиленият интерес, политически и икономически акцент върху културното наследство като ресурс за икономическо развитие и социално приобщаване води до създаването на Европейската рамка за действия в областта на културното наследство (2019) и Рамковата конвенция за Съвета на Европа за значението на културното наследство за обществото (2005), основани на принципите: цялостен подход, включване и интегриран подход, изготвяне на политики въз основа на факти, сътрудничество между всички заинтересовани страни. Следването на подобни принципи при изготвянето на националните политики и стратегии за опазване на културното наследство на практика означава преди всичко да бъде заличено унаследеното от комунизма пасивно отношение, при което всичко е грижа на държавата, особено в областта на музеите и грижите по опазване и социализация на културни ценности (Petkova-Campbell, 2015, p. 277).

Настоящото изследване е силно мотивирано и от личен опит с представянето на сградата пред жители и гости на Столицата, който години наред ме подтиква да търся отговор на въпроса защо е възможно такова отношение към един от най-високите образци на европейско изкуство, които някога в България сме постигали, към сградата, която безспорно най-добре заслужава да бъде наречена европейското сърце на нашата столица и в която се преплитат всички разкази в най-новата ни история.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Айнхорн, М. (2022). *България от първо лице. Мари Айнхорн в София 1924-1925 г.* В. Търново: Фабер. ISBN 978-619-00-1486-7.

[**Безспорно** през 1999 г. Петър Стоянов работи усилено за затварянето на фабриката за илюзии] (2000). *Дневник* [онлайн], 01 февруари 2000. [Преглед на: 14.04.2024]. Достъп: https://www.dnevnik.bg/print/arhiv_pari/2000/02/01/1490283_barometur/.

- Белчева, Ина.** (2016). Статуята на Републиката: от площад „9-ти септември“ до Музея на социалистическото изкуство. *Журнал за исторически и археологически изследвания*, 3, с. 140-151. ISSN 1314-748X.
- Бурбулон, Р.** (2007). *Български дневници*. 2. изд. София: Колибри. ISBN 978-619-020-479-4.
- Варзоновцев, Д.** (2003). *Антропология на града: градът видим и невидим 1988-2003*. София: Институт за модерността. ISBN 954-989-302-8.
- Василева, С., Комитска, А.** (1999). *Наследството на Кобургите. Из съкровищницата на Националния етнографски музей*. София: Етнографски музей.
- Вълчев, А.** (2004). Дворцовата колекция в Националния политехнически музей. В: Кьосева, Ц. (състав.). *Царските колекции в българските музеи, архиви и библиотеки*. София: Български бестселър – Национален музей на българската книга и полиграфия, с. 138-150.
- Ганчев, Д.** (1973). *Спомени за княжеското време*. София: Издателство на ОФ.
- Ганчев, Д.** (2005). *Спомени*. В. Търново: Слово. ISBN 954-439-850-3.
- Ганчев, Х.** (2008). Дворцовата архитектура в контекста на архитектурното развитие в началото на ХХ век. В: *Епохата на цар Фердинанд I. Научна конференция, 20 ноември 2008*. София: ЖЛМ, с. 84-101.
- Ганчев, Х., Дойчинов, Г., Стоянова, И.** (2002). *България 1900. Европейски влияния в българското градоустройство, архитектура, паркове и градини 1878-1918*. София: Арх & Арт.
- Груев, С.** (1991). *Корона от тръни. Царуването на цар Борис III. 1918-1943*. София: Български писател.
- Давчева, Д., Овчаров, С.** (състав.) (1994). *Лисицата и Лъвът. Т. 1, Фердинанд I на фона на българската психологическа и политическа действителност 1886-1902*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“. ISBN 954-070-568-1.

- Димитров, Б.** (2017). Да пратим президента в сградата на бившия царски дворец. Труд news [онлайн], 15.12.2017 г. [Преглед на: 29.03.2024]. Достъп: <https://shortly.bg/Du6h8>.
- [Документ № 1429 от 19.X.1953 за постъпилите искания от страна на 9 различни институции и ведомства за сградата на Двореца]. В: ЦДА, ф. 136, опис №14, а.е. 1554, л. 35.
- Европейска комисия** (2019). *Европейска рамка за действия в областта на културното наследство* [онлайн]. Люксембург: Служба за публикации на Европейския съюз. [Преглед на: 22.04.2024]. Достъп: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5a9c3144-80f1-11e9-9f05-01aa75ed71a1/language-bg>.
- Иречек, К.** (1899). Княжество България, Ч. 2, *Пътувания по България*. Пловдив: Хр. Г. Данов.
- Искане** от Съюза на художниците да заемат сградата на Двореца]. В: ЦДА, ф. 136, опис № 14, а.е. 1554, л. 38.
- Йокимов, П.** (1979). За сградата на Националната художествена галерия. *София*, бр. 3, с. 22-23.
- Йокимов, П.** (1998). Австрийската архитектурна школа в България. София между XIX и XX век. В: *Австрийски архитектурни влияния в София. Края на XIX – началото на XX век*. София: Музей за история на София, с. 13-18.
- Йокимов, П., Стоилова, Л.** (2008). Водещи архитектурни личности на Независима България. В: *Епохата на цар Фердинанд I: Научна конференция, 20 ноември 2008*. София: ЖЛМ, с. 73-83.
- Казасов, Д.** (2021). *Улици, хора, събития. Моята София през XX век*. 3. изд. София: Милениум. ISBN 978-954-515-551-2.
- Как София се превръщаше в европейски град** (2018) [онлайн]: 140 години от встъпването в длъжност на първия градски архитект на София Антонин Вацлав Колар. София: Българска банка за развитие. [Преглед на: 29.03.2024]. Достъп: [https://bbr.bg/web/files/public/al---kolar-1-64-web-\(2\).pdf](https://bbr.bg/web/files/public/al---kolar-1-64-web-(2).pdf).
- Калинова, Е.** (2011). *Българската култура и политическият императив 1944-1989*. София: Парадигма. ISBN 978-954-326-147-5.

- Каназирски-Верин, Г.** (1996). *София преди 100 години*. 2. изд. София: Весела Люцканова.
- Княжески дворец – София: Доклад за функционално и техническо състояние** (1982). София: Национален институт за паметниците на културата, април-юни 1982.
- Констант, С.** (1992). *Фердинанд – Лисицата, цар на България*. София: Интерфед.
- Костенцева, Р.** (2008). *Моят роден град София в края на XIX и началото на XX век и след това*. София: Рива. ISBN 978-954-320-206-5.
- Кох, А.** (2018). *Княз Александър Батенберг. Истината за царуването му*. София: Българска история. ISBN 978-619-7496-10-9.
- Културно наследство и съвременна култура – трябва ли да избираме? Градът и културата** (2012). *Литературен вестник* [онлайн], 02.07.2012. [Преглед на: 22.04.2024]. Достъп: <https://s.shoreee.com/6тсК>.
- Къосева, Ц.** (2014). *Царските колекции в българските музеи. Формиране, управление, социализация (теория и практика)*. София: НИМ.
- Къосева, Ц.** (състав.) (2004). *Царските колекции в българските музеи, архиви и библиотеки*. София: Български бестселър – Национален музей на българската книга и полиграфия. ISBN 954-9308-32-4.
- Леверсон, А.** (1992). *Щрихи към портрета на цар Борис III*. Книга 1-2. София: МКИ.
- Маринова, М.** (1997). Предмети с дарствени надписи от „Царския фонд“ на Музея за история на София. В: *Сердика. Средец, София*. София: Национален дарителски фонд „13 века България“, Музей за история на София, с. 237-249.
- Маринова, М.** (2010). Вижданията за постоянна експозиция на Софийския исторически музей през различни периоди от съществуването му. В: *Сердика. Средец, София*. Т. 5, Културно-историческо наследство на София: проблеми и перспективи. София: ОФ. ISBN 978-954-9106-15-2.

- Милчев, Л.** (2013). *Тайни на Софийския царски дворец. Възпоменателен тур*. София: Сиела. ISBN 201-001-017-7.
- Министерство на културата** (2010). *Концепция за водещи столични музеи* [онлайн], януари 2010 г., с. 13. [Преглед на: 29.03.2024].
Достъп: https://mc.government.bg/files/745_Концепция_part1.pdf.
- Мондешка, С., Паскова, И.** (2011). Преглед на дарения в Централен държавен архив личен архив на цар Фердинанд I. В: *Модернизацията на нова България и цар Фердинанд I: Национален инициативен комитет по отбелязване 150-та годишнина от рождението на цар Фердинанд I (1861-1948)*. София, с. 59-63.
- Мосолов, А.** (1936). Спомени. В: *Военноисторически сборник*, кн. 28.
- Недев, Н.** (2013). *Цар Борис III. Дворецът и тайният кабинет*. София: Хермес. ISBN 978-954-261-271-1.
- Недков, С.** (2008). „Времена и хора – живите традиции на България“ – дългоочакваната представителна изложба на Националния етнографски музей. В: *Българска етнология*, кн. 2, с. 259-267.
- Николаева, А.** ([2019]). Дворецът за изкуството 1.03.2019 – 31.12.2023. В: *Национална галерия* [онлайн] [преглед на: 14.03.2024]. Достъп: <https://nationalgallery.bg/bg/exhibitions/the-palace-for-art/>.
- Пауновски, И.** (1971). *Възмездие*: Документално-художествена книга за царските съветници, министрите и регентите пред Народния съд 1944 – 1945. София: Партиздат.
- Петров, З.** (2019). *Исторически маршрути София – Къщи и „дворци“*. София: Сиела. ISBN 978-954-282-958-4.
- Попова, А.** (2019). Негово Царско Величество Дворецът. EVA [онлайн], 26 декември 2019 г. [Преглед на: 11.04.2024]. Достъп на: <https://eva.bg/article/38614-Negovo-Tsarsko-Velichestvo-Dvoretzat>.
- Програма Рафаел** (1998). *Култура* [онлайн], 2301, № 27, 10 юли 1998 г. [Прегледан на: 22.03.2024]. Достъп: <https://newspaper.kultura.bg/bg/article/view/1092>.
- [Разпореждане № 1614 от 14.X.1953 г., относно разпределение на административни сгради освободени от Министерския съвет].

В: ЦДА, ф. 136, опис №14, а.е. 1554, л. 1.

Разсуканов, А. (1937). *Софийският дворецъ. Сердика*, бр. 2, с. 1-7.

Достъп и на: <https://serdica.libsofia.bg/files/original/4172fb63030eb3fe9bbf79ae0866f1cb.pdf>.

Рачо Петрова, С. (2019). *Моите спомени*. София: БИ 93. ISBN 978-619-749-637-6.

Рудолф, А. (2019). *Мария Луиза – първа българска княгиня*. София: БИ 93. ISBN 978-619-749-634-5.

[**Ръководството** на Етнографския институт с музей (ЕИМ) при БАН представи на пресконференция миналата седмица своето мнение по дискусиата за съдбата на княжеския дворец] (1999). *Култура* [онлайн], 2333, № 8, 26.02.1999 г. [Преглед на: 13.03.2024]. Достъп: <https://newspaper.kultura.bg/bg/article/view/2091>.

„**Спаси София**“ показва криви и нарязани жълти павеа след ремонта (2022). *Sega* [онлайн], 15 Септ. 2022. [Преглед на 16.01.2024]. Достъп на: <https://www.segabg.com/hot/category-bulgaria/spasi-sofiya-pokaza-krivi-i-naryazani-zhulti-paveta-sled-remonta>.

Стоилова, Л. (1998). Архитект Георги Фингов. В: *Австрийски архитектурни влияния в София. Края на XIX – началото на XX век*. София: Музей за история на София, с. 57-62.

Стоянович, П. (2022). *Фердинандеум. Фердинанд I и европеизацията на България, представена в избрани области на държавното управление и обществото. 1861 – 1887 – 1912*. София: Фабер. ISBN 978-619-001-510-9.

Събаряне на портата на двореца (1946) [онлайн видео] [преглед на: 16.01.2024]. Достъп: <https://www.youtube.com/watch?v=fLZ7ZyYlyFk>.

Съвет на Европа (2005). *Рамкова конвенция за Съвета на Европа за значението на културното наследство за обществото* [онлайн]: Приета на 27 октомври 2005 г. [Преглед на: 23.03.2004]. Достъп: <https://archaeology.zonebg.com/rksezkno.htm>.

Тайните на резиденцията – дворецът на българските царе: Вижте какво разказва историкът Жанет Митева, която проучва архивите

- (2024) [онлайн видео]. *Вести*, 27 януари 2024 20:46. [Преглед на: 16.01.2024]. Достъп: <https://www.vesti.bg/bulgaria/tajnite-na-rezidenciata-dvorec-ya-na-bylgarskite-care-video-6189865>.
- Устойчиво** културно наследство Европейски дни на наследството – София, 17-18.09.2022 [онлайн][преглед на: 13.03.2024]. Достъп: <https://institutfrancais.bg/wp-content/uploads/2022/09/jeps-sofia-2022-brochure.pdf>.
- Христова**, Н. (2010). Динамика на естетическите норми и интелектуалните хоризонти (1944-1989). В: *Изследвания по история на социализма в България (1944-1989)*. София: Графимакс, с. 465-516. ISBN 978-954-92194-6-3.
- Царски дворец** в София. (б.г.) В: *Н.В. Цар Симеон II* [онлайн] [преглед на: 14.03.2024]. Достъп: <https://www.kingsimeon.bg/dvortsi-izkustvo/ofitsialni-rezidentsii/tsarski-dvoretz-v-sofiya/>.
- Шалафов**, И. (2010). *Цар Фердинандъ Български. Верностъ и постоянство. 1861-1948*. София: Инс. ISBN 978-954-911-218-4.
- Щерн**, М. (1998а). Архитект Виктор Румпелмайер. В: *Австрийски архитектурни влияния в София. Края на XIX – началото на XX век*. София: Музей за история на София, с. 19-22.
- Щерн**, М. (1998б). Архитект Фридрих Грюнангер. В: *Австрийски архитектурни влияния в София. Края на XIX – началото на XX век*. София: Музей за история на София, с. 22-24.
- Щерн**, М. (1998в). Скулптор Андреас Грайс. В: *Австрийски архитектурни влияния в София. Края на XIX – началото на XX век*. София: Музей за история на София, с. 47-48.
- Petkova-Campbell**, G. (2015). *Five essays on Bulgarian Museums and Communism*. Paris: L'Hartmattan.

REFERENCES

- Aynhorn**, M. (2022). *Bulgaria ot parvo litse. Mari Aynhorn v Sofia 1924-1925 g.* V. Tarnovo: Faber [in Bulgarian]. ISBN 978-619-00-1486-7.
- Belcheva**, Ina. (2016). Statuyata na Republikata: ot ploshtad 9-ti septemvri do Muzeya na sotsialisticheskoto izkustvo. Zhurnal za istoricheski i

arheologicheski izsledvania, 3, s. 140-151 [in Bulgarian]. ISSN 1314-748X.

[**Bezsporno** prez 1999 g. Petar Stoyanov raboti usileno za zatvaryaneto na fabrikata za ilyuzii] (2000). *Dnevnik* [onlayn], 01 fevruari 2000. [Pregled na: 14.04.2024]. Dostap: https://www.dnevnik.bg/print/arhiv_pari/2000/02/01/1490283_barometur/ [in Bulgarian].

Burbulon, R. (2007). *Balgarski dnevnitsi*. 2. izd. Sofia: Kolibri [in Bulgarian]. ISBN 978-619-020-479-4.

Davcheva, D., **Ovcharov**, S. (sastav.) (1994). *Lisitsata i Lavat*. T. 1, Ferdinand I na fona na balgarskata psihologicheska i politicheska deystvitelnost 1886-1902. Sofia: Univ. izd. Sv. Kliment Ohridski [in Bulgarian]. ISBN 954-070-568-1.

Dimitrov, B. (2017). Da pratim prezidenta v sgradata na bivshia tsarski dvorets. *Trud news* [onlayn], 15.12.2017 g. [Pregled na: 29.03.2024]. Dostap: <https://shortly.bg/Du6h8> [in Bulgarian].

[**Dokument** № 1429 ot 19.H.1953 za postapilite iskania ot strana na 9 razlichni institutsii i vedomstva za sgaradata na Dvoretسا]. V: *TsDA*, f. 136, opis № 14, a.e. 1554, l. 35 [in Bulgarian].

Evropeyska komisija (2019). *Evropeyska ramka za deystvia v oblastta na kulturnoto nasledstvo* [onlayn]. Lyuksemburg: Sluzhba za publikatsii na Evropeyskia sayuz. [Pregled na: 22.04.2024]. Dostap: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5a9c3144-80f1-11e9-9f05-01aa75ed71a1/language-bg> [in Bulgarian].

Ganchev, D. (1973). *Spomeni za knyazhetskoto vreme*. Sofia: Izdatelstvo na OF [in Bulgarian].

Ganchev, D. (2005). *Spomeni*. V. Tarnovo: Slovo [in Bulgarian]. ISBN 954-439-850-3.

Ganchev, H. (2008). Dvortsovata arhitektura v konteksta na arhitekturnoto razvitie v nachaloto na XX vek. V: *Ephata na tsar Ferdinand I. Nauchna konferentsia, 20 nomvri 2008*. Sofia: ZhLM, s. 84-101.

Ganchev, H., **Doychinov**, G., **Stoyanova**, I. (2002). *Bulgaria 1900. Evropeyski vliyania v balgarskoto gradoustroystvo, arhitektura, parkove i gradini*

- 1878-1918. Sofia: Arh & Art [in Bulgarian].
- Gruev, S.** (1991). *Korona ot trani. Tsaruvaneto na tsar Boris III. 1918-1943.* Sofia: Balgarski pisatel [in Bulgarian].
- Hristova, N.** (2010). Dinamika na esteticheskite normi i intelektualnite horizonti (1944-1989). V: *Izsledvania po istoria na sotsializma v Bulgaria (1944-1989).* Sofia: Grafimaks, s. 465-516 [in Bulgarian]. ISBN 978-954-92194-6-3.
- Irechek, K.** (1899). *Knyazhestvo Bulgaria.* Ch. 2, Patuvania po Bulgaria. Plovdiv: Hr. G. Danov [in Bulgarian].
- [**Iskane** ot Sayuza na hudozhnitsite da zaemat sgradata na Dvoretetsa]. V: *TsDA*, f. 136, opis № 14, a.e. 1554, l. 38 [in Bulgarian].
- Kak Sofia se prevrashtashe v evropeyski grad** (2018) [onlayn]: 140 godini ot vstapvaneto v dlazhnost na parvia gradski arhitekt na Sofia Antonin Vatslav Kolar. Sofia: Balgarska banka za razvitie. [Pregled na: 29.03.2024]. Dostap: [https://bbr.bg/web/files/public/al---kolar-1-64-web-\(2\).pdf](https://bbr.bg/web/files/public/al---kolar-1-64-web-(2).pdf) [in Bulgarian].
- Kalinova, E.** (2011). *Balgarskata kultura i politicheskiyat imperativ 1944-1989.* Sofia: Paradigma [in Bulgarian]. ISBN 978-954-326-147-5.
- Kanazirski-Verin, G.** (1996). *Sofia predi 100 godini.* 2. izd. Sofia: Vesela Lyutskanova [in Bulgarian].
- Kzasov, D.** (2021). *Ulitsi, hora, sabitia. Moyata Sofia prez XX vek.* 3. izd. Sofia: Milenium [in Bulgarian]. ISBN 978-954-515-551-2.
- Knyazheski dvorets – Sofia: Doklad za funktsionalno i tehnikesko sastoyanie** (1982). Sofia: Natsionalen institut za pametnitsite na kulturata, april-yuni 1982 [in Bulgarian].
- Koh, A.** (2018). *Knyaz Aleksandar Batenberg. Istinata za tsaruvaneto mu.* Sofia: Balgarska istoria [in Bulgarian]. ISBN 978-619-7496-10-9.
- Konstant, S.** (1992). *Ferdinand – Lisitsata, tsar na Bulgaria.* Sofia: Interfed [in Bulgarian].
- Kostentseva, R.** (2008). *Moyat roden grad Sofia v kraya na XIX i nachaloto na XX vek i sled tova.* Sofia: Riva [in Bulgarian]. ISBN 978-954-320-206-5.

- Kulturno** nasledstvo i savremenna kultura – tryabva li da izbirame? Gradat i kulturata (2012). *Literaturen vestnik* [onlayn], 02.07.2012. [Pregled na: 22.04.2024]. Dostap: <https://s.shopeee.com/6mcK> [in Bulgarian].
- Kyoseva**, Ts. (2014). *Tsarskite koleksii v balgarskite muzei. Formirane, upravlenie, sotsializatsia (teoria i praktika)*. Sofia: NIM [in Bulgarian].
- Kyoseva**, Ts. (sastav.) (2004). *Tsarskite koleksii v balgarskite muzei, arhivi i biblioteki*. Sofia: Balgarski bestselar – Natsionalen muzey na balgarskata kniga i poligrafia [in Bulgarian]. ISBN 954-9308-32-4.
- Leverson**, A. (1992). *Shtrihi kam portreta na tsar Boris III*. Kniga 1-2. Sofia: MKI [in Bulgarian].
- Marinova**, M. (1997). Predmeti s darstveni nadpisi ot „Tsarskia fond“ na Muzeya za istoria na Sofia. V: *Serdika. Sredets. Sofia. Sofia: Natsionalen daritelski fond „13 veka Bulgaria“, Muzey za istoria na Sofia*, s. 237-249 [in Bulgarian].
- Marinova**, M. (2010). Vizhdaniyata za postoyanna ekspozitsia na Sofiyskia istoricheski muzey prez razlichni periodi ot sashtestvuvaneto mu. V: *Serdika. Sredets. Sofia*. T. 5, Kulturno-istorichesko nasledstvo na Sofia: problemi i perspektivi. Sofia: OF [in Bulgarian]. ISBN 978-954-9106-15-2.
- Milchev**, L. (2013). *Tayni na Sofiyskia tsarski dvorets. Vazpomenatelen tur*. Sofia: Siela [in Bulgarian]. ISBN 201-001-017-7.
- Ministerstvo na kulturata** (2010). *Kontseptsia za vodeshti stolichni muzei* [onlayn], yanuari 2010 g., s. 13. [Pregled na: 29.03.2024]. Dostap: https://mc.government.bg/files/745_Koncepcia_part1.pdf [in Bulgarian].
- Mondeshka**, S., **Paskova**, I. (2011). Pregled na darenia v Tsentralen darzhaven arhiv lichen arhiv na tsar Ferdinand I. V: *Modernizatsiyata na nova Bulgaria i tsar Ferdinand I: Natsionalen initsiativen komitet po otbelyazvane 150-ta godishnina ot rozhdenieto na tsar Ferdinand I (1861-1948)*. Sofia, s. 59-63 [in Bulgarian].
- Mosolov**, A. (1936). Spomeni. V: *Voennistoricheski sbornik*, kn. 28 [in Bulgarian].

- Nedev, N.** (2013). *Tsar Boris III. Dvoretsat i tayniyat kabinet*. Sofia: Hermes [in Bulgarian]. ISBN 978-954-261-271-1.
- Nedkov, S.** (2008). „Vremena i hora – zhivite traditsii na Bulgaria“ – dalgoochakvanata predstavitelna izlozhba na Natsionalnia etnografski muzey. V: *Balgarska etnologia*, kn. 2, s. 259-267 [in Bulgarian].
- Nikolaeva, A.** ([2019]). Dvoretsat za izkustvoto 1.03.2019 – 31.12.2023. V: *Natsionalna galeria* [onlayn] [pregled na: 14.03.2024]. Dostap: <https://nationalgallery.bg/bg/exhibitions/the-palace-for-art/> [in Bulgarian].
- Paunovski, I.** (1971). *Vazmezdiето: Dokumentalno-hudozhestvena kniga za tsarskite savetnitsi, ministrite i regentite pred Narodnia sad 1944 – 1945*. Sofia: Partizdat [in Bulgarian].
- Petkova-Campbell, G.** (2015). *Five essays on Bulgarian Museums and Communism*. Paris: L'Hartmattan.
- Petrov, Z.** (2019). *Istoricheski marshruti Sofia – Kashti i „dvortsi“*. Sofia: Siela [in Bulgarian]. ISBN 978-954-282-958-4.
- Popova, A.** (2019). Negovo Tsarsko Velichestvo Dvoretsat. *EVA* [onlayn], 26 dekemvri 2019 g. [Pregled na: 11.04.2024]. Dostap na: <https://eva.bg/article/38614-Negovo-Tsarsko-Velichestvo-Dvoretsat> [in Bulgarian].
- Programa Rafael** (1998). *Kultura* [onlayn], 2301, № 27, 10 yuli 1998 g. [Pregledan na: 22.03.2024]. Dostap: <https://newspaper.kultura.bg/bg/article/view/1092> [in Bulgarian].
- Racho Petrova, S.** (2019). *Moite spomeni*. Sofia: BI 93 [in Bulgarian]. ISBN 978-619-749-637-6.
- [**Rakovodstvoto** na Etnografskia institut s muzey (EIM) pri BAN predstavi na preskonferentsia minalata sedmitsa svoeto mnenie po diskusiyata za sadbata na knyazheskia dvorets] (1999). *Kultura* [onlayn], 2333, № 8, 26.02.1999 g. [Pregled na: 13.03.2024]. Dostap: <https://newspaper.kultura.bg/bg/article/view/2091> [in Bulgarian].
- Razporezhdane** № 1614 ot 14.H.1953 g., odnosno razpredelenie na administrativni sgradi osvobodeni ot Ministerskia savet. V: *TsDA*, f. 136, opis №14, a.e. 1554, l. 1 [in Bulgarian].

- Razukanov, A.** (1937). Sofiyskiyata dvoretsa. *Serdika*, br. 2, s. 1-7. Dostap i na: <https://serdica.libsofia.bg/files/original/4172fb63030eb3fe9bbf79ae0866f1cb.pdf> [in Bulgarian].
- Rudolf, A.** (2019). *Maria Luiza – marva balgarska knyaginya*. Sofia: BI 93 [in Bulgarian]. ISBN 978-619-749-634-5.
- Sabaryane na portata na dvoretsa** (1946) [onlayn video] [pregled na: 16.01.2024]. Dostap: <https://www.youtube.com/watch?v=fLZ7ZyYlyFk> [in Bulgarian].
- Savet na Evropa** (2005). *Ramkova konventsia za Saveta na Evropa za znachenieto na kulturnoto nasledstvo za obshtestvoto* [onlayn]: Prieta na 27 oktovmri 2005 g. [Pregled na: 23.03.2004]. Dostap: <https://archaeology.zonebg.com/rksezkno.htm> [in Bulgarian].
- Shalafov, I.** (2010). *Tsar Ferdinanda Balgarski. Vernosta i postoyanstvo. 1861-1948*. Sofia: Ins [in Bulgarian]. ISBN 978-954-911-218-4.
- Shtern, M.** (1998a). Arhitekt Viktor Rumpelmayer. V: *Avstriyski arhitekturni vliyania v Sofia. Kraya na XIX – nachaloto na XX vek*. Sofia: Muzei za istoria na Sofia, s. 19-22.
- Shtern, M.** (1998b). Arhitekt Fridrih Gryunanger. V: *Avstriyski arhitekturni vliyania v Sofia. Kraya na XIX – nachaloto na XX vek*. Sofia: Muzei za istoria na Sofia, s. 22-24 [in Bulgarian].
- Shtern, M.** (1998v). Skulptor Andreas Grays. V: *Avstriyski arhitekturni vliyania v Sofia. Kraya na XIX – nachaloto na XX vek*. Sofia: Muzei za istoria na Sofia, s. 47-48 [in Bulgarian].
- “**Spasi Sofia**“ pokaza krivi i naryazani zhalti paveta sled remonta (2022). *Sega* [onlayn], 15 Sept. 2022. [Pregled na 16.01.2024]. Dostap na: <https://www.segabg.com/hot/category-bulgaria/spasi-sofiya-pokaza-krivi-i-naryazani-zhulti-paveta-sled-remonta> [in Bulgarian].
- Stoilova, L.** (1998). Arhitekt Georgi Fingov. V: *Avstriyski arhitekturni vliyania v Sofia. Kraya na XIX – nachaloto na XX vek*. Sofia: Muzei za istoria na Sofia, s. 57-62 [in Bulgarian].
- Stoyanovich, P.** (2022). *Ferdinandeum. Ferdinand I i evropeizatsiyata na Bulgaria, predstavena v izbrani oblasti na darzhavnото управление i*

- obshtestvoto. 1861 – 1887 – 1912*. Sofia: Faber [in Bulgarian]. ISBN 978-619-001-510-9.
- Taynite** na rezidentsiyata – dvoretsat na balgarskite tsare: Vizhte kakvo razkazva istorikat Zhanet Miteva, koyato prouchva arhivite (2024) [onlayn video]. *Vesti*, 27 yanuari 2024 20:46. [Pregled na: 16.01.2024]. Dostap: <https://www.vesti.bg/bulgaria/tajnite-na-rezidenciata-dvorecyt-na-bylgarskite-care-video-6189865> [in Bulgarian].
- Tsarski** dvorets v Sofia [onlayn]. V: *N.V. Tsar Simeon II*. [Pregled na: 14.03.2024]. Dostap na: <https://www.kingsimeon.bg/dvortsii-izkustvo/ofitsialni-rezidentsii/tsarski-dvorets-v-sofiya/> [in Bulgarian].
- Ustoychivo** kulturno nasledstvo Evropeyski dni na nasledstvoto – Sofia, 17-18.09.2022 [onlayn] [pregled na: 13.03.2024]. Dostap: <https://institutfrancais.bg/wp-content/uploads/2022/09/jeps-sofia-2022-brochure.pdf> [in Bulgarian].
- Valchev**, A. (2004). Dvortsovata koleksia v Natsionalnia politehnicheski muzey. V: Kyoseva, Ts. (sastav.). *Tsarskite koleksii v balgarskite muzei, arhivi i biblioteki*. Sofia: Balgarski bestselar – Natsionalen muzey na balgarskata kniga i poligrafia, s. 138-150 [in Bulgarian].
- Varzonovtsev**, D. (2003). *Antropologia na grada: gradat vidim i nevidim 1988-2003*. Sofia: Institut za modernostta [in Bulgarian]. ISBN 954-989-302-8.
- Vasileva**, S., **Komitska**, A. (1999). *Nasledstvoto na Koburgite. Iz sakrovishtnitsata na Natsionalnia etnografski muzey*. Sofia: Etnografski muzey [in Bulgarian].
- Yokimov**, P. (1979). Za sgradata na Natsionalnata hudozhestvena galeria. *Sofia*, br. 3, s. 22-23 [in Bulgarian].
- Yokimov**, P. (1998). Avstriyskata arhitekturna shkola v Bulgaria. Sofia mezhdu XIX i XX vek. V: *Avstriyski arhitekturni vliyania v Sofia. Kraya na XIX – nachaloto na XX vek*. Sofia: Muzey za istoria na Sofia, s. 13-18 [in Bulgarian].
- Yokimov**, P., **Stoilova**, L. (2008). Vodeshti arhitekturni lichnosti na Nezavisima Bulgaria. V: *Ephata na tsar Ferdinand I: Nauchna*

konferentsia, 20 nomvri 2008. Sofia: ZhLM, s. 73-83 [in Bulgarian].

Chief Assistant Professor Milena Petkova Koleva-Zvancharova, PhD

Researcher ID (Web of Science): JXY-8975-2024

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0571-1461>

Department “History and Theory of Culture”

Faculty of Philosophy

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Bulgaria

E-mail: mzvancharova@phls.uni-sofia.bg

НАСЛЕДСТВОТО НА ИНОВАЦИЯТА. КАКВО ОСТАВА ОТ РЕАЛИЗИРАНИТЕ ИНОВАЦИИ В ИНДУСТРИИТЕ НА ГРАД ГАБРОВО?¹

Мариана Николаева Проданова-Илиева, д-р
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Индустиалното (нематериално) наследство на Габрово е важен елемент от културното наследство на града и ресурс с потенциал за неговото обществено и икономическо развитие. Темата е свързана с *неизследван аспект на индустиалното наследство – нематериалното индустиално наследство* като вид културно наследство, което не присъства в чл. 6 на Закона за културното наследство. В настоящия текст понятието „нематериално индустиално наследство“ се разглежда като съвкупност от знания, умения, компетентности, организационно и техническо мислене, социални и културни практики, ценности и светоглед, формирани в периода XIX-XX век и пренесени във времето като наследство на иновацията, въз основа на което предполагаемо се развива и функционира съвременната индустрия на града.

Ключови думи: индустиално наследство, нематериално индустиално наследство, индустиална култура, град Габрово.

---

¹ Проучването е част проект на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ „CultUrEn (Cultural Heritage of Urban Environment) – Културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда“, финансиран от Фонд научни изследвания. Участието в изследването е подкрепено от Министерство на образованието и науката по Национална програма „Млади учени и постдокторанти – 2“.

THE LEGACY OF INNOVATION. WHAT IS THE LASTING IMPACT OF THE INNOVATIONS IMPLEMENTED IN GABROVO CITY'S INDUSTRIES?²

Mariana Nikolaeva Prodanova-Ilieva, PhD
Sofia University "St. Kliment Ohridski"

Abstract. The industrial (intangible) heritage of Gabrovo is a significant element of the city's cultural heritage and a resource with the potential for city social and economic development. The topic is related to an unexplored aspect of industrial heritage - intangible industrial heritage as a type of cultural heritage that is not included in Article 6 of the Cultural Heritage Act. In the present text, the concept of "intangible industrial heritage" is considered as a collection of knowledge, skills, competencies, organizational and technical thinking, social and cultural practices, values, and mindset, formed during the 19th - 20th centuries and transmitted over time as a legacy of innovation, upon which the modern industry of the city presumably develops and functions.

Keywords: industrial heritage, intangible industrial heritage, industrial culture, innovation, city of Gabrovo.

Всяко настояще има свое собствено бъдеще, което го осветява и което изчезва заедно с него, превръщайки се в минало-бъдеще.

Жан Пол Сартр

УВОД

Настоящият текст отразява резултатите от проучване, проведено в периода от ноември 2022 г. до април 2023 г. и има за цел да изведе на преден план нематериалното индустриално наследство на град Габрово, и по-конкретно наследството на реализираните иновации в индустриите

² The study is part of a project of Sofia University "St. Kliment Ohridski" „CultUrEn (Cultural Heritage of Urban Environment) – Cultural heritage as a factor for achieving a sustainable urban environment“, financed by the Scientific Research Fund. Participation in the research was supported by the Ministry of Education and Science under the National Program „Young scientists and postdoctoral fellows – 2“.

в града от зараждането им до днес, като го аргументира като ресурс за постигане на трайно ориентирано към иновации градско развитие и по-добро качество на живот за хората. Темата е актуална и изключително важна. Тя има отношение към *неизследван аспект на индустриалното наследство – нематериалното индустриално наследство* като вид културно наследство, което не присъства в чл. 6 на Закона за културното наследство (ЗКН) (2009). В настоящия текст понятието „нематериално индустриално наследство“ се разглежда като съвкупност от знания, умения, компетентности, практики, ценности и светоглед, както и организационно и техническо мислене, използвани при работата с инструменти, машини и технологии, които са формирани в периода XIX–XX в. и са пренесени във времето като наследство на иновацията, въз основа на което предполагаемо се развива и функционира съвременната индустрия.

Проучването и опазването на нематериалното индустриално наследство е акт на признание на приноса, който имат редица визионери, предприемачи, инженери, работници и местни общности за индустриалното развитие на българската държава и българските градове, и като цяло за модернизацията на българското общество през XIX и първите десетилетия на XX в. Нематериалното индустриално наследство е една от двете основополагащи ценности на индустриалното наследство. Като всяко нематериално наследство то е живо и се променя, оставяйки следващи доказателства за това, в резултат от съвместното съществуване и полезните взаимодействия между традиция и иновация (ЮНЕСКО, 2003).

В изследването се предлагат аргументи за обособяването на ново наследство – нематериално индустриално наследство като вид културно наследство, което трябва да се включи в посочените наследства в чл. 6 на ЗКН. Необходимо е да се отчита, че действащите международни спогодби, препоръки и резолюции в областта на културното наследство следва да бъдат обогатени и ефективно допълнени с нови разпоредби, които се отнасят до нематериалното индустриално наследство.

Поставя се на обсъждане и анализ ползата от реализираните иновации за обществото и градското развитие, както и какво остава от тях като формирани знания, умения, компетентности, практики, светоглед,

организационно и техническо мислене, представени като нематериално индустриално наследство. В текста иновацията се разглежда като комплексно понятие, което *включва компоненти на икономическото, социалното и културното развитие* като залог за успешното справяне с актуалните проблеми и тенденции на времето. Иновацията е прилагане на ново знание, умение или практика (стопанска, социална или културна), чието използване трябва да гарантира позитивна промяна за бизнеса и/или за обществото. Тъй като всяко иновационно развитие има и своето иновационното остаряване, „остарелите“ форми постепенно са изтласквани в областта на културното наследство, където започват своя „втори“ живот на културни ценности – носители на памет, когато постигнат обществено признание, че са част от миналото. То трябва да бъде припомняно, за да породи (общо)споделеност“ (Кабаков, 2015, с. 69). Освен това те могат да бъдат мислени като индустриално наследство, което о(б)живява изоставената сградна инфраструктура на преди действащи индустрии, както и припомня технологии и индустрии, които до неотдавна са били източник на доходи и градско развитие на Габрово.

Темата за нематериалното индустриално наследство изисква фокусиране на изследователския поглед върху връзката между индустриализация, икономическия растеж и иновация, както и върху съвременните иновационни практики и проекти за индустриално и градско развитие, които стъпват на наследените исторически и културни пластове и културни ценности, за да формират индустриите на бъдещето и новото градско наследство.

Зараждането на индустрията – процес на дълбоки икономически, социални, културни и технологични промени, е пряко свързано с иновацията. Във времето на информационните технологии новаторският подход на съвременните индустриалци и способността им да предлагат интелигентни решения в различните сфери на своята дейност, както и да свързват иновации, памет и наследство създава новото нематериално индустриално наследство.

Значението на иновационната политика и свързаността ѝ с другите политики на ЕС е широко признато на европейско ниво. Новата иновационна програма за Европа определя иновациите за движеща сила на трансформацията за постигане на устойчивост, свързвайки местните

стратегии с инициативите на равнището на ЕС (European Commission, 2022).

Работната хипотеза е, че унаследените и ново формираните знания, умения и компетентности, свързани с реализираните иновации в индустриите, са в основата на трайно ориентираното към иновации градско развитие. Те са ресурс за икономически растеж, за укрепване на местната иновационна екосистема, като генерират капацитет в голяма част от общността за новаторско мислене, укрепват регионалната и европейската свързаност и създават нови перспективи за създаване на стойност.

В текста е представен конкретен случай – град Габрово, който описва модел за опазване на индустриалната нематериална култура и вписването ѝ в цялостната иновационната екосистема на града. Изборът на града не се подвежда само по атрактивната метафора за „българския Манчестър“. Габрово е един от емблематичните примери в страната, чрез който може да се провери формулираната хипотеза.

За целите на изследването е избран подход, който тръгва от *общия профил на индустриалното наследство; преминава през неговия нематериален аспект*; разширява концепцията за нематериалното индустриално наследство с наследството на иновацията и завършва с *представяне на реален пример от България, идентифициран на най-важното за хората ниво – града. Грижата за опазването и интеграцията на нематериалното индустриално наследство като вид културно наследство е пряка отговорност на държавата. Но градът и регионът са равнищата, където формираните и провеждани политики въздействат* пряко върху начина на живот на хората, а резултатите (или липсата им) са най-осезаеми. Градовете са *места с културен ресурс* (Варзоновцев, 1995), който е формиран от собствено материално и нематериално наследство, като част от националното и общоевропейско наследство, и от нови устойчиви практики, мотивирано онаследили или отграничили се от завещаното. Затова случващото се на това равнище е особено важно и има приносен характер за всяко проучване.

Изборът на *изследователски методи*: документално проучване, проучване на конкретен случай (case study) и провеждане на интервюта, пресича перспективата на изследователя с тази на свидетеля на

случващото се към днешна дата и на участника в част от представените инициативи.

За целите на изследването са проучени исторически издания, справочна и мемоарна литература, предходни проучвания по темата, доклади, политически документи, стратегии, които се отнасят до темата за нематериалното индустриално наследство, и по конкретно наследството на град Габрово и реализираните иновации от началото на XIX в. до днес.

Проучването на конкретен случай позволява да се разшири изследователската перспектива, като се допълни информацията от документалното проучване с информация от реалния контекст на изследвания обект, за да се потвърди или отхвърли предварително формулираната хипотеза. Използването на този метод предполагаемо ще обогати вече съществуващото познание от предходни изследвания.

Съществена част от информацията и изводите, представени в текста, са формирани от разговори с представители на местната власт, на образователни и културни институции в града, на местния бизнес, вкл. други заинтересовани лица, с отношение към темата. Това, което ми направи впечатление при провеждане на интервюта, беше известното объркване на събеседниците относно темата за нематериалното индустриално наследство и връзката му с иновацията. Този факт още веднъж подчертава необходимостта от задълбочена и продължителна работа по проучването, описването и управлението на нематериалното индустриално наследство, както и отвоюване на неговото място в разказа и в политиките на града.

Изследването ще допринесе за идентифицирането на основните проблеми, свързани с проучването, опазването и социализацията на нематериалното индустриално наследство, за разбирането на неговите социални, икономически и културни измерения и начините, по които те формират нашето отношение към миналото, настоящето и бъдещето. Очакването е то да насърчи бъдещи проучванията по темата, както и да разшири действията на местно ниво за интегриране на наследството в различните политики на града: за икономически растеж, за поддържане на културното многообразие, за изграждане на разпознаваем и конкурентен образ на града; за сплотяване на общността; за приобщаване към общото европейско културно наследство.

Не на последно място изследването може да бъде приносно по отношение на изработването на дефиниция на понятието „нематериалното индустриално наследство“. Очевидно са необходими повече аргументи, за да бъде опазен и публично защитен като обществено значим този период от развитието на градовете, още повече, че вписването му в съвременния разказ на града за много хора е нееднозначно и дискуссионно. Това обаче са трудни политически решения, които изискват търсене на обществена оправданост като част от процесите на „овластяване“ на съвременните общества.

СПОРНОТО ИНДУСТРИАЛНО НАСЛЕДСТВО

Модерната епоха, породена от индустриализацията и зараждащото се глобално общество, оформя голяма част от европейските градове през XIX и XX в., а чрез наследството, което им оставя, повлиява и на това как те ще се развиват през новия XXI в. Значимостта на промените при прехода от традиционното към индустриалното общество в Европа от втората половина на XVIII и в нач. на XIX в. е огромна. Тези промени обхващат всички структури на обществото, генерирайки многопластови социално-икономически, енергийни, технологични и културни изменения (Berlanstein, 1992) и налагат нови концепции за време и пространство, които се отличават от тези на традиционното общество. Този период се асоциира и с формирането на нова колективна идентичност. Всъщност, за да функционират социалните, икономическите и политическите сфери в бързо развиващите се градове в модерните държави и в условията на глоболизираща се икономика, има нужда и от нови форми на колективно съзнание и идентичност (Berger, Wicke, 2017, pp. 10-20).

Динамиката на икономическите, политическите и социалните промени, съпътстващи обществената модернизация и глобализация, обуславя забележителния за много индустриални градове стопански и технологичен напредък, с който сме свикнали да идентифицираме индустриализацията. Негов контрапункт е деиндустриализацията³,

³ Форми на деиндустриализация съществуват и в префабричния период и са свързани с упадък на протоиндустриите – пазарното ориентирано занаятчийско производство, в което е ангажирано селско население. Следващите етапи на деиндустриализация, като част от структурните промени в световната икономика, имат по-дълбоки последствия за обществата. Анализатори днес намират основание да коментират нова вълна на деиндустриализация в Европа, предизвикана основно от

свързана със загуба на производства, демографски срив, безработица, сериозен екологичен отпечатък на промишлеността върху околната среда. Глобалното изменение на климата се обяснява до голяма степен с експоненциалното увеличение на емисиите на въглероден диоксид и други газове от изгарянето на изкопаеми горива, започнало с индустриалната революция. Като резултат от деиндустриализацията цели индустриални градове и региони се оказват места на упадък и крах, а материалните свидетелства за периода са подложени на екологични, икономически и социални рискове от увреждане или разрушение. За тези градове индустриалното наследство се превръща в социална стигма и бива отхвърлено като репрезентационна категория на настоящето и като основание за бъдеще. Причината може да се търси в наследените от няколко поколения спомени за този период, предимно негативни и болезнени. Това са разкази, свързани със загуба на поминък и на статус за голяма част от населението; структурна трансформация, която поражда неизбежно откъсване на човешки групи от техните общности и масова миграция към градовете; мощно разрастване на градовете; формиране на работническа класа; крайно социално разслоение; тежки условията на живот и труд; работнически движения и репресии.

В страните с ранна индустриализация най-разпространената форма за опазване на историята и паметта на града за индустриалния период е адаптацията и социализацията на съществуващите промишлени сгради. Тя има потенциала да привлече вниманието на обществеността към тези места и тяхната роля в градско развитие. Един от най-разпознаваемите случаи на подобна трансформация е музеят „Tate Modern“, създаден в сградата на старата електроцентра в Лондон.

Тенденцията за превръщането на стари индустриални сгради в модерни пространства за изкуство започва през 70-те години в САЩ и Канада, а по-късно примерът е последван в редица европейски градове. Това е времето на деиндустриализацията, когато много фабрики спират производството си и затварят, а в техните изоставени пространства се настаняват художници и културни организации. Открояват

растящите цени на енергоносителите и невиджаните от десетилетия високи темпове на инфлация.

се примерите от Великобритания и Германия, които презентират индустриалното си наследство не просто като белег на идентичност, а и като фактор за национална гордост. В Уелс индустриалното наследство е в основата на онова, което отличава страната от останалата част на света и от Великобритания. Барселона, разказвана като „Манчестър на Юга“ чрез историята на индустрията на мястото, разграничава Каталуня от останалата част на Испания.

Пример, с който страната ни може да се впише в европейските и световни практики, е Домът на хумора и сатирата, днес музей „Дом на хумора и сатирата“ в Габрово. През 1975 г. „дом“ на Дома на хумора и сатирата става кожарската фабрика на Братя Калпазанови, построена през 1891 г. В България, а и на Балканите, това е първият модел за това как една фабрична сграда, с впечатляващите си конструкции и големи подпорни разстояния, се превръща в културна институция. Създателите на музея, вдъхновени от предприемаческа активност и специфичната мотивация за иновации на бившите фабриканти, още при проектирането и изграждането на сградата, интегрират най-новите за момента технологичните решения. През 70-те и 80-те години на ХХ в. музеят разполага с впечатляващите за времето си камери, магнетофони, прожекционни апарати, компютри, контролери за осветление. Към музея е създаден Експериментален сатирично-варietetен театър с иновативни за времето си мултимедийни решения и напълно оборудвани телевизионно и звукозаписно студио. Открояващото се в случая с музея „Дом на хумора и сатирата“ е фактът, че това не е просто реконструкция и преустройство на една сграда от миналото и замяната на една функционалност с друга. Това е емблематичен случай на създаване на място за култура, чието културно съдържание генеалогично е свързано с индустриалното минало на града и пословичната пестеливост и предприемчивост на габровеца.

Въпреки че, през последните години понятието за културно наследство се разширява и универсализира, като „върви в няколко посоки: от „културни паметници“ към „културни ценности“; от материални артефакти към културни практики (Казаларска, 2018). Нематериалната страна на индустриалното наследство като че ли остава невидима и остава „скрит ресурс“ за градовете.

ИНДУСТРИАЛНО НАСЛЕДСТВО НА ГАБРОВО. ГАВАНЧЕСТЪР VS. MANCHESTER⁴

Град Габрово посреща Освобождението в пълен разцвет на занаятите. В годините на османското владичество градът е голям занаятчийски и търговски център. Още през XVIII в. местното население използвало силата на водата за създаването на различни технически съоръжения, като габровецът пренася през вековете традицията за използване на водата като двигател. Този факт без съмнение показва изобретателния ум на балканджията и рационалната му конструктивна мисъл. Съоръженията са се използвали за плетене на гайтан, мелене на зърно, обработване на дърво, метал, вълна и тъкани.⁵ Известният австрийски и австро-унгарски учен (археолог, етнограф, географ), художник и пътешественик Феликс Каниц, посещавайки Габрово през 70-те години на XIX в., споделя в своите пътеписи из България, че Габрово „е една голяма работилница“ и че е „град, който живее от водата“.

До Освобождението в България не е можело дори да се мисли за съществуването на едра индустрия. Както посочва д-р Цончев: „Предпоставките за всяка една индустрия са капитал, работни ръце и правов ред“ (1996, с. 517), а особено по отношение на правовия ред страната ни има огромни дефицити.

През XIX в. в Габрово са се практикували близо 30 занаята – гайтанджийство, абаджийство, табаклък, куюмджийство, тепавичарство, грънчарство, дърводелство, терзийство и много други. От съществуващите дребни производства възникнала мащабната за времето си индустрия. Още в края на XIX в. пътешественици наричат Габрово град на фабрики.

С навлизането на индустриалните по-евтини продукти от запад, домашната индустрия и занаятчийското производство западат. Тъй

---

⁴ Подигравателното прозвище „Гаванчестър“ се употребява за Габрово наред с популярното определение „българският Манчестър“. Това е поради популярността на габровските дървени изделия и съответно името на производителите – „гаванкаджии“ (Цончев, 1996).

⁵ Етнографски музей на открито „Етър“ притежава сбирка от технически съоръжения, задвижвани с водна сила и използвани през XVIII-XIX в. Тя съдържа десет обекта и е една от най-богатите и добре организирани колекции сред европейските музеи на открито. Всички съоръжения са в действие и работят както в миналото, благодарение на запазена цяла система от канали и механизми, чрез които се задвижват водните колела.

като населението на Габрово не е земеделско, а и не може да бъде поради неплодородната земя, постоянно увеличаващата се свободна работна ръка се явява в помощ на зараждащото се фабрично производство. Още в края на 60-те години на XVIII в. поради бързото проникване на културата от запад, домашната вълнена индустрия и гайтанджийството започват да се ориентират към по-едри производствени форми (Цончев, 1996). Само за няколко години след Освобождението от 36 най-едри вълнотекстилни фабрики в България, 25 са в експлоатация в Габрово.

Особеност на габровския занаятчия е, че той е производител, но и търговец. Появата на богатите хора е пряко следствие от развитието на търговско-лихварския потенциал на габровци (Инджова, 2022, с. 6).

Известно икономическо замогване Габрово преживява още преди Освобождението, когато се създава мощен гайтанджийски еснаф, в който всички производители са и търговци (Гатев, Венков, Минчев, 1982, с. 19).

Успехът на габровските гайтанджии се дължи до известна степен на техния афинитет към техниката и на склонността им да въвеждат в производството всяка новост, която им направи впечатление и би им позволила да спечелят предимство пред конкурентите си. Типичен пример е въвеждането и широкото използване на чаркове при плетенето на гайтан, като габровските занаятчии не се задоволяват само с внедряването на тези примитивни технологии, но непрекъснато търсят начин да усъвършенстват не само тези технически несъвършени приспособления, но и производствения процес като цяло. Тази черта на габровските занаятчии – да търсят и прилагат новостите ще се запази и по-сетне при създаването на големите индустриални предприятия след Освобождението (Беров, 2006).

Много важна роля за индустриалното развитие на Габрово има идеята за създаване на висше училище, което да образува изпълнителски кадри за индустрията, способни да работят с машини и да прилагат новите технологии, дори и да ги създават. Тази идея датира от 40-те години на XIX в. и е формулирана от българския просветител и учен Васил Евстатиев Априлов и неговия съратник Никола Стоев (Стефанов) Палаузов, и двамата родом от Габрово. На 30 юли 1964 г. Президиумът на Народното събрание издава Указ № 395 за откриване в града на Висш общотехнически задочен институт (ВОТЗИ).

След Освобождението, Габрово е от онези градове, които стават основа за изграждането на българската държавност. Габровците Иван Гюзелев, д-р Алекси Христов, Райчо Каролев, Сава Сирманов, Никола Саранов и др. са сред първите депутати на Учредителното народно събрание и едни от най-активните му членове при изготвянето на Търновската конституция. Тодор Бурмов е първият министър-председател на България, а Иван Гюзелев и майор Константин Попконстантинов са сред първите министри на новата държава. Габровските депутати са инициатори на много от законите, които подкрепят родната индустрия, и съвсем естествено градът се прочува с качествените си стоки и първенство в много производства – тъкачното, кожарското, пасмантерийното и др.

През 1917 г. Габрово е наброявало 9500 жители с 8 банки, 23 фабрики за платове и прежди, 10 кожарски, 5 плетачни и 5 за обувки и много други по-дребни работилници. По това време в града имало 4 хотела и 12 кафенета, бирарии и гостилници. През 1930 г. в страната вече има общо 35 памукотекстилни фабрики. В тях били заети 3546 работници и инсталирани двигатели от 4240 к.ц. – средно на предприятие се падали по 108 работници и по 128 к.ц. мощности. От тези предприятия 5 са в Габрово и в тях били заети на 800 работници. През довоенната 1939 г. в града работели 7 електроцентрали и 108 големи предприятия с над 9000 работници (Спирков, 1947, с. 85).

В периода 1905-1978 г. Габрово се утвърдил като най-индустриализираният град в България. Габровските индустриалци остават в историята като едни от първите визионери и новатори в страната. Още еснафите-гайтанджии и търговците на шаяци, яби, пояси и др. са били хора с пъргав и буден ум, съобразяващ се с изискванията и промените на времето (Николов, 1987, с. 9).

Те непрекъснато са търсили начин да усъвършенстват примитивните приспособления, които ползвали в производствата си, както и да осъвременяват производствения процес. Всяка новост, която им направила впечатление, те намирали начин да я придобият или създадат.

Така например Иван Калпазанов, родоначалникът на текстилната

индустрия в Габрово⁶, след като първоначално монтира няколко чарка в обособено помещение за целта и постепенно става търсен производител и търговец на гайтани, обзавежда собствена ковачница за изработване на метални чаркове, като в същото време въвежда някои подобрения в конструкцията им. Към това помещение той построява и бояджийна за боядисване на гайтани и прежда. Когато в Търново вижда за първи път дарак за механично влачене на вълна, заедно със своя майстор, конструира в ковачницата си същия дарак и го пуска в действие. Даракът е задвижван с водна сила. Същият индустриалец изобретява чепкало (вълче), с което пръв в Габрово механизира чепкането и влаченето на вълната. Когато пуска своята фабрика на 14.11.1882 г. машините са доставени от Саксония и са производство на реномираната фабрика „Рихард Хартман“ от гр. Кемниц⁷ (ТДА-Габрово ф. 28к, оп. 1, а. е. 75, л. 1 цит. по Беров, 2006).

Първи по пътя на Калпазанов тръгва друг предприемчив габровец Христо Бобчев. Той също решава да подобри чарковете, с които работи и които често се чупели, като замени дървените части със стоманени. Скоро той започва сам да произвежда чаркове и да ги продава, което му донася добра печалба и идеята да доставя предачни машини от Англия. Заедно със съдружници сключва договор за построяването на фабрика за предене на прежда, плетене на гайтан и тъкане на шаяци.

Интересен епизод от този период е пътуването на Бобчев до Англия за закупуването на машините (Гатев, Венков, Минчев, 1982, с. 34). Тъй като не знаел други чужди езици, освен турски, Бобчев, по съвет на живеещия във Виена Сава Паница, се снабдява с написани на английски картички, в които пише докъде пътува и с кого иска да се срещне. Така успешно стига до град Манчестър и закупува от английската фирма „Принц Смит & Син“ машини за камгарно (фино) предене. През 1884 г. е открита първата камгарна предачница. Машините са монтирани от английски монтьори. Техническата обезпеченост на предприятието непрекъснато се подобрява. На следващата година в дома на Бобчев,

⁶ Иван Калпазанов създава първата вълнено-текстилна фабрика не само в града, но и в Княжеството след Освобождението.

⁷ Източногерманският град Кемниц ще бъде Европейска столица на културата през 2025 г. Индустриалното наследство е акцент на културната програма на града.

който с обзавеждането си носи европейска естетика и модерност, отсяда княз Ал. Батенберг. В негова чест предачницата е наречена „Александър“. Князът посещава няколко пъти дома на Бобчев, единият от които заедно с майка си княгиня Луиза.

Изключително вдъхновяваща е историята на индустриалеца Иван хаджи Беров. От търговия с хранителни продукти и внос на тютюн в Габрово, Беров успява да осигури средства, за да модернизира старата мелница на баща си. Постепенно, наред с успехите си в търговската дейност, Беров навлиза в новостите на индустриалното производство. През 1891 г. той отива в Германия, за да закупи тъкачни станове, и донася едно динамо и няколко електрически крушки с въгленови жички. Динамото задвижва от долапа на бащината си воденица и запалва първата електрическа светлина в България. На следващата година, заедно с Андреа Момерин, построява сграда в близост до воденицата, оборудвана с три дървени и два механични стана за производство на фини платове. Така той оползотворява част от електрическата енергия. Неспокоен в желанието си на научи нещо ново и да подобри качеството на фините вълнени платове, Беров кани майстор от Чехия, доставя нови машини, увеличава броя на станове. Платовете на Беров започват да се ценят по качество наравно с европейските.

Увеличаването на машинния парк поставя въпроса със задвижването на машините, и Беров активно започва да следи новостите в енергетиката. От статия в списанието на Българското икономическо дружество Беров научава как силата на Ниагарския водопад може да се използва за създаването на мощна електрическа централа, която да освети цяла Америка. Така се ражда идеята река Янтра да стане източник на електрическа енергия и да захрани със светлина цяло Габрово. Проблемите около реализацията на тази негова, безумна за мнозина идея, са много, но един крайно любопитен детайл показва силата и непоколебимостта на духа на Беров и съзнанието му за мисия.

След като банкерите му спират кредитите, притеснени от идеята за добив на ток от р. Янтра, с пистолет в ръка и подготвени скици и чертежи, Беров отива при директора на Народната банка в Търново и го принуждава отново да му отпуснат кредит. На 26 юни 1906 г. електрическата централа е готова и пусната в действие с две турбини по 90 к.с. и два генератора по 180 киловата. Възторгът на иноватора намира

кулминация в идеята за картина, която поръчва на художника Адолф Селов. Тя изобразява богинята на електричеството Електра, седнала върху крилото на земното кълбо. В едната си ръка държи високо светеща електрическа крушка, а в другата – венеца на победата. Под земното кълбо е нарисувано хоро, каквото често се е виело край строежа на електроцентралата, водено от Беров, а отстрани свири гайдар. Картината е поставена на стената срещу входа на централата. Тъй като централата е с голяма мощност, индустриалецът решава да дари по една светеща крушка на всеки дом. Така Габрово става първият провинциален град с електрическо осветление.

Всяка година Беров посещава по няколко европейски страни, като любознателността му и неговата предприемчивост го мотивират непрекъснато да носи в града си нова идея. Така той построява триетажна фамилна къща с английска градина и пететажна сграда за гости. Жилището му има собствено парно отопление и течаща вода. Беров построява игрище, жилища за работниците, отделни за семейства и незадомени. Обособява кантори за счетоводители, както и стаи за архив и за съхранение на първото динамо с първите електрически крушки. Построява салон за „театър, училище и седянка“. Доставка от Виена два рояла, пиано, билиард и др. Наема учителка и организира занималня за децата на работниците. Наема и учител, за да обучава неграмотните работници. Оборудва работнически стол. Създава 90 декара овощна градина. Наема художници, за да изрисуват стените на дома му и канторите. Създава прекрасен парк по английски модел, в който пуска десетки сърни, лопатари, фазани. Наема гайдар, който след края на работния ден свири за работниците. Целта на уникалния фабричен комплекс е ясна – да създаде удобства, за да задържи работниците си и да ги обучи така, че да работят максимално ефективно и качествено. Но със салона за вечеринки, със седенките, театрални представления и увеселенията, които организира, парковата среда, Иван хаджи Беров им дава много повече – духовна светлина и чувство за принадлежност към една специална общност.

Когато в дома на Беров пристига княз Фердинанд, Беров със самочувствие го посреща с думите: „Ваше Величество, Вие сте цар на България, а аз съм цар на електричеството. Добре дошли в български дом!“

През 1873 г. в семейството на виден търговец на платове в Габровско се ражда, може би най-разпознаваемият сред габровските индустриалци, представител на тази социална група – Пенчо Семов. Наричат го легенда, определят го като най-големият благодетел, най-социалният индустриалец, „Българският Рокфелер“, „Българският Хенри Форд“. За него казват още, че „камък да хване, в злато го превръща“. През 1937 г. в английския вестник „Гардиън“ представители на британския индустриален елит определят Пенчо Семов като символа на модерна България.⁸ По-важното в случая с Пенчо Семов, е че неговата история на индустриалец, макар и подчертано авторитетна и впечатляваща, отстъпва на благотворителността му и любовта, която го е водила във всяко начинание. Тази дума присъства и в девиза на Пенчо Семов, който е „любов, труд и постоянство“⁹.

Пенчо Семов е роден в с. Цвятковци, и малко след това семейството му се преселва в Габрово. Едва завършва 4 клас и тръгва с баща си, който го въвежда в търговията, докато пътуват заедно. Това определя и неговото бъдещо развитие като индустриалец.

През 1904 г. Пенчо Семов става акционер във вълнотекстилната фабрика в Габрово, а няколко години по-късно с баща си и брат си основават фабрика за платове и плетива „Иван Семов и синове“. В тези години Габрово е важен текстилен център. В предприятието Пенчо Семов прави реконструкция като внася ръчни плетачни машини, които продава срещу срочни изплащания в пари или труд. Така създава възможност за надомна работа на много семейства. Снабдява ги с прежда и изкупува продукцията им. През 1917 г. Пенчо Семов изкупува акциите на фабрика „Успех“¹⁰. Той влага много средства в модернизиранието му и скоро предприятието се превръща в едно от най-проспериращите във вълнено текстилния бранш. Пенчо Семов е акционер в 28 дружества (някои от които с по две-три фабрики) и участва в управата на четири

---

⁸ Най-обширното и задълбочено изследване за големия български индустриалец и благодетел Пенчо Симов е проведено от Красимира Чолакова (2019).

⁹ Днес девизът на Габрово е „Труд и постоянство“.

¹⁰ Акционерно анонимно дружество „Успех“ в Габрово е основано 21 април 1903 г. То се състои от манифактурна фабрика „Фердинанд I“ за производство на вълнени прежди за гайтани и вълнени платове, която е основана на 7 юни 1887. През 1947 г. предприятието е национализирано. На 30 юни 1955 г. се влива в Държавно индустриално предприятие „Георги Генов“ в Габрово.

банки и две застрахователни дружества. Той е един от основателите на памукотекстилната фабрика „Принц Кирил“ в Габрово. Пенчо Семов е основател на „Розова банка“ – Казанлък и на банка „Съединение“, и е един от главните акционери на обединени български банки.

Освен в текстила, Пенчо Семов смело влиза и в други бизнеси: купува 2 акции от Суецкия канал, поставя началото на корабостроенето в България, а от 1934 г. е и председател на Българското параходно дружество във Варна. Поради конфликти в дружеството Пенчо Семов го напуска, но неговата страст оставя следа в построяването на сградата в околностите на Габрово, като на покрива, по цялото протежение на сградата, поръчва да се построи Параход. Архитектът е Христо Гръблев от Габрово. Материалът, от който е създаден параходът е дялан камък. Интересното в конструкцията на парахода е, че всички димоотводи от многобройните помещения на сградата водят единствено до главния комин на парахода. Историята на човека, тръгнал от нищото, разказват четирите картини поставени на всеки от етажите на сградата. Картината на първия етаж представя Пенчо Семов, който води кон, натоварен с хурки, гаванки и други занаятчийски произведения. На втория етаж картината отново изобразява Пенчо Семов, но този път той води два натоварени коня. На третия етаж конете са заменени с кола, натоварена с продукция на габровски производители. Последната картина възпроизвежда цял керван със стоки.

Параходът е предназначен за пансион на 10 момичета, деца на негови работници, които да учат там от пети до осми клас. Обучението е безплатно и се поема от създадената от него фондация „Ефория“. Пенчо Семов е убеден, че за бъдещите индустриалци и предприемачи е нужна отворена врата към Европа. Затова според него е важно отлично да се усвояват чужди езици и култура.

Към казаното може да се добави и впечатляващото дарение от 300 хил. златни лв., което Пенчо Семов прави за лобиране в полза на България, за да се намалят претенциите към страната ни по времето на Ньойския договор. Той дава 2,5 млн. лв. на църкви и манастири; създава фонд на свое име в габровската библиотека – за литература с най-новите изследвания в областта на техниката и медицината; финансира обучението на ученици в колежа „Св. Августин“ в Пловдив, Априловската

гимназия, училища във Варна. Не са редки случаите, когато деца на негови работници продължават образованието си с дарени от него пари. Той е и един от малкото българи, които отделят суми в полза на българската култура – спонсорира Кирил Тодоров, автор на паметника на Васил Априлов в Габрово, издържа и скулптора Йосиф Шквара, който прави мраморния иконостас в Габровската духовна община. Освен всичко това дарява вилата си във Варна на Съюза на журналистите и създава едно от първите социални заведения за безпризорни хора в София. Благодетелят построява старчески дом за своите служители, който той нарича „старопиталище“, оставяйки една фабрика за издръжката му. Завещава и половината си имущество за благотворителност.

При национализацията П. Семов оставя на държавата материално-техническа база и средства за над един милиард и осемстотин милиона лева, и много голям кадрови потенциал от отлично подготвени висшисти и средни специалисти, които са получили образованието си в неговите фабрики и с негова финансова подкрепа. След 9-ти септември част от неговите работници са изпратени в лагери, а друга част стават каруцари. Това е характерно за доста от индустриалците, които също изкарват прехраната си като каруцари в социалистическа България. За щастие П. Семов не доживява тези мрачни времена. След смъртта си на 10 юли 1945 г., той оставил капитали на стойност над 1 млрд. златни лв.

Интересен факт е, че анекдотите за габровеца като крайно пестелив човек, изживява своя бум тъкмо когато индустриално Габрово изживява своя звезден икономически подем (Цанкова, 2013. с. 85-92).

Но, тази анекдотична личност изобретява, модернизира, дръзка е, иска да бъде първа във всичко ново, и го постига. Дядо Миньо Попа от село Боженци е единственият персонализиран герой на габровските анекдоти. За него се разказвало, че яденето му било толкова постно, че и муха не кацала на него. В същото време дарява 40 000 златни гроша за доизграждане на габровската театрално библиотечна сграда (днес Читалище „Априлов – Палаузов 1861“). Пенчо Семов – „строителят на българската индустрия“ (Чолакова, 2019) възпитава децата си да отделят най-напред от залька си, а не от това, което остане, и дава пари за училища, църкви, насърчава младите да учат и да вземат най-доброто от Европа¹¹.

¹¹ Любопитен факт е, че дядо Миньо Попа е вуйчо на съпругата на Пенчо Семов.

Преуспелите габровци живеят пестеливо и едновременно с това със специфичната мотивация за иновации – създават предприятие, побеждават конкурентите си, преодоляват възникналите трудности¹². Тази тяхна черта се превръща в характеристика не само на едно поколение. Тя остава наследена културна ценност на габровеца, на чиято основа се разгръща неговата предприемчивост, тогава когато има създадени благоприятни социално-икономически условия в резултат на успешно реализирани политики на българската държава. Нейните „следи“ откриваме под формата на индустриално наследство, включително и нематериално наследство, при което съвременните иновации се основават на наследените исторически и културни пластове и културни ценности, каквито са знанията, уменията и компетентностите, формирани в индустриалното минало на Габрово. Те могат да бъдат третирани както като ново градско наследство, така и като „скрит“ и неизползван ресурс за градско развитие.

ИНОВАЦИЯТА КАТО НЕМАТЕРИАЛНО НАСЛЕДСТВО

Освен модерен термин иновацията има изключително и обществено признато икономическо и обществено значение. Преосмислянето на съществуващи практики и създаването и прилагането на нови, допринася за извличане на максимални икономически и обществени ползи от иновацията и нейното наследство, свързано в конкретния случай с индустриалното минало на Габрово.

Проучването на наследството на иновацията обхваща широк кръг от въпроси: На основата на какви критерии се дефинира наследството на иновацията? На основата на какви критерии се аргументира унаследяването на знания и умения, свързани с иновацията? Как се валидира технологичното знание и умение, както и уменията да създаваш иновации? Как иновацията е променила живота на хората и доколко нагласите и уменията са наследени от днешните поколения, макар и изразени с поставени снимки на индустриалци в офиси и работни помещения, или със създаване на филми за живота и делото

---

¹² Според Шумпетер специфичната мотивация за иновации, която е отличителна черта на предприемачите, не е най-бързото задоволяване на потребителските нужди, а енергичната дейност за създаване на предприятие, победата над конкуренти, преодоляването на възникналите трудности (виж и Pichler, 2008).

на видни индустриалци? Има ли социализмът поле за действие след това, което големите индустриалци са оставили като социални и културни практики, сгради, технологично развитие, предприемаческа култура? Може ли и как една обществена система се възползва от това? Върху какви традиции и практики стъпва съвременното индустриално развитие? Какви модели могат (и могат ли) да се извлекат от миналото и да се приложат днес? Каква е ролята на съвременните предприемачи - индустриалци, на инженерните и научните кадри и на IT специалистите за запазване и надграждане на знанията и уменията на предишните поколения и предаването им на следващите?

Отговорите на тези въпроси са дискуссионни, тъй като липсват проучвания по темата, които да предоставят категорични аргументи в защита на работната хипотезата на настоящото изследване, а именно, че унаследените и ново формираните знания, умения и компетентности, свързани с реализираните иновации в индустриите генерират капацитет в голяма част от местната общност за новаторско мислене, укрепват регионалната и европейската свързаност и създават нови перспективи за създаване на стойност, и в този смисъл стоят в основата на трайно ориентирано към иновации градско развитие.

„Иновацията е нововъведение, което използва нови идеи и впоследствие – нови стоки, услуги, организации или практики, в повечето случаи за постигане на печалба от осъществяваната дейност, която много често е подпомагана от приложението на научните и/или техническите постижения“ (Кабаков, 2015, с. 80). Дракър дефинира иновацията като специфичен инструмент, използван от предприемачите, посредством който те използват промяната като възможност за различен бизнес или различна услуга. Иновацията може да бъде представена като дисциплина, която може да бъде научена и практикувана (Drucker, 1986). Всяка иновация е свързана с творчество, с нови идеи и с превръщането им в реалност чрез изобретателност, проучване и развиване на нов продукт (*The Chartered Management Institute Dictionary of Business and management*, 2004, p. 218).

Йозеф Шумпетер¹³ определя процеса на нововъведението като включващ три етапа – изобретяване (генериране на нови идеи),

¹³ Йозеф Алоиз Шумпетер е австрийски икономист и политолог, представител на Еволюционната икономическа школа.

иновация (процесът на създаване на иновацията) и разпространение (процесът, чрез който глобалната иновация се разпространява чрез своите потенциални местни или международни пазари или непазарни институции). Етапите на изобретяване и иновация характеризират иновативната дейност, която трябва да бъде въведена в практиката, за да може чрез приложението си да осигури конкурентност и растеж. Според Шумпетер иновативността е характерна черта и на предприемача. Тя се изразява в способността му да създава нови комбинации – без значение дали става въпрос за нови технологии, нови методи за реализация на пазара или просто за рационализиране на съществуващите вече средства за производство.¹⁴

Въпреки че иновацията е само един от няколко фактора, пораждащи и движещи промените в икономиката и обществото¹⁵, тя е определяща характеристика. Ключови изобретения и иновации участват в оформянето на почти всеки съществуващ сектор на човешка дейност при прехода към индустриалното, модерно и урбанизирано общество. Същевременно те участват в създаването на нови сектори и индустрии, стимулирайки тяхното развитие и икономическия растеж във времето, като съдействат за подобряване на живота на хората и на неговото качество.

Наследството на иновацията се интегрира в темата за качеството на живот, в опит да се намери формулата за икономическата конкурентоспособност и просперитет на градовете и регионите днес. Стойността на наследството на иновацията е в това, че то може да се коментира както от гледна точка на неговата полезност за решаване на прагматични задачи на времето, така и да се открие човешкият смисъл, човешката страна на градския живот.

През последните десетилетия производствените индустрии в Европа преживяват поредната дълбока трансформация поради

---

¹⁴ По въпроса за ролята, функцията и мястото на предприемачите и предприемачеството в икономическото развитие и процесите на модернизация в България в края на XVIII и нач. на XIX в. виж Беров (2020).

¹⁵ Могат да се посочат няколко фактора, които в своята съвкупност, но не непременно едновременно, имат съществена роля за модернизацията на една икономика и на едно общество: наличие на природни ресурси, държавата, наличието на капитал и начинът, по който се управлява, наличието и формирането на кадри с разнообразна експертиза, научното и техническото развитие, международни контакти и др.

глобалната пазарна конкуренция, автоматизацията и адаптацията към глобализираните производствени модели. Дигиталният обрат – новата индустрия е не просто технологична революция¹⁶, а нова култура на знания, умения, компетентности, която променя практиките, ценностите и миогледа на хората. Изправени сме пред нарастващ темп на иновациите, тъй като съвременното индустриално развитие трябва да съчетава съвременните технологични решения с предизвикателствата на устойчивото развитие на градовете и регионите, и тези на индустриалната конкурентоспособност на ЕС¹⁷. Новата вълна от високотехнологични иновации има потенциал да промени всеки сектор от икономиката.

Днес устойчивата градска среда е от съществено значение за бъдещето на човечеството, тъй като все повече хора живеят в градовете. Иновациите, свързани с енергийна ефективност, управление на отпадъци, транспорт, зелени пространства и други аспекти на градската инфраструктура, ще имат в бъдеще ключова роля за постигането на устойчивост.

Днес източниците на иновациите също са различни и, ако досега идваха от науката и големите корпорации, то сега те все по-често идват от стартапите и младите хора¹⁸. Това намира обяснение във факта, че днешните младите хора, за разлика от своите родители, баби и дядовци, са израснали в среда с невиджани досега интензификация и глобализация на негативните въздействия върху природата¹⁹. Силно изразена е разликата и в техническата подготовка на поколенията²⁰.

---

¹⁶ Някои изследователи предпочитат да я наричат дигитална еволюция, тъй като много малка част от глобалните компании са изцяло цифровизирани.

¹⁷ Световната класация за конкурентоспособност на швейцарския институт за развитие на управлението (IMD) показва тенденцията на влошаване на конкурентоспособността в цяла Източна Европа. Комбинацията от висока инфлация и засилващи се геополитически рискове заради войната в Украйна и противопоставянето между глобалните супер сили подкопа икономическата и инвестиционната сигурност на Европа, посочват авторите на изследването. Достъп: <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-competitiveness-ranking/2023/>.

¹⁸ Партньорства за регионални иновации - съвместна инициатива, разработена от Европейската комисия и Комитета на регионите (European Commission, 2023).

¹⁹ Изследване на Галъп, направено през 2018 г. в Америка, показва "global warming age gap" във възприятията и нагласите към риска. Например 70% от младите хора на възраст от 18 до 34 години казват, че се страхуват от глобалното затопляне. Докато при хората на възраст 55+ този процент е по-нисък.

²⁰ CompTIA (2018) – проучването подчертава безпокойството от бързо нарастващата технологична пропаст между поколенията.

Иновацията и изграждането на иновационно поведение заемат все по-важно място в местните, регионалните и националните политики за постигане на икономически растеж и качество на живот. Новите знания и умения трябва да променят съвременните икономики и общества.

Водеща роля за укрепването на регионалните и местни иновационни екосистеми имат стратегиите за интелигентна специализация на европейско равнище, целящи да допринесат за реализирането на кохезионната политика „По-интелигентна Европа чрез иновации и подкрепа за икономическата трансформация и модернизация“. Габрово е българският регион избран да участва в пилотната инициатива на ЕС „Партньорства за регионални иновации“.

Не всички градовете и техните индустрии се справят *еднакво добре и еднакво активно се възползват от предлаганите финансови възможности*. Някои изграждат много голям капацитет в управлението, използват ефективно ресурсите си и мобилизират голяма част от обществото за общи каузи. Стимулират дори *развитието и на съседни региони*. Други имат *нужда от целенасочена подкрепа* и по-голяма защита на икономиката им. Съществува риск от поляризация както между градовете, което да предизвика допълнителен *социален и икономически дисбаланс* между тях.

В условията на *нарастващата глобализация и повишената мобилност на човешките ресурси* градовете все повече ще бъдат притискани от необходимостта да са *конкурентоспособни*. Градското управление се откроява като едно от *най-значимите предизвикателства* през XXI в. Проблемите могат да *създадат възможности*, ако се осъзнаят като такива, и градовете да са *по-отворени за нови подходи и нови икономически и социални иновации*, като местните общности играят централна роля. *Компетентността на местна администрация и овластяването на гражданите* допринасят за по-добра защита на човешките, икономическите и природните дадености в градовете и за изграждане на по-добър живот за хората.

НАСЛЕДСТВОТО НА ИНОВАЦИЯТА КАТО НЕМАТЕРИАЛНО ИНДУСТРИАЛНО НАСЛЕДСТВО НА ГАБРОВО

Днес Габрово е силно индустриализиран регион с развита бизнес инфраструктура и обособени индустриални зони. Индустриалният потенциал на Габрово стъпва на дългогодишните традиции в промишленото производство, развитата образователна инфраструктура и наличието на подготвени кадри, както и на инвестициите в свързаността и транспортната инфраструктура през последните години. Администрацията е проактивна с визия за подкрепа на бизнеса и предприемачеството, с голям опит в работата по европейски проекти и работа в мрежи. Градът разполага с жизнена иновационна екосистема с участие на голям брой структуроопределящи предприятия в икономиката на Северен централен район (СЦР). Успешни международни партньорства с университети, технологични паркове и градове в сферата на иновациите съдействат за обмен на добри практики и установяване на устойчиви партньорства.

Заплаха пред индустриалното развитие на града е демографията, съпроводена от застаряване на работната сила и липсата на компетентности за финансиране на иновациите на местно равнище, образователната структура и вечният проблем на Севера – инфраструктурата. Все още работата на бизнеса в мрежа се оказва сериозно предизвикателство.

През 2019 г. брутният вътрешен продукт на човек от населението в Габрово достига 14 444 лв., като по този показател областта е безспорен лидер в рамките на СЦР и на шесто място в страната. Икономическото развитие на областта е водено от трансформацията на индустрията, динамиката на бизнес услугите и дигиталния сектор. Габрово е сред най-силно индустриалните области в България. Индустрията носи 45% от брутната добавена стойност на областта през 2019 г. спрямо 25% средно за страната. Габрово има най-ясно изразен индустриален профил и спрямо другите големи икономики в СЦР: индустрията в Русе носи 35% от брутната добавена стойност, а индустрията във Велико Търново – 28% през 2019 г. Габрово е най-бурно развиващата се област в периода 2014-2019 г. в СЦР, като брутната добавена стойност на областта нараства с 35% (*Стратегия за интелигентна специализация на община Габрово 2021 – 2030, 2022*).

Профилът на индустрията в община Габрово е разнообразен. Преобладават малките и средните по размер компании с до 250 работни места, които са отговорни за 72% от заетостта в преработващата промишленост. Чуждестранните инвеститори в общината са отговорни за по-малко от една трета от индустриалната заетост, като те са концентрирани предимно в текстилната и процесно-преработващата индустрия. Мехатроника и аутомотив секторът, от друга страна, където са концентрирани 2000 от работните места, се отличава с добра основа от местни компании, със силна експортна насоченост. Това е добра основа, но оттук насетне предстоят важни години за промяна на структурата на габровската икономика. Моделът на експлозивния ръст в област Габрово е по-трудно приложим, включително и поради географските характеристики на региона и неговата транспортна свързаност. Градът е намерил своя модел за индустриална трансформация, като има шанс да е първият в България, който реално се възползва от широка екосистема от учени, предприемачи и инвестиции в зелени производства и иновации. Предизвикателството на Габрово е как да бъде зелен град и да остане индустриален град, каквато е неговата традиция.

През 2018 г. е проведено проучване на иновационния потенциал на Габрово в сферата на индустрията, което разкрива важни характеристики за местните компании. Ключово е, че Габрово е предпочитан заради достъпа до инженерен талант, традиционни клъстерни връзки в машиностроенето, и в много по-малка степен заради евтин трудов ресурс за базови и средни позиции в производството. В индустриалния профил на града преобладават инженерно-продуктовите производства, докато процесно-преработвателните производства не са типични за икономиката на Габрово.

Град Габрово е сред първите в България със своята стратегия за интелигентна специализация с визия до 2030 г. в отговор на целите на реализацията на кохезионната политика на ЕС за „по-интелигентна Европа чрез иновации и подкрепа за икономическата трансформация и модернизация“. Интелигентната специализация на Габрово стъпва на работата и партньорството на няколко основни играчи в икономиката на общината.

Най-общо това са: 1. Промислените предприятия в района; 2.

Дигиталните компании, стартъпите и иновационната екосистема; 3. Регионалният иновационен център „Амбициозно Габрово“, който работи за сътрудничество между бизнес, наука и местна власт; 4. Технически университет – Габрово и технологичния парк в Габрово; 5. Местната власт и инструментите за икономическо развитие.

Традицията, специфичните особености и развитието през последните години задават много ясна посока на интелигентната специализация на Габрово. Националната Иновационна стратегия за интелигентна специализация за периода 2021-2027 г. (ИСИС) позиционира Габрово в три приоритетни направления: 1. Мехатроника, 2. Информатика и ИКТ и 3. Чисти технологии, кръгова и нисковъглеродна икономика. И докато последното направление е хоризонтално и приоритетно за всички области в страната, мехатрониката и информационните технологии са двете безспорни направления за интелигентна специализация на Габрово. В тези направления се развива и Технологичния парк на Технически университет – Габрово, който може да обедини научния, индустриален и технически потенциал на региона.

Най-отчетлива е специализацията на местните предприятия в сферата на мехатрониката. В регионалната специализация във високотехнологични производства са посочени производството на машини и оборудване, и производството на електрически съоръжения. Производството на метални изделия и модули за автоматизация (сензори, линейни двигатели, индуктори и др.), което има допирни точки с мехатрониката, производството на облекло и производството на хранителни продукти, също са отчетени в стратегията като регионална специализация в други сектори на промишлеността.

Конкурентно предимство на голяма част от компаниите спрямо чуждестранните им конкуренти е тяхната гъвкавост и пълноценност спрямо изискванията на клиентите. Компаниите в региона бързо се адаптират към промените на пазара. Докато международните им конкуренти са ориентирани към производството на стандартизирани изделия, българските компании действат по конкретни задания. Индивидуалният подход и взимането на „custom“ решения превръщат иновациите в част от ежедневния производствен процес. Компаниите в региона иновират и работят креативно, за да отговорят на постоянно променящите се

нужди и желания на клиентите. Като една от най-силните страни на производствените компании от региона са инженеринговите решения за индустрията, чрез които успешно се покриват стандартите за качество и тези при изпълнение на специално производство.

Дигиталните компании все още играят ограничена роля в местната икономика. Въпреки това, темпът на развитие на информационните технологии и услуги в Габрово се отличава спрямо традиционните сектори. Бурният ръст, новите работни места и доброто заплащане в дигиталния сектор го правят ключов за интелигентната специализация на Габрово и привличането на квалифицирани кадри в интензивни на знание услуги.

Някои от най-големите инвестиции в последните години, в т.ч. по време на пандемията, идват именно от дигиталния сектор. С този процес е свързана и появата на нови офис площи от висок клас (инвестиция клас „А“), които да отговорят на изискванията на дигиталния сектор. Новите работни места в информационните технологии и услуги водят след себе си и активно усилие от страна на дигиталните компании за привличане на млади и квалифицирани кадри в Габрово. Това е процес, който може да бъде в основата на обръщането на миграционните процеси и привличането на таланти към Габрово.

Комбинацията от инженерни традиции и дигитален талант са в основата на иновационната екосистема в града. Вече са налични примери за стартъпи, които разработват умни решения за индустрията и управлението на града. Спецификата на Габрово позволява дигиталните иновации да се превърнат и в инженерни решения, което носи много по-висока добавена стойност. Насочването на подобни решения не просто към индустрията, но и към управлението – например качеството на въздуха, водите и трафика, както и други екологични въпроси, дава възможност за трансфер на технологии и умни решения извън пределите на Габрово.

Като част от Плана за действие за създаване на система за подпомагане на МСП с цел повишаване конкурентоспособността на габровската икономика за периода 2019-2021 г. на 30 септември 2019 г. бе учредено Сдружение с нестопанска цел в обществена полза „Регионален иновационен център „Амбициозно Габрово“. Към края на ноември 2021

г. в него членуват Община Габрово, Технически университет – Габрово, Габровска търговско-промишлена палата, областна администрация Област Габрово и 8 иновативни фирми – „Мехатроника“ АД, „Елна“ ООД, „Екопроект“ ООД, „Импулс“ АД, „СТС Електроникс“ ООД, „Технолес“ ООД, „Сенстейт технолоджис“ АД и „Сиентиа“ АД. Основната цел е чрез тристранното сътрудничество „бизнес – научна организация – регионална администрация“ да се развие съвременна научноизследователска и иновационна инфраструктура за провеждане на приложни изследвания от отворен тип.

РИЦ „Амбициозно Габрово“ участва активно в стратегическото планиране за развитието на община Габрово и участва в координирани действия на основните страни – бизнес, наука и регионална администрация. Докато публичният профил на общината и университета гарантират по-широка ангажираност в обществения живот на Габрово, РИЦ „Амбициозно Габрово“ е добър инструмент за ангажиране на бизнеса и играе ключова роля в определянето на стратегическите цели и приоритети в икономическата политика на местно ниво.

Целта на РИЦ е за периода до 2030 г. да се превърне в Европейски цифров иновационен хъб с фокус върху изкуствения интелект и обучението на машини като се позиционира разпознаваемо върху картата на Северен централен район и като такъв да подпомага цифровата трансформация на индустрията и администрацията от района. Като част от Enterprise Europe Network да подпомага фирмите от района в комерсиализацията на техните продукти и услуги.

Технически университет – Габрово е ключовата образователна институция в града. Университетът привлича млади хора, подготвя силни технически кадри за местната икономика и играе водеща роля в изследователската и развойната дейност, в т.ч. създавайки среда за интелигентна специализация на промишлеността в Габрово. През 2020 г. отвори врати и първият нов високотехнологичен парк извън столицата – на територията на ТУ – Габрово. Общо 3489 студенти се обучават в ТУ – Габрово през 2020 г. В техническите специалности се обучават над 80% от студентите, като машинното инженерство е водещата специалност. Университетът се фокусира в тези специалности, в които има дългогодишни традиции и които са най-тясно обвързани с местната индустрия. През последните години се увеличава делът на обучаваните

в традиционното машинно инженерство, както и в комуникационна и компютърна техника, която отговаря на динамиката в бизнес услугите в Габрово.

Основната цел на дейностите в Технологичния парк е извършване на пазарно-ориентирани научни изследвания от водещи изследователи и техните екипи в две направления: „Интелигентни мехатронни системи и технологии“ и „Енергоспестяващи системи и чисти технологии“. Предвижда се като първи етап реконструкция и модернизиране на сгради или части от тях заедно със закупуване, инсталиране и въвеждане в експлоатация на високотехнологично оборудване, специализиран софтуер, инструментариум и обзавеждане, което да спомогне за обособяването и функционирането им в лаборатории, учебителни зали и работни помещения. Едновременно с това ще се изпълняват и дейности по привличане на водещи изследователи и специалисти от България и чужбина, които да работят съвместно, да обменят идеи и опит при научните изследвания и при обучаването на следващи поколения научни работници.

Резултатите от провежданите в Технологичния парк научни изследвания ще бъдат широко оповестени в международни научни списания, на симпозиуми, семинари и конференции. Тази част от тях, която има непосредствено практическо приложение или представлява експериментално развитие на техниката и технологиите, ще бъде предоставена на Комитета за трансфер на технологии за координиране на дейности по защита правата по интелектуална собственост и последващата им комерсиализация.

Чрез участието си в няколко международни проекта (ESSPO, TeRRitoria, IMPROVE, iPLACE) Община Габрово продължава работата си по промотиране и интернационализиране на местната икономика.

Стратегическа цел на община Габрово е да развива силна икономика базирана на наука и иновации (*Стратегия за интелигентна специализация на община Габрово 2021 – 2030, 2022*). Основните направления в сферата на икономиката:

- Индустрия и иновации – насърчаване развитието на местната икономика, с фокус върху високотехнологични производства и интензивни на знание услуги, инвестиции в техническа и бизнес

инфраструктура и подобряване на средата за иновации.

- Оценка на промяната във веригите на добавената стойност и потенциала за развитие на местните компании след промените във веригите на доставки, вследствие на пандемията и дълбоката рецесия.
- Наука и образование – сътрудничество на местния бизнес с образователните институции, с фокус върху подготовката и привличането на кадри, инвестиции в научната инфраструктура и трансфер на технологии, тясно сътрудничество между публичните научни и технологични звена и местните компании.
- Дигитализация – дигитална трансформация на индустрията, развитие на Габрово като „умен град“ (smart city), повишаване ефективността на администрацията, подобряване на управленските процеси и засилване на партньорствата с гражданите и бизнеса.

Мерките, които общината е предвидила за икономическо развитие и интелигентна специализация, включват трансформацията на местната икономика, в т.ч. прехода на индустрията към високотехнологични производства и развитието на интензивни на знания дигитални услуги, налага ясна стратегия за развитие в годините след пандемията.

В плана си за интегрирано развитие 2021-2027 г. и в стратегическата рамка на плана е заложена визията на Габрово – зелена, иновативна и достъпна община, със силна икономика, богато културно наследство, устойчив туризъм и отворена към хората.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В исторически план Габрово се е наложил като икономически и търговски център на страната, преживял множество трансформации. Пътят, по който градът преминава от занаятчийските работилници до изграждането на модерни предприятия в периода XIX-XX в., е трасиран благодарение на рационалните конструктивни решения и изобретателния ум на балканджията. Значително по-трудният живот в планината и условията на упорита и тежка работа подтиква габровеца да използва по-активно ума си, да пресмята, за да оцелее и развива способността му да намира изход и начин за всяка ситуация. Оживеният

път през Балкана му дава шанса да стане търговец и да познае сделката и пазарлъка. В характера му се оформят черти като находчивост, хитрост, недоверчивост, стиснатост, но и гъвкавост и пестеливост. Този път го отвежда до първите места в българската индустрия. В края на XIX и нач. на XX в. Габрово се оформя като „градът на фабриките“ и водещ индустриален център в България²¹. През 1926 г. в Габрово се извършват годишни операции за над 3 млрд. лв. и градът е втори по дял на производството на БВП след столицата²².

Днес Габрово отново е сред първите в България със своята Стратегия за интелигентна специализация с визия до 2030 г. (2022). В периода 2014-2019 г. Габрово е най-интензивно развиващата се област в Северен централен район и е сред най-индустриализираните области в България. Индустрията носи 45% от брутната добавена стойност на областта през 2019 г. спрямо 25% средно за страната. В основата на индустриална трансформация са непрекъснатото обновяване на знанията и уменията спрямо глобалните тенденции, и инициативите за изграждане на култура за иновации в условията на нова дигитална среда.

Дързостта, амбициозността и стремежът към новото на днешните габровци не са слоган и мит. Те са обозначение. Никое от действията, описани по-горе не може да бъде разбрано, ако не се открие коренът, от който те се зараждат. Макар и невидимо понякога, наследството на иновацията присъства както в съвременните индустрии на Габрово, така и при дефинирането на перспективите за развитие на града. В този смисъл иновацията и иновативното мислене са стратегически значим елемент от културното наследство на град Габрово и ресурс с потенциал за неговото обществено и икономическо развитие.

Към настоящия момент то не се разбира и управлява като нематериално индустриално наследство. Необходимо е да бъде проучвано, опазвано и широко комуникирано като предпоставка и

---

²¹ За целите на проучването са използвани извори и литература от фонда на Регионалната библиотека „Априлов-Палаузов“ – Габрово (Отдел „Краезнание“), Регионалния исторически музей – Габрово и отдел „Държавен архив – Габрово“.

²² Изследването на Мартин Иванов (2021) проследява динамиката на стопанската, културната и политическата модернизация на страната ни като текстилната индустрия – в двете си основни разновидности – абаджийство и гайтанджийство – фокусира в себе си всички тези промени.

основание за конкретни политически действия, инициативи и проекти на местно равнище, предприети с цел вписването и използването му в дългосрочни стратегии за постигане на устойчиво развитие на града, измерено със стандарта на смисленото човешко съществуване.

Онова, което доказва устойчивостта и жизнеността на този елемент на наследството в Габрово и определя нуждата от целенасоченото му „вписване“ в стратегически дейности и инициативи на града, са идентифицираните конкретни примери за непрекъснатата индустриална трансформация и обновяването на знанията и уменията спрямо глобалните тенденции и инициативи за изграждане на култура за иновации в условията на нова дигитална среда.

При прехода на обществата към зелени и умни градове, както и към кръгова икономика, пестеливостта би могла да се превърне в отличителна характеристика, на чиято основа да се разгърне предприемчивостта, изобретателността и наследената иновативност на габровци, за да ги обедини и формира като общност с наследство, част от което е и нематериалното индустриално наследство.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Беров, Х. (2006). Габровските фабрики - „биографии“ и снимки. *Анамнеза* [онлайн], Год. 1, бр. 2. [Преглед на 15.10.2022]. Достъп: <http://www.anamnesis.info/broi2/Berov.htm>.

Беров, Х. (2020). *Балканските японци*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.

Варзоновцев, Д. (1995). *Феноменология на града*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.

Гатев, Г., Венков, Хр., Минчев, М. Г. (1982). *История на вълнено текстилната промишленост в Габрово*. София: Профиздат.

Закон за културното наследство [онлайн]: В сила от 10.04.2009 г., Обн. ДВ, бр. 19 от 13.03.2009 г., ... изм. ДВ, бр. 84 от 6 Октомври 2023 г. [Прегледан на 24.07.2023 г.]. Достъп: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135623662>.

Иванов, М. (2021). *Срещу течението: Българската текстилна*

промишленост 1800-1912 г. София: Сиела.

Инджова, И. (2022). *Габровската интелигенция през Възраждането*. Габрово: Екс-прес.

Кабаков, И. (2015). *Дилеми на културата*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.

Казаларска, С. (2018). Музей и разказ. *Пирон* [онлайн], бр. 15. ISSN 2367-7031 [Преглед на 13.01.2023]. Достъп: <https://piron.culturecenter-su.org/wp-content/uploads/2018/03/Svetla-Kazalarska-Museum.pdf>.

Николов, Е. (1987). *Габровските памукотекстилици*. София: Профиздад.

Спирков, П. (1947). *Текстилната индустрия в България*. Свищов: Фонд Науч. цели при ВУССН.

Стратегия за интелигентна специализация на община Габрово 2021 – 2030 [онлайн]. 17 януари 2022 г. Версия 1.0. [Преглед на 16.11.2023]. Достъп: [https://gabrovo.bg/files/Gabrovo_S3_2022\(1\).pdf](https://gabrovo.bg/files/Gabrovo_S3_2022(1).pdf).

Цончев, П. (1996). *Из стопанското минало на Габрово*. 2 изд. Габрово: Колонел.

Чолакова, К. (2019). *Пенчо Семов – Успехът*. 3. изд. Велико Търново: Фабер.

ЮНЕСКО (2003). *Конвенция за опазване на нематериалното културно наследство* [онлайн]: Ратифицирана със закон, приет от 40-то НС на 26.01.2006 г. - ДВ, бр. 12 от 7.02.2006 г. Издадена от Министерството на културата, обн., ДВ, бр. 61 от 28.07.2006 г., в сила за Република България от 10.06.2006 г. [Преглед на 16.11.2023]. Достъп: <https://ich.unesco.org/doc/src/00009-BG-PDF.pdf>.

Berger, S., Wicke, C. (2017). Introduction: Deindustrialization, Heritage, and Representations of Identity [online]. *The Public Historian*, vol. 39, no 4, pp. 10-20. [Viewed: 24.07.2023]. Available from: <https://www.jstor.org/stable/26421012?seq=2>.

Berlanstein, Lenard R. (ed.) (1992). *The Industrial Revolution and Work in Nineteenth Century Europe*. London: Routledge.

The Chartered Management Institute Dictionary of Business and management.
Bloomsbury Publishing PLC, 2004.

CompTIA (2018). *Research on Managing a Multigenerational Workforce: Research Report* [online]. June 2018. [Viewed: 24.03.2023]. Available from: <https://connect.comptia.org/content/research/managing-the-multigenerational-workforce-2018>.

European Commission (2022). *Communication from the Commission Europe 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth* [online]. Brussels, 3.3.2010 COM(2010) 2020. [Viewed: 24.07.2023]. Available from: <https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>.

European Commission (2023). Partnerships for Regional Innovation. In: *Smart Specialisation Platform* [online] [viewed: 24.03.2024]. Available from: <https://s3platform.jrc.ec.europa.eu/pri>.

Pichler, J. Hanns (2008). Innovative Schumpeterian Entrepreneurship: A Systemic Perspective [report]. In: *Entrepreneurship in a Changing World – Challenges and Responses 11th International Conference, 7 - 10 June 2020, Albena, Varna, Bulgaria*.

REFERENCES

Berger, S., Wicke, C. (2017). Introduction: Deindustrialization, Heritage, and Representations of Identity [online]. *The Public Historian*, vol. 39, no 4, pp. 10-20. [Viewed: 24.07.2023]. Available from: <https://www.jstor.org/stable/26421012?seq=2>.

Berlanstein, Lenard R. (ed.) (1992). *The Industrial Revolution and Work in Nineteenth Century Europe*. London: Routledge.

Berov, H. (2006). Gabrovskite fabрики - „biografii“ i snimki. *Anamneza* [onlayn], God. 1, br. 2. [Pregled na 15.10.2022]. Dostap: <http://www.anamnesis.info/broi2/Berov.htm> [in Bulgarian].

Berov, H. (2020). *Balkanskite yapontsi*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“ [in Bulgarian].

The Chartered Management Institute Dictionary of Business and management.
Bloomsbury Publishing PLC, 2004.

- Cholakova, K.** (2019). *Pencho Semov – Uspehat*. 3. izd. Veliko Tarnovo: Faber [in Bulgarian].
- CompTIA** (2018). *Research on Managing a Multigenerational Workforce: Research Report* [online]. June 2018. [Viewed: 24.03.2023]. Available from: <https://connect.comptia.org/content/research/managing-the-multigenerational-workforce-2018>.
- European Commission** (2022). *Communication from the Commission Europe 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth* [online]. Brussels, 3.3.2010 COM(2010) 2020. [Viewed: 24.07.2023]. Available from: <https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>.
- European Commission** (2023). *Partnerships for Regional Innovation*. In: *Smart Specialisation Platform* [online] [Viewed: 24.03.2023]. Available from: <https://s3platform.jrc.ec.europa.eu/pri>.
- Gatev, G., Venkov, Hr., Minchev, M. G.** (1982). *Istoria na valveno tekstilnata promishlenost v Gabrovo*. Sofia: Profizdat [in Bulgarian].
- Indzhova, I.** (2022). *Gabrovskata inteligentsia prez Vazrazhdaneto*. Gabrovo: Eks-pres [in Bulgarian].
- Ivanov, M.** (2021). *Sreshtu techenieto: Balgarskata tekstilna promishlenost 1800-1912 g.* Sofia: Siela [in Bulgarian].
- Kabakov, I.** (2015). *Dilemi na kulturata*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“ [in Bulgarian].
- Kazalarska, S.** (2018). *Muзей i razkaz. Piron* [onlayn], br. 15. ISSN 2367-7031 [Pregled na 13.01.2023]. Dostap: <https://piron.culturecenter-su.org/wp-content/uploads/2018/03/Svetla-Kazalarska-Museum.pdf> [in Bulgarian].
- Nikolov, E.** (1987). *Gabrovskite pamukotekstiltsi*. Sofia: Profizdad [in Bulgarian].
- Pichler, J. Hanns** (2008). *Innovative Schumpeterian Entrepreneurship: A Systemic Perspective* [report]. In: *Entrepreneurship in a Changing World – Challenges and Responses 11th International Conference, 7 - 10 June 2020, Albena, Varna, Bulgaria*.

Spirkov, P. (1947). *Tekstilnata industria v Bulgaria*. Svishtov: Fond Nauch. tseli pri VUSSN [in Bulgarian].

Strategia za inteligentna spetsializatsia na obshtina Gabrovo 2021 – 2030 [onlayn]. 17 yanuari 2022 g. Versia 1.0. [Pregled na 16.11.2023]. Dostap: [https://gabrovo.bg/files/Gabrovo_S3_2022\(1\).pdf](https://gabrovo.bg/files/Gabrovo_S3_2022(1).pdf) [in Bulgarian].

Tsonchev, P. (1996). *Iz stopanskoto minalo na Gabrovo*. 2 izd. Gabrovo: Kolonel [in Bulgarian].

Varzonovtsev, D. (1995). *Fenomenologia na grada*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.

YUNESKO (2003). *Konventsia za opazvane na nematerialното kulturno nasledstvo* [onlayn]: Ratifitsirana sas zakon, priet ot 40-to NS na 26.01.2006 g. - DV, br. 12 ot 7.02.2006 g. Izdadena ot Ministerstvoto na kulturata, obn., DV, br. 61 ot 28.07.2006 g., v sila za Republika Bulgaria ot 10.06.2006 g. [Pregled na 16.11.2023]. Dostap: <https://ich.unesco.org/doc/src/00009-BG-PDF.pdf>.

Zakon za kulturnoto nasledstvo [onlayn]: V sila ot 10.04.2009 g., Obn. DV, br. 19 ot 13.03.2009 g., ... izm. DV, br. 84 ot 6 Oktomvri 2023 g. [Pregledan na 24.07.2023 g.]. Dostap: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135623662>.

Mariana Nikolaeva Prodanova-Ilieva, postdoc

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Bulgaria

E-mail: mprodanova.gb@gmail.com

МОДЕЛИ НА ИНТЕГРАЦИЯ НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В ГРАДСКА СРЕДА

Проф. д.н. Иван Кабаков

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Предлаганите модели на интеграция на културното наследство в градска среда са образци, способни да провокират осмисляне и операционализиране на качествено различните ситуации в които се намира наследството на територията на градовете, общините и областите в Република България, както и на протичащите процеси, свързани с неговото опазване, социализиране, използване и управление. Това разширява обхвата на понятието „градско наследство“, използвано в различни политически и стратегически документи на наднационално равнище, отчитайки наличието на многообразие от приобщаващи стратегии и способности за интегриране на културното наследство, не само на града, но и на общината и областта. Подпомогнати от заинтересовани страни, публичните власти биха могли да идентифицират конкретната ситуация в която се намира културното наследство на града, общината и областта, както и да изберат релевантни модели, стратегии и способности за неговото интегриране като предпоставка за предприемането на информирани управленски мерки и решения по отношение на неговото опазване, социализиране, използване и управление. Изработените модели са съобразени с актуалното състояние на културното наследство на 15 града в Република България, изследвани в рамките на проекта „CultUrEn (Culture Urban Environment) – Културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда / Фонд научни изследвания – МОН / договор № КП-06-Н45/6 от 08.12.2020 г.

Ключови думи: модели, стратегии, способности, интеграция, културно наследство, градска среда, градове, общини и области.

MODELS OF INTEGRATION OF CULTURAL HERITAGE IN URBAN ENVIRONMENT

Prof. Ivan Kabakov, DSc

Sofia University "St. Kliment Ohridski"

Abstract. The proposed models for the integration of cultural heritage in the urban environment are examples capable of provoking reflection and operationalising the qualitatively different situations in which heritage is found within the territories of cities, municipalities, and regions in the Republic of Bulgaria. They also address the ongoing processes related to its preservation, socialisation, utilisation, and management. This expands the scope of the concept of "urban heritage," used in various political and strategic documents at the supranational level, recognizing the presence of a diversity of inclusive strategies and methods for integrating cultural heritage, not only of the city but also of the municipality and region. Assisted by stakeholders, public authorities could identify the specific situation in which the cultural heritage of the city, municipality, and region is found, and select relevant models, strategies, and methods for its integration as a prerequisite for undertaking informed management measures and decisions regarding its preservation, socialization, use, and management. The models developed are aligned with the current state of cultural heritage in 15 cities across the Republic of Bulgaria, studied as part of the project "CultUrEn (Culture Urban Environment) – Cultural Heritage as a Factor for Achieving Sustainable Urban Environment". This project is funded by the Scientific Research Fund – Ministry of Education and Science under contract № KP-06-N45/6 dated 08.12.2020. These models reflect an in-depth analysis of urban cultural heritage and propose ways to incorporate it into the broader goals of urban sustainability and strategic planning.

Keywords: models, strategies, methods, integration, cultural heritage, urban environment, cities, municipalities, and regions.

УВОД

Моделът е концептуална рамка за осмисляне на протичащите процеси в обществото, свързани с опазването, социализирането,

използването и управлението на културното наследство, която „обяснява“ тяхната философия и начина, по който (биха могли да) се планират, организират и реализират свързаните с тях управленски мерки и решения.

Интегрирането на културното наследство в градска среда е процес, който е насочен към използването както на налични, така и на нови взаимодействия в рамките на многообразието от културни ценности и наследства на територията на града, общината и областта с оглед конституирането на система, мислена като съвкупност от елементи (хора, културни ценности и наследства) и връзки (между тях), способни да породят системна цялост, която да позволи предприемането на качествено различни като последици и ефективност управленски мерки и решения по отношение на опазването, социализирането, използването и управлението на различни културни ценности и наследства. Системата на културното наследство е предпоставка за управление на протичащите процеси в обществото.

Моделите на интеграция на културното наследство в градска среда, които са изработени в рамките на изследването, са образци и „идеални типове“ на качествено различните ситуации в които се намира многообразието от културни ценности и наследства на територията на конкретно избрани с оглед на тяхната представителност градове и общини, обобщени и типологизирани в 7 модела. Те могат да бъдат използвани от всяка от 265-те общини в Република България, както и от областните управители, за да идентифицират конкретната ситуация в която се намира наследството на територията им като изберат релевантен модел с оглед изработването и реализирането на политически и стратегически документи, както и на правни-нормативни актове и публични политики. Моделите на интеграция могат да се използват и за предприемането на управленски мерки и решения, насочени към опазването, социализацията, използването и управлението на културното наследство на града, общината и областта.

Изработването на моделите на интеграция на културното наследство в градска среда е основано на *отличителните характеристики на представените градове* и примерите от тях, които са изведени на преден план и са разгледани в определена последователност с оглед

представителността и „демонстративността“ им по отношение на „илюстрирания“ модел. Те представляват *съвкупност от различни критерии в различни пропорции*, например: териториално-пространствена (инфра)структура на града, концентрация на различни наследства, релевантност на културните ценности към конкретни исторически периоди, степен на достъпност и свързаност на многообразието от културни ценности и наследства. Интегрирането на културното наследство в градска среда предполага *използването на различни способности и начини*, част от които са териториално-пространствено обособяване, изграждане на пътна инфраструктура и транспортни коридори, проектиране на културни и туристически маршрути¹, предоставяне на преференции при платен достъп до поставени в общ „пакет“ обекти на територията на общината или областта, споделяне на обща ценностна система и нагласа на населението към заобикалящия свят, осъзнаване на обществената значимост на културното наследство на града или общината, формиране на общности с наследство, които активно участват и включват многообразието от културни ценности и наследства в културния календар на града и общината, както и предлагат културни инициативи, които осигуряват разпознаваемост на града и мобилизират различни заинтересовани страни за участие в процесите на опазване, социализиране, използване и управление на културното наследство.

ОБОСОБЕНИЯТ ГРАД

„Обособеният град“ като модел на интеграция на културното наследство има своите правни основания в чл. 48, т. 1 и т. 2² от Закона за културното наследство (ЗКН), който разграничава недвижимите културни ценности според пространствената структура и териториалния им обхват на единични и групови ценности (чл. 48, т. 2). Това е резултат от териториално-пространствено обособяване, което конституира т.нар. групови ценности, разграничени впоследствие на ансамбъл, комплекс, серийни обекти, историческо селище (чл. 48, т. 2, буква „г“), историческа зона (чл. 48, т. 2, буква „д“) и археологически резерват (чл. 48, т. 2, буква „е“).

¹ Тематичните културни маршрути са разгледани от автора (виж Кабаков, 2014).

² Изм. ДВ, бр. 54 от 2011 г.

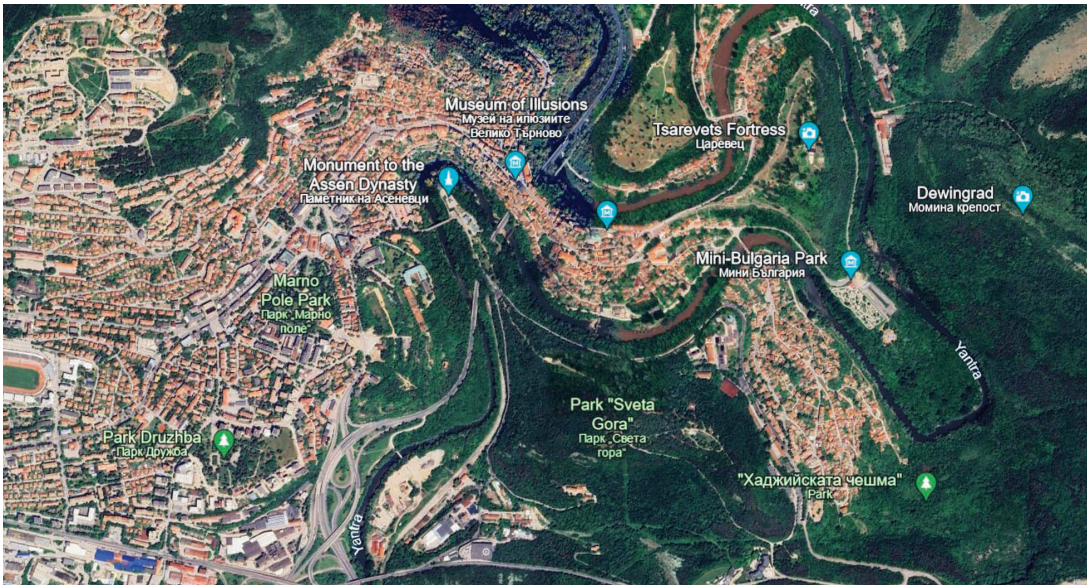
Обособеният град съответства на категорията „историческо селище“, мислено като „урбанизирана структура, наситена с културно-исторически ценности от една или няколко епохи“ (чл. 48, т. 2, буква „г“ от ЗКН) в рамките на груповите ценности, макар че в различни хипотези всички останали разновидности също могат да се използват, доколкото разчитат на различен вид достъпност и свързаност на обектите, както и на териториално-пространственото обособяване като способ за опазване и интегриране на културно наследство. В допълнение на направените разграничения в Закона за културното наследство, би могло да се помисли за разграничаване на 1. историческите градове в извън урбанизирана среда, които са „урбанизирана структура, наситена с културно-исторически ценности“ от предходни исторически периоди от 2. историческите градове в реално действаща урбанизирана среда, която е „населена“ с хора, овластени с права и собственост. Това отличава „Старинен Несебър“ и „Старинен Пловдив“ от археологически резервати, каквито са „Средновековен град - Червен“ (област Русе), който се намира в извън урбанизирана среда (ил. 1), както и 3. „Момина крепост, Царевец и Трапезица“ в град Велико Търново (ил. 2) или Античния и средновековен град „Августа Траяна-Верея“ в Стара Загора, които само са „вписани“ в градската среда, но тяхната територия не е „населена“ с хора, които имат законни интереси и права. В Закона за културното наследство трите случая са „подведени“ под общата категория „групови ценности“, макар и от различен вид – историческо селище и археологически резерват. Териториално-пространствената им обособеност обаче е качествено различна, което трябва да се отчита при изработването на управленски решения на идентифицираните проблеми и предизвикателства, както и при предлагането на перспективи за развитие.

Старинен Несебър (Приложение към чл. 50, ал. 3 от ЗКН / № 2), който е част от 15-те изследвани града, е от групата на историческите градове в реално действаща урбанизирана среда. Неговата териториално-пространствена обособеност е подпомогната, освен от статута му на историческо селище, вписано в Списъка на ЮНЕСКО като световно културно наследство, и от природна даденост, свързана с останалата част от Несебър само с 1 пътна артерия, която на практика „контролира“ и регулира неговата достъпност по суша³ (ил. 3). Такива обаче са и повечето

³ Моделите изследват и са основани на актуалното състояние на културното

Ил. 1. Средновековен град - Червен (Източник: Google Earth)

Ил. 2. Велико Търново – Момина крепост, Царевец и Трапезица в град (Източник: Google Earth)

от средновековните крепости в България, които нарочно са строени на непристъпни места с „контролиран“ достъп като част от тяхната териториално-пространствена обособеност и защита. За разлика от тях обаче Старинен Несебър възниква на такова място, защото древните гърци са предпочитали красиви места, които са живописни и в хармония с морето.

Ил. 3. Старинен Несебър (Сн. © Владимир Алексеев⁴)

Старинен Несебър е уникален исторически град. Концентрацията на късноантични и средновековни църкви, допълнена от характерните за късното Възраждане несебърски къщи като материално културно наследство е „подкрепена“ от нематериалното културно наследство на града и по-конкретно от рибарството като традиционна практика, което влияе върху формирането на част от градската среда, както и от подводното културно наследство, намиращо се в акваторията на град Несебър.

наследство в съвременността, както и на неговата пътна и транспортна свързаност, като същевременно се отчита и историческата дълбочина на наблюдаваните артефакти, налична в различни източници на информация.

⁴ Изработена по проект „Месамбрия – дигитално представяне на недвижимото културно наследство, финансиран по НФК Договор №ORG-2022-54 29/11/2022 г. и предоставена на проект „CultUrEn (Culture Urban Environment) – Културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда / Фонд научни изследвания – МОН / договор № КП-06-Н45/6 от 08.12.2020 г.

Градът, възникнал преди повече от 3200 години като едно от най-древните селища по Черноморието – Месамбрия, е административен център на община Несебър с население от 22 348 жители. Старинният град Несебър е пример за многообразие от наследства и културни ценности от различни епохи, които са носители на памет за различни култури и цивилизации, чиито следи са интригуващо вписани в неговата градска инфраструктура.

Ил. 4. Старинен Несебър (Източник: Google Earth)

Старинен Несебър много често е оприличаван на кораб, който плава в открито море (ил. 4). Неговата градоустройствена структура е следствие от културни наслоявания от различни исторически периоди. Формирана е през Античността със силно изразена централна ос, която е продължение на провлака, пресечена с перпендикулярни на нея по-малки улици. Със строителството на средновековните църкви, траекториите на улиците се променят и се формира т.нар. мозаечна структура, която до голяма степен е запазена и до днес като частично е „уплътнена“ със застрояване⁵. Актуалното състояние на Старинен Несебър е съхранило „следите“ от различни исторически периоди, културни пластове и традиционни практики. Централното направление

⁵ Изследване на развитието на Несебър прави арх. Иван Иванчев (1957).

от неговата градоустройствена структура се отличава с концентрация на късноантични и средновековни църкви, както и на обществени сгради, които са „уплътнени“ с характерните за късното Възраждане несебърски къщи. Териториално-пространственото обособяване на Старинен Несебър като исторически град е толкова категорично, че го прави несъпоставим, например с „Царевец“ във Велико Търново, който макар и да е обособен, не е населен с хора, въпреки че е заобиколен от съвременна градска среда, подобно на Античния и средновековен град „Августа Траяна-Верея“ в Стара Загора, който се намира в силно урбанизиран център на съвременния град като се има предвид, че през Османския период тази територия също е била населена в следствие на което голяма част от античните сгради са били унищожени.

Обратно на посочените градове – Старинен Несебър е категорично обособен от новия град, но неговата територия е населена, освен от местната общност, и от многобройни туристи през лятото, които са в основата на проблемите, свързани с опазването на археологическото и архитектурното му наследство. Необходимо е да се има предвид обаче, че градът възниква през Античността като „израз“ на отношението на древните гърци към морето, което значително се различава от това на сега населяващите го хора, повече от които са преселници от вътрешността на страната, привлечени от Старинен Несебър преди всичко като източник на доходи и в много по-малка степен от неговата културна ценност и красота като исторически град, който е световно културно наследство. В това отношение местната общност, макар и много трудно с оглед на бавното формиране на разбиране за значимостта на културното наследство в следствие на коментиранияте причини, трябва да преосмисли интереса си към Старинен Несебър с оглед на запазването на неговата автентичност и дух, които го правят световно културно наследство.

Категоричната териториално-пространствена обособеност и „високия“ правен статут на световното културно наследство не могат да помогнат на Старинен Несебър, ако не е налична културна осъзнатост от страна на местната общност на неговата обществена значимост, както и отговорност за устойчивото му опазване, социализиране и управление. Така например вече коментирания „контролиран“ достъп до Старинен Несебър, който е следствие от териториално-пространствената му

обособеност, позволява относително лесно да се ограничи влизането с автомобили на територията на града за което са обособени съответните места за паркиране.⁶ Това обаче не се постига в очакваните мащаби. Понякога изключенията са толкова много, че застрашават правилото, което би могло да се промени само когато се промени културната осъзнатост на местната общност при възприемането на Старинен Несебър, не само като източник на доходи, но и като част от световното културно наследство.

Отличителни характеристики и класификация на обособените градове, които са исторически селища по смисъла на чл. 48, т. 2, буква „г“ от ЗКН:

- исторически възникнали градове;
- териториално-пространствена обособеност;
- групови ценности – археологически резерват (Приложение към чл. 50, ал. 3) / историческо селище (чл. 48, т. 2, буква „г“);
- исторически градове в извън урбанизирана среда;
- исторически градове в реално действаща урбанизирана среда;
- исторически градове без население в урбанизирана среда.

ПОЛИЦЕНТРИЧНИЯТ ГРАД

Своеобразен контрапункт на обособения град е полицентричният град. Предпоставка за неговото възникване е историческото развитие на населеното място и концентрацията на големи групи от хора, които са привлечени от различни предимства на съответния град. Към този модел могат да се отнесат градове, чиято историческа градска среда е формирана от територии, застроявани в различни историческите периоди. Тези територии, разглеждани като „центрове“ с концентрация на културно наследство, се образуват и развиват под влияние на различни фактори – политически, икономически и социални, като в повечето

---

⁶ Представители на общинската власт споделят, че дори автомобилите на посланиците, които посещават Старинен Несебър, се паркират извън него, но засега това не би могло да се постигне по отношение на местната общност, от която са изключени собствениците на заведения, както и лицата, които имат наистина основателни причини автомобилите им да се намират на територията на историческия град.

случаи те не са топографски правоприменици едни на други. Необходимо е да се посочи, че в България такива преобладаващо са големи градове⁷ с историческо развитие, което, погледнато назад към миналото, е оставило многообразие от наследства от различни исторически периоди, както и много и различни културни ценности, които са носители на памет, „разпръснати“ по територията на съответния град. Почти не съществува общинска власт, която да не приема полицентричната структура като предпоставка за устойчиво развитие на коментираните градове. В значително по-малка степен обаче тази особеност се разбира и „проектира“ върху културното наследство, което най-общо „следва“ човешкото развитие и концентрацията на големи групи от хора, както и разрастването на града в различни посоки. Така например наличието на население в Пловдив от неговото възникване до наши дни, както и на културни ценности и наследства от различни исторически периоди и култури по цялата му територия, значително го доближава до разновидността на Несебър и по-конкретно на историческите градове в реално действаща урбанизирана среда.

Пловдив обаче е емблематичен пример за полицентричен град. Той се възприема като един от най-древните живи градове в Европа, възникнал през 6 хил. пр. Хр. Това е вторият по големина и население град в България. „Градът на тепетата“, както също е известен, е кръстопът на култури и цивилизации, които оставят усещане за синергия на изкуства и наследства. Наблюдават се концентрация от културни ценности – единични и групови в различни територии (центрове), формирани през различни исторически периоди. През II хилядолетие пр. Хр. (1350-1200 г. пр. Хр.) траките създават върху Трихълмието укрепено селище. Постепенно градът напуска очертанията на Трихълмието и се разпростира в низината, формирайки следващия „център“ с Античната агора (Форумен комплекс) и съпътстващото застрояване на новия град Филипополис. През следващите исторически периоди Пловдив запазва жизнеността си и важните си функции на граничен град между Византия и България през Средновековието и епархийски център; на главен икономически и обществено-политически център по времето на Първата

---

⁷ В съответствие с класификацията на градовете в Закона за устройството на територията, одобрена от Министерския съвет на 26.03.2009 г. под „големи“ градове се разбират населени места с над 100 000 жители.

и Втората българска държава, както и на един от големите градски центрове в Османската империя. През Възраждането градът бележи сериозен икономически подем, добавяйки нови штрихи в историческата градска среда (*План за интегрирано развитие на Община Пловдив 2021 – 2027*, с. 637-638). Развитието на Пловдив не спира и през Новото време и по-конкретно през т.нар. в България следосвободенски период, чиито културни следи са свързани както с европейските архитектурни влияния, така и с процесите на индустриализация, които също оставят характерен отпечатък в културното наследство на града.

Културното напластяване от всички тези исторически периоди формира своеобразни „центрове“, включени в Историческа зона „Филипопол – Тримонциум – Пловдив“⁸ (ил. 5). Така идентифицираните „центрове“ са териториално обособени и защитени в съответствие със Закона за културното наследство като: 1. групова недвижима културна ценност (ГНКЦ) „Старинен Пловдив“, включена в Индикативната листа на Република България към ЮНЕСКО (2004), в която се наблюдава концентрация на археологически ценности и на типичните за Пловдив възрожденски къщи; 2. ГНКЦ „Капана“, възникнал през Османския период като занаятчийска чаршия с характерна плетеница от малки улички, сега известен като „Квартал на творческите индустрии“, които обаче постепенно са измествани от ресторанти и хотели; 3. ГНКЦ „Форумен комплекс“, маркиращ центъра на Античния град; 4. „Тютюневия град“, формиран от концентрация на сгради, построени за нуждите на тютюневата индустрия в началото на ХХ век; 5. настоящата Главна улица на Пловдив с характерната следосвободенска архитектура и археологически структури, която е включена в Групова археологически и архитектурно-строителна културна ценност като уличен ансамбъл по ул. „Княз Александър I“; 6. три от тепетата на Пловдив – природни забележителности със статут на културни ценности „Данов хълм“, „Хълм на освободителите (Бунарджик)“ и „Младежки хълм“ (ил. 6-9).

Отличителната характеристика на културното наследство на Пловдив е многообразието от наследства, групирани в „центрове“, които

---

⁸ Историческата зона „Филипопол – Тримонциум – Пловдив“ е със статут на групов паметник на културата – археологическа и архитектурно-строителна недвижима културна ценност на урбанизма и културния пейзаж, обявена с Протокол №5/22.05.2000г. от заседание на НСОПК, утвърден от министъра на културата, за който има определени режими за опазване.

Ил. 5. ГПК Историческа зона „Филипопол – Тримонциум – Пловдив“ с отразени ГНКЦ (Източник: План за интегрирано развитие на Община Пловдив (ПИРО) 2021 – 2027 г.)

се намират в различни части на града⁹. Това е следствие от неговото историческо развитие и териториално разгръщане, формирало го като полицентричен град и превърнало го в населен с различни етнически общности кръстопът на култури и цивилизации.

Ил. 6. Пловдив – ГНКЦ „Форумен комплекс“ (Сн. © Милена Крачанова)

⁹ Идентифицирани и в настоящия текст като „центрове“.

Ил. 7. Пловдив – ГНКЦ „Старинен Пловдив“ (Сн. © Иван Кабаков)

Ил. 8. Пловдив – ГНКЦ „Капана“ (Сн. © Милена Крачанова)

Ил. 9. Пловдив – Тютюневия град (Сн. © Иван Кабаков)

Според респондентите на изследването, които са представители на общинската власт и културните организации, Пловдив е „изключително многопластов“ с „наследство от всяка епоха“ като, не само метафорично, а в действителност, „пътят минава през него“. Многообразието от култури, според респондентите, не се ограничава само с античния театър и възрожденската архитектура на Пловдив, отчитайки например наличието на „находки от ранен османски период“, както и на сгради от „социалистическото изкуство“ като „библиотеката и пощата“, които отново според тях, трябва да се третират като културно наследство. Това обяснява категоричния отказ на респондентите да извадят на преден план определен исторически период, вид културно наследство или конкретна културна ценност, дори когато са провокирани с аргумента, че се търси емблема на града. Осъзнатостта на Пловдив като полицентричен град, както от общинската власт, така и от респондентите на изследването, е осмислена в категориите на многообразието от наследства, култури и цивилизации от „всяка епоха“, които в своята многопластовост и комплексност са отличителна характеристика на града.

Друг пример за полицентричен град е *София*. Административният център на Република България „отговоря“ на почти всички отличителни

характеристики на коментираната група градове, но за разлика (например) от Русе, „бурното“ развитие на София започва с избирането ѝ за столица през 1879 г.¹⁰

Първите писмени свидетелства за града са от II в. пр. Хр., когато е населяван от тракийски племена и е известен като „град на сърдите“, чието местоположение го превръща в един от центровете на Римската империя на Балканите, който през XV в. е вече главен град, осигуряващ осъществяването на военните амбиции на Османската империя в Централна и Югоизточна Европа. През 1879 г. София става столица на България, с което започва бързото ѝ разрастване и модернизиране, които не спират и в наши дни, когато града е населяван от 1 200 000 жители. Те са приблизително 18% от населението на страната, а София е 14-ият по големина град в Европейския съюз. Развитие и модернизирането като *отличителни характеристики* на София са отразени в герба и слогана на града – „Расте, но не старее“.

Териториалното и инфраструктурното развитие на София е процес с различна интензивност, който е най-отчетливо проследим в различните устройствени планове на града.¹¹ Те показват, че неговото разрастване и модернизиране се осъществява в няколко направления (оси), които определят неговата структура, като същевременно позволяват, в много по-малка степен спрямо Пловдив, да се обособят различни центрове с преобладаваща концентрация на културно наследство от конкретен исторически период, които не изключват наличието и на други видове културно наследство от други исторически периоди. Концентрациите на културно наследство, които не винаги са отчетливо териториално обособени като зони и центрове, могат да бъдат представени по следния начин: Римска Античност, Османско наследство, Сецесион в

---

¹⁰ Така например, когато през 1897 г. София е избрана за столица, нейната градска среда се разпростира на площ около 2,5 кв. км с население от 11 000 жители.

¹¹ Градоустройствените планове на София могат да бъдат обособени в 4 периода. Първият от тях – от Освобождението до края на Първата световна война (1879-1919 г.) се свързва с плана на Амадиер, приет през 1880 г., вторият – до Втората световна война, е известен преди всичко с Общия градоустройствен план, разработен от Адолф Мусман през 1938 г., който е отхвърлен през третия период – след Втората световна война до 1989 г., представен от плановете на Любен Тотев, действащ от 1949 г. до 1961 г., както и на Любен Нейков – от 1961 г. до 2005 г., когато е заменен от Общ устройствен план на София. Това е най-известния градоустройствен план от четвъртия период – след 1989 г.

неовизантийски стил (София като „Малката Виена“) и Архитектурен модернизъм (функционализъм), преди всичко реализиран като Сталински „барок“, който всъщност включва „типични представители на т.нар. тоталитарен неокласицизъм или неоампир, характерен едновременно за Хитлерова Германия и Сталинска Русия“ (Тодорова, 2019, с. 41), както и впоследствие сгради от т.нар. социалистически брутализъм.

Римската Античност на София в нейната археологически разкрита част преобладаващо концентрирана в района на площад „Независимост“, известен също така и като „Ларгото“, както и в частта на метрото при Централния универсален магазин и Западната порта на Сердика като античен и ранновизантийски град при ул. „Княз Борис I“ № 146 (ил. 10). С изключение на емблематичната за града раннохристиянска базилика „Света София“, построена по времето на римския император Константин Велики и, носеща името на божията премъдрост, останалите значими обекти от този период са съсредоточени в описаното пространство.¹² Макар и да се полагат усилия да бъде разкрито и експонирано по-голяма част от римското наследство, опитите на практика са ограничени от пространството, „определено“ от по-късно построените обществени сгради на Президентството в двора, на което се намира ротондата „Свети Георги“ – най-старата сграда на София, Народното събрание (бившия Партиен дом) и Централния универсален магазин, които на практика определят и територията на площад „Независимост“.

---

¹² Изключителността на църквата „Света София“, не само като даваща името на града, но и като намираща се на най-високото място в градската среда, заедно с Патриаршеската катедрала „Свети Александър Невски“, трябва да „компенсира“ факта, че е построена извън стените на римската крепост и поради тази причина „демонстрира“ известната отдалеченост от коментирания център на Римската Античност на София. Трикорабната засводена куполна базилика „Света София“ обаче е „гранична“ преди всичко в комбинирането на особеностите на източно-християнската архитектура с елементи на романската архитектура на Западна Европа, построена на границата както на Изтока и Запада, така и на Античността и ранното християнство.

Ил. 10. Римската Античност на София при ЦУМ (Сн. © Иван Кабаков)

Останалото от османското наследство на София не е много и причината за това е, че навлизането на „новото“ се осъществява като се заличава и обезсилва „старото“, чиито конкретни измерения са разрушаването преди всичко на религиозни и емблематични сгради на османската архитектура в търсенето на европейски измерения на нова България. Особено внимание изискват запазената Баня Баши джамия, която се намира на булевард „Княгиня Мария Луиза“ и Буюк джамия¹³, където сега се помещава Националният археологически институт с музей на ул. „Съборна“ № 2. Процесът на заличаване и обезсилване на османското наследство на София би могъл да бъде представен и от превръщането на построения от Махзар паша конак в Царски дворец¹⁴, както е сега известен в обществото, който следва европейските образци в архитектурата под ръководството на Румпелмайер в търсенето на оптимално съчетание на виенски необарок и неоренесансови елементи.

Отграничаването на нова България и нейната столица от

¹³ Буюк джамия е най-значителната религиозна сграда от османското наследство на София, която е построена с девет кубета, за разлика от повечето джамии в града.

¹⁴ Изследване на Царския дворец в контекста на опазването на културното наследство прави Милена Колева-Звънчарова (2024).

османското минало и насочеността ѝ към Европа, предполага използването и комбинирането на различни „модни“ за времето си архитектурни стилове и премахването на характерни особености на османското градоустройство като задънената улица, организираща по етнически признак махалите в града, които в своята съвкупност трябва да превърнат София в „Малката Виена“. Това оприличаване, освен че показва кой е архитектурния образец, който се „репликира“, посочва и типично за времето си предпочитание, най-отчетливо изразено при използването преди всичко на сецесиона¹⁵ като архитектурен стил. Той е определен като „виенски“, а „Малката Виена“ се превръща в своеобразно „географско указание“ за разпознаваемост на града, доколкото, освен София, и Русе също се „брандира“ по този начин. Първоначалното нерелексивно използване на барокови или класически елементи в архитектурата на София постепенно бива заменена от „органичната цялост на конструкцията и декорацията“, както и от „единната образност на интериора и екстериора“, характерни за сецесиона (Тодорова, 2019, с. 36). Създаденото от архитекти като Петко Момчилов, Никола Лазаров, Георги Фингов, Никола Торбов, Антон Торньов, Киро Маричков архитектурно наследство представлява „уникална българска вариация на виенския сецесион“ (Тодорова, 2019, с. 36), която превръща София в „Малката Виена“.

Осъзнатостта на културния контекст и традиция, както и тяхното използване в архитектурата и изкуствата¹⁶, се оказват определящи при преосмислянето на сецесиона. Архитектурната интерпретация на византийското наследство като пример за културна осъзнатост, „подкрепена“ и от амбицията на владетел като Фердинанд, стои в

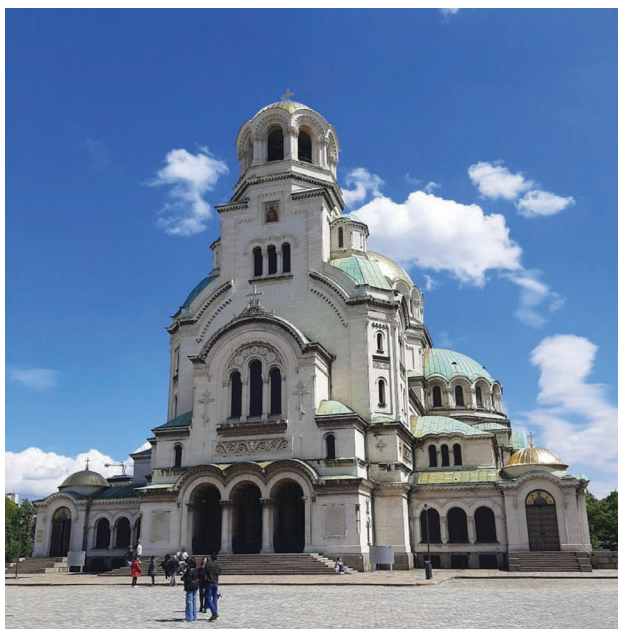
---

¹⁵ Според д-р Ирена Тодорова, „сецесионът е опит да се създаде тотален стил с проявления във всички сфери на пластичните изкуства, архитектурата, интериорния дизайн, плаката, илюстрацията и др. Той черпи вдъхновение от модерния по това време литературен стил на символизма, импресионизма на художниците в Париж, а също и от японското, виантийското и ориенталското изкуство. Най-специфичната черта на сецесиона обаче, е любовта към орнамента и кривата линия, декоративността и използването на стилизирани флорални мотиви и виещи се преплетени линии, оприличавани на камшични извивки. Използват се и съчетани в асиметрични композиции човешки образи.“ (2019, с. 36)

¹⁶ Интересни интерпретации на сецесиона в контекста на „(на)родното“ предлагат Иван Милев (1897–1927) и Иван Пенков (1897–1957). Повече по темата в: Гилова, 2016; Георгиева, 2022; Ангелов, 2016.

основата на преосмислянето на сецесиона при формирането на т.нар. „неовизантийски стил“. Емблематични сгради са Централната минерална баня, построена по проект на архитектите Петко Момчилов и Йордан Миланов през 1913 г., Синодалната палата, построена през 1904–1912 г. по проект на същите архитекти, Софийските Хали, проектирани от арх. Наум Торбов и построени през периода 1909–1911 г., сградата на Богословския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, известна през периода 1951–1991 г. и като Духовна академия, както и Софийската Синагога, построена по проект на арх. Фридрих Грюнангер през периода 1905–1909 г.

Много са църквите в София, построени в неовизантийски стил, от които обаче трябва да се отличи Патриаршеската катедрала „Свети Александър Невски“ (ил. 11). Религиозната сграда е проектирана от руския архитект Александър Померанцев като петкорабна кръстокуполна базилика. Нейният статут е на ставропигиален храм, който е пряко подчинен на Светия Синод на Българската православна църква. Официалното откриване на храма е през 1924 г. Патриаршеската катедрала „Свети Александър Невски“ е най-големият православен храм на Балканския полуостров, който превръща тогавашна България в център на т.нар. „неовизантийски стил“ на Балканите.

*Ил. 11. София –
Патриаршеската катедрала
„Свети Александър Невски“,
1924 (Сн. © Иван Кабаков)*

Откриването на нови технологии като (например) използването на стоманобетона при строителството на многоетажни сгради, както и навлизането на нови идеи, променят облика на града, познат ни от 20-те и 30-те години на миналия век. В основата на промяната е функционализма, който премахва излишните от гледна точка на предназначението декоративни елементи, както и „изчиства“ формата от криви линии и орнаменти, за да ги замени с динамиката на геометрични обеми в търсенето на „единство на вътрешното и външното пространство, антиисторичност и антимоументалност“ (Тодорова, 2019, с. 39). Иначе казано – *отличителна характеристика на архитектурния модернизъм* е функционализма на построените сгради, при които „формата следва функцията“, както много коректно отбелязва американския архитект Луис Съливан (виж и: Tietz, 1999). В тази категория, макар и като пример за български архитектурен модернизъм, който отново се отличава със собствен стил и школа (Тодорова, 2019, с. 40), могат да се посочат сградата на Българска народна банка, построена по проект на архитектите Иван Васильов и Димитър Цолов през 1935–1939 г. (ил. 12) и сградата на Министерството на вътрешните работи на ул. „6-и септември“ № 29.

Ил. 12. София – БНБ, построена по проект на архитектите Иван Васильов и Димитър Цолов, 1939 (Сн. © Иван Кабаков)

Сталинският „барок“ като разновидност на модернизма допълва групата от сгради, които могат да обособят като център на архитектурния модернизъм в София с включването на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Полиграфическият комбинат, Централата на БЗНС, Президентството, както и на сградата на Министерски съвет, за да се стигне до формираното през 50-те години на миналия век в Англия понятие „брутализиъм“, което би могло да онагледява т.нар. „социалистически модернизъм“ в България с най-представителната сграда от 70-те и 80-те години на миналия век – Националният дворец на културата, проектиран от екип под ръководството на арх. Александър Баров и построен по повод 1300-годишнината от основаването на българската държава (ил. 13).

Ил. 13. София - НДК, проектиран от екип под ръководството на арх. Александър Баров, 1981 (Сн. © Иван Кабаков)

Полицентричността на града предполага, макар и не винаги, териториална и пространствена обособеност на културни ценности, групирани около определен център, които много често са хомогенни като вид културно наследство и исторически период и в повечето от случаите демонстрират консистентност като гъстота и плътност от обекти,

особено когато могат да бъдат открити в териториално и пространствено обособена зона (квартал, площад, чаршия или участък) на града. Многообразието от различни центрове с културни наследства от един или няколко исторически периода, които могат да бъдат териториално и пространствено обособени в различни части на градската среда или обединени от общ принцип, стил или идеология, относими преди всичко към т.нар. големи градове, са в основата на конституирането на полицентричния град. Представените особености обаче не винаги са изпълними в своята съвкупност. Така например Варна, приоритетно брандирана с Варненския некропол като най-старото злато на света¹⁷, разполага с обособен център в старата градска част (ил. 14), който не отстъпва по консистентност и „атмосфера“, както се изрази респондент от проведеното изследване, например на ул. „Александровска“ в Русе, особено когато е подкрепен от инициативи на културни организации като „Таляна“.¹⁸ Градът обаче не разполага с такова многообразие от центрове с културно наследство, каквото е налично в Пловдив и София. От друга страна – Варна е град с културен потенциал, чието стратегическо използване, не само в областта на културното наследство, би го превърнало в полицентричен град.

Отличителни характеристики на полицентричния град:

- исторически възникнали градове;
- големи градове с над 100 000 жители (класификация на градовете в ЗУТ);
- градове на (кръсто)път;
- пътна и транспортна свързаност;
- многообразие от култури и наследства;
- полицентричност на културното наследство;
- обособени центрове/зони с културно наследство в градска среда.

---

¹⁷ Повече информация на адрес: <https://visit.varna.bg/bg/nay-staroto-zlato-v-sveta.html>.

¹⁸ „Таляна“ е най-големия културен оператор, който реализира различни събития и инициативи в областта на градоустройството и съвременната култура, преди всичко на територията на Стара Варна, отличаваща се с концентрация на културно наследство. Допълнителна информация на: <https://talyana.bg/>.

Ил. 14. Стара градска част на Варна (Сн. © Иван Кабаков)

КОНСИСТЕНТНИЯТ ГРАД

В част от изследваните градове се наблюдава значителна концентрация на обекти, преобладаващо свързани с конкретни исторически периоди (Русе) или с видове културно наследство (каквито са например археологическото и архитектурното наследство във Велико Търново). Те се намират на относително ограничено пространство от територията на града, подобно на обособените центрове с културно наследство при полицентричните градове, но за разлика от тях могат да бъдат разпознати по консистентността им в градската среда, изразена от по-високата степен на плътност и гъстота на културни ценности от един и същи тип, които демонстрират свързаност и кохерентност. Това отличава *консистентния* град от останалите градове, който има в много по-голяма степен „способността“ да формира уникална „атмосфера“ на града¹⁹, „дух на мястото“ (genius loci) като например родопскостта на

¹⁹Респондент от проведеното изследване в рамките на проекта „CultUrEn (Culture Urban Environment) – Културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда / Фонд научни изследвания – МОН / договор № КП-06-Н45/6 от 08.12.2020 г., за да разграничи Варна от останалите градове, използва израза „атмосфера“, която (според него) отличава посочения град и го прави уникално място не само в България.

Смолян²⁰ и усещане за „връщане“ в миналото, представено от групираните по този начин културни ценности. В Закона за културното наследство е направен опит да бъдат „уловени“ такива нематериални и метафизични по своя характер категории, чиято претенция за автентичност²¹ ги обвързва с вече коментирани материални „групови ценности“ (чл. 48, т. 2 от ЗКН)²² в търсене на отличителни характеристики и разпознаваемост на града във времето и пространството. Подобни категории, колкото и да са спорни и трудно „уловими“ поради преобладаващо субективния им характер и възприемане, могат да бъдат превърнати в общо споделена ценностна система от „общностите с наследство“ (чл. 2b от Рамкова конвенция на Съвета на Европа за значението на културното наследство за обществото), които много често използват такива „аргументи“ при участието си в процесите по изработване на културна идентичност и разпознаваемост на града.

В рамките на проведеното изследване пример за консистентност е град Русе. Плътноста и гъстотата от обществени и частни сгради и обекти от периода на Новото време, които са част от архитектурното наследство на града, са концентрирани преди всичко на ул. „Александровска“. Те са построени в рамките на 30-40 години в следствие от засиления търговски и културен обмен с Централна и Западна Европа преди всичко по река Дунав. Това отличава Русе като консистентен град, което се използва от общинската власт и при неговото брандиране като „първият европейски град в България“.²³ Това брандиране на града се „радва“ в най-голяма степен на доверието на русенци, което не изключва наличието и на други

---

²⁰ Родопскостта на Смолян е конструкт. Неговата „изкуственост“ би могла да бъде противопоставена на „родопското“ като разговорен, но също толкова натоварен с ценности и смисли, израз. В своята съвкупност използваните изрази се опитват да „уловят“ неуловимото, което характеризира и отличава съществуването в Родопите и в частност в град Смолян.

²¹ Така например при реконструкцията по автентични данни на недвижима културна ценност се изисква източниците да дават информация за „формата и проекта, материалите и субстанцията, използването и функцията, традицията и техниките, местоположението и обстановката, **духа и настроението / усещането** [подч. И.К.] и други вътрешни и външни фактори“ (пар. 4, т. 15 от ДР на ЗКН).

²² Типичен пример за груповата ценност са „Малките пет къшета“, които са съхранили „атмосферата“ и „настроението“, характерни за старите градски части на София (виж и Тодоров, Лучева, 2024, с. 148-181).

²³ Повече информация на следните адреси: <https://svetogled.com/ruse-pyrviat-evropeiski-grad-v-bylgaria/> и https://svetogled.com/ruse-pyrviat-evropeiski-grad-v-bylgaria_2/.

конкуриращи се брандове. То е следствие от осъзнатата консистентност на централна градска част на Русе и неговото архитектурно наследство от периода на Новото време.²⁴ Емблематична ценност в това отношение е ул. „Александровска“, която в действителност „свързва“ почти всички културно значими обществени и частни сгради и обекти в централната градска част на Русе, като по този начин изпълнява функцията на своеобразен „медиатор“ на протичащите процеси в града (ил. 15).

Ил. 15. Русе – ул. „Александровска“ (Сн. © Иван Кабаков)

В аналогична ситуация е и Велико Търново, чиято консистентност като наследство обаче е „разпръснатата“ в два исторически периода – Средновековие и Възраждане, чиито културни ценности преобладаващо са концентрирани в археологическото и архитектурното наследство на града. За разлика от Русе с неговата претенция да бъде „градът на първите

²⁴ „Основите“ на архитектурното наследство на Русе от периода на Новото време са поставени през 1893 г., когато общината приема „Правилник за строежи на частни сгради“, в който се изисква „всички фасади по главните улици на град Русе да бъдат богато украсени с пластическа каменна декорация“ (Ненов, 2013, с. 7). „Успешното балансиране с орнаментите, смесването на елементи от стилове – барокови гирлянди, скулптури и фронтони, характерни за неокласицизма, маски и вензели, формират характерното лице на Русе. Това го прави по различен град от останалите в страната, тъй като само в Русе има изградени къщи от XIX век в ансамбъл“ (с. 8).

неща“, търновци „разчитат“ на идентичността и изключителността си преди всичко като „боляри“ от старата столица на Второто българско царство, която за тях, според респондент на изследването, е „цитаделата“ на държавността и духовността, официално призната от 2019 г. като „историческа и духовна столица на България“, обратно на Пловдив, където се „срещат много култури, нещата там клокочат постоянно“ поради това, че там се „събират много култури“. Тази претенция за уникалност на търновци е „подкрепена“ от 1500 недвижими културни ценности, от които обаче застрашени от срутване са 607 като само 3 от тях са общинска собственост. Това, според респондент на изследването, е „нашето голямо богатство и нашето голямо проклятие“.

Консистентността на културното наследство на града в най-голяма степен е постигната при неговото археологическо наследство от периода на Средновековието с археологически резерват „Момина крепост, Царевец и Трапезица“ (Приложение към чл. 50, ал. 3 от ЗКН / № 1) като исторически град „вписан“ в реално действаща урбанизирана среда, който легитимира претенцията и (само)идентификацията на търновци като „боляри“ от старата столица на България. Подобна е ситуацията и с къщите на ул. „Гурко“ (квартал Варуша – юг, ил. 16) и на Самоводската чаршия (квартал Варуша – север, ил. 17) от периода на Възраждането, чиято „вписаност“ като архитектурно-етнографски комплекс в реално действаща урбанизирана среда оформя втората зона на консистентност, която успешно конкурира първата зона – „Момина крепост, Царевец и Трапезица“. В много по-малка степен обаче, спрямо Пловдив и София, коментиранияте зони дават основания, дори когато са допълнени от съвременния град като трета зона с плътност и гъстота на сгради от един и същи тип, Велико Търново да бъде мислен като полицентричен град, макар че не бива да се изключва и такава перспектива за развитие на града.

Ил. 16. Велико Търново
– ул. „Гурко“
(Сн. © Иван Кабаков)

Ил. 17. Велико Търново – Самоводска чаршия (Сн. © Иван Кабаков)

Стара Загора е друг пример за консистентен град по отношение на културното наследство, в който обаче плътността и гъстотата на археологически културни ценности преди всичко от периода на Античността е следствие от опожаряването на града през 1877 г. Неговото повторно въздигане от пламъците и разрушенията на войната е символно означено с монументалната пластика „Птица Феникс“, която е поставена на площада пред общината на 24.07.2012 г. като символ на възраждането на духа на града (ил. 19). Поради посочените причини, пътната и транспортната инфраструктура на Стара Загора е на практика новоизградена, като в административния център на съвременния град при строителни работи в района на Съдебната палата е разкрит Античния и средновековен град „Августа Траяна-Верея“, заедно с неговия Античен Форум (Приложение към чл. 50, ал. 3 от ЗКН / №18), които са „вписани“ в съвременната градска среда (ил. 18). Подобно на Стара Загора, Копривщица също би могла да бъде пример за консистентен град, само че по отношение на архитектурното наследство от периода на Възраждането.

Ил. 18. Стара Загора – Античния и средновековен град „Августа Траяна-Верея“ – Античен Форум (Сн. © Иван Кабаков)

Ил. 19. Стара Загора – „Птица Феникс“, пластика на Красимир Зарков, 2012 (Сн. © Иван Кабаков)

Отличителни характеристики на консистентния град:

- концентрация на обекти, преобладаващо свързани с конкретни исторически периоди или с видове културно наследство;
- „атмосфера“ на града / „дух на мястото“ (genius loci) / „настроението“ / „усещането“ (пар. 4, т. 15 от ДР на ЗКН);
- градове с общности с наследство (чл. 2b от Рамковата конвенция на Съвета на Европа за значението на културното наследство за обществото);
- брандиране на града.

РАЗНОЛИКИЯТ ГРАД

Разноликостта на града е следствие от многообразието от конкуриращи се брандове, които трябва да получат (макар и в различна степен) одобрението на местната общност и същевременно трябва да осигурят неговата разпознаваемост в заобикаляща го среда, част от

която са посетителите и туристите. Брандът²⁵ трябва да генерира доверие, основано на значението, което имат определени културни ценности, както за местната общност, така и за посетителите и туристите, когато са превърнати в емблема, символ и шрифт, „подкрепени“ от цветове, форми и звуци с оглед формирането на разпознаваемост на града. Това е нематериален актив, изграден на емоционална основа, който е способен да генерира запомнящи се образи при формирането на разпознаваемост на града.²⁶ Той значително се различава от типичната маркетингова комуникация, насочена към идентифицирането на стоките или услугите на конкретен производител на пазара с оглед капитализирането на ползите от доверието на потребителите по отношение на качеството на неговата продукция.

Емблематичен пример на град с многообразие от конкуриращи се брандове, който има различни „лица“ е Габрово. Общината вече има „запазена територия“ при брандирането на Габрово като „Творчески град на занаятите и фолклорното изкуство“, който от 2017 г. работи под егидата на ЮНЕСКО. Същевременно Габрово е известен и като „град на фабриките“, който в Плана за интегрирано развитие на общината 2021 – 2027 г. е представен като „зелена, иновативна и достъпна община, със силна икономика, богато културно наследство, устойчив туризъм и отворена към хората.“²⁷ Градът участва също така и в проект за регионални иновации, който е съвместна инициатива, разработена от Европейската комисия и Комитета на регионите. Нейната цел е изработването и апробирането на инструменти за регионално развитие,

---

²⁵ Брандът е преди всичко марка в нейното широко разбиране, включително и като белег и отпечатък, който е „дамгосан“ върху конкретни предмети и изграден на основата на общо споделени образи или ценности. Марката обаче е и „знак, който е способен да отличава стоките или услугите на едно лице от тези на други лица и може да бъде представен в Държавния регистър на марките по начин, който позволява ясно и точно да се определи предметът на закрилата, предоставена с регистрацията. Такива знаци могат да бъдат например: думи, включително имена на лица, букви, цифри, рисунки, фигури, формата на стоката или на нейната опаковка, цветове, звуци или всякакви комбинации от такива знаци.“ (чл. 9, ал. 1 от Закона за марките и географските означения).

²⁶ Изследване на брандирането на градовете в рамките на проекта „CultUrEn (Culture Urban Environment) – Културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда“ предлага Ани Истаткова (2024).

²⁷ Повече информация на адрес: <https://gabrovo.bg/bg/page/1463>.

основано на иновации.²⁸

Доколкото брендът трябва да генерира доверие и да бъде припознат (поне) от местната общност, занаятите и фолклорното изкуство, в лицето на дейността на Регионален етнографски музей на открито „Етѝра“ (ил. 20 и 21) и иновациите, имат своите сериозни основания в ценностната система на габровци, а Габрово би могъл да бъде брендиран и като град на традиции и иновации, което разкрива друго негово „лице“, превръщайки го в емблематичен пример на разнолик град, който разполага с многообразие от конкуриращи се брандове.

Ил. 20. Габрово – РЕМО „Етѝра“ (Сн. © Милена Крачанова)

Проблемът обаче е, че посочените брандове са конкурирани от не по-малко атрактивните с претенция за съвременност брандове на габровските шеги²⁹ и актуалното им превъплъщение в дейността на

²⁸ Повече информация на следните адреси: <https://en.unesco.org/news/64-cities-join-unesco-creative-cities-network>, <https://cor.europa.eu/bg/news/Pages/Partnerships-for-Regional-Innovation.aspx> и <https://s3platform.jrc.ec.europa.eu/pri>.

²⁹ Габровските шеги са се превърнали в своеобразно „географско указание“, което се използва както за брендиране на града, така и при изработването на дизайнерски произведения и съвременни артистични форми. „Географско указание е наименованието на страна, район или определена местност в тази страна, служещо за

Ил. 21. Габрово – РЕМО „Етѐра“ (Сн. © Добрин Атанасов)

„Дома на хумора и сатирата“ и организирания от него Международен фестивал на хумора и сатирата, в който се включва както местната общност, така и съвременни артисти, които интерпретират и преосмислят в конвенционални и неконвенционални артистични форми традиционни за габровци културни ценности – шегите, пестеливостта и предприемчивостта (ил. 22). Тази група от брандове е „подкрепена“ от открития през 2018 г. Център „Кристо и Жан-Клод“³⁰, чието изкуство изисква дългосрочно и стратегическо мислене като своеобразна почит към родения в Габрово артист. Същевременно това е перспектива за развитие, която ситуира града както в актуалните тенденции, така и в протичащите процеси в съвременните изкуства (ил. 23). По този начин „битката“ за разпознаваемост на съвременните градове придобива нови измерения, чиито консолидиран и компресиран вариант в конкретния случай представя Габрово като град на творчество и иновации, основани на традиции и предприемачество.

Големият губещ от така разгърнатата се „битка“ за разпозна-ваемост

означаване на стока, която произхожда оттам и притежава качество, известност или друга характеристика, които могат да се отдадат на този географски произход.“ (чл. 85, ал. 3 от Закона за марките и географските означения, обн. ДВ. бр. 98 от 13.12.2019 г.).

³⁰ Виж повече информация (Центърът, 2024).

Ил. 22. Лого на Музей
„Дом на хумора и
сатирата – Габрово“

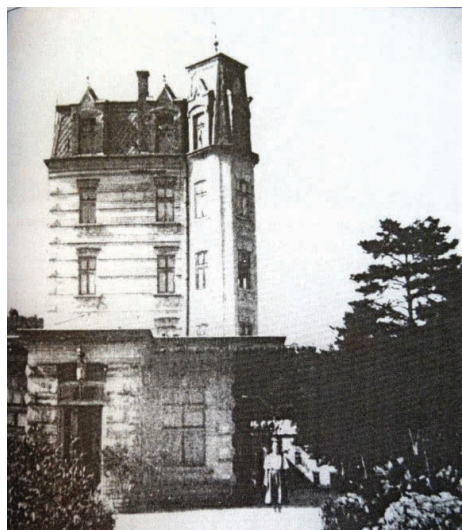

Ил. 23. Габрово – „Дон Кихот и Санчо Панса“, инсталация на Георги Чапкънов,
1987 (Сн. © Иван Кабаков)

са индустриите на Габрово и по-конкретно неговото индустриално наследство, което би могло да бъде открито, в очакване на припознаване и творческо използване, както в центъра на града, така и в неговата периферия. Иновативността и предприемчивостта на габровци, не само като част от бранда, са поставени под съмнение от състоянието на индустриалното наследство на територията на града, опазването на което засега се измерва със „заклинания“ да не се събарят комините на фабриките като символ на индустриите на Габрово (ил. 24-26), който в близкото минало е бил известен като „българския Манчестър“ (Проданова-Илиева, 2024, с. 229-264). Ако обаче предположим активност от страна на общинската власт в следствие, на която да се стигне до промени в актуалното състояние, постигнатото би могло да бъде използвано при ре-бранирането на Габрово като *град на индустрии, творчество и иновации, основани на традиции и предприемачество*.

Ил. 24. Индустриалното наследство на Габрово (Източник: ДА – Габрово)

Ил. 25. Индустиалното наследство на Габрово (Източник: ДА – Габрово)

Ил. 26. Индустиалното наследство на Габрово (Сн. © Иван Кабаков)

Казанлък се намира в подобна ситуация на Габрово с уточнението, че основните конкуриращи се брандове са траките и розата. Действително всеки от коментираните брандове на града имат своите основания и историческа дълбочина да бъде изведен на преден план, доколкото атрактивността и разпознаваемостта на Долината на тракийските царе³¹ е „подкрепена“ от културна ценност, която е световно културно наследство – Казанлъшката гробница³², включена в Списъка на световното културно и природно наследство на ЮНЕСКО през 1979 г., както и от Комплекс от тракийски гробници (Приложение към чл. 50, ал. 3 от ЗКН / № 33). Освен това Казанлъшката гробница се намира на територията на града в парка „Тюлбето“, което улеснява нейната достъпност и посещаемост.

От друга страна – „Долината на розите“ е безспорен фаворит „като традиция“, която е на „повече от столетие“, според респондент от

³¹ „Долината на тракийските царе“ е името, което предлага археологът д-р Георги Китов (1943-2008) за наименоване на най-голямата (засега) концентрация на монументални гробници под могили на територията на Република България. Според изследователя, тя се намира в границите на Одриското царство и включва приблизително 1300 могили, от които досега са проучени около 300 могили.

³² Информация за Казанлъшката гробница и виртуарна разходка на сайтовете на Исторически музей „Искра“ – Казанлък и на Националния исторически музей: <https://kazanlakmuseum.com/?cid=14>; https://muzei-kazanlak.org/index.php?option=com_content&view=article&id=63&Itemid=87&lang=bg; <https://historymuseum.org/kazanlushka-grobница/>.

общинската власт. Коментираният бранд разполага с „празник на розата“, който се провежда всяка година „в началото на месец май до първата неделя на месец юли“. Фестивалът обаче предлага и допълнителна атрактивност. „Мои приятели идват не да гледат шествието, което е зрелищно“, споделя същия респондент, а преди всичко „да участват в розобер“ и „да опитат гюлова ракия“. Нещо повече – розата като бранд е подкрепена с пърформанс в Музея на розата от дизайнерката Мариела Гемишева, която е родена в Казанлък, както и с парфюм „Guns and roses“ във формата на автомат „Калашников“ в опит да бъдат свързан коментирания бранд с най-мощната индустрия на града, която също допринася за неговата разпознаваемост. Същественото в конкретния случай е, че розата като бранд се „радва“ на доверието както на местната общност, така и на посетителите на града, което не остава незабелязано от общинската власт, като от изключително значение за градското развитие, според нейните респонденти, е „да привлечеш госта и да го задържиш за по-дълго време. Не просто да прелети. Ако пък сподели с приятели, че е видял нещо интересно и дойдат гости, които не търсят роза точно, ами са привлечени от нещо друго, което предлагаме – още по-добре. Идеята по която работим последните години е тази – да направим така, че привлечени от основните ни характеристики, да направим пълноценно пребиваването и да обхванем различни интереси“. С оглед на споделеното от респондентите на изследването, Казанлък би могъл да бъде брандиран като град на розата и тракийското наследство (ил. 27).

Ил. 27. Казанлък – Тракийско наследство (Сн. © Милена Крачанова)

По-малко разпознаваеми и привлекателни, спрямо коментираните досега брандове, са лютиерството и творчеството на известни артисти и писатели, родени в Казанлък или региона, каквито са Иван Милев, Иван Пенков, Дечко Узунов, Чудомир, Петко Стайнов или Любомир Кабакчиев.³³ Това са алтернативни брандове, които община Казанлък „подпомага“, но не толкова, колкото траките и розата. Сравнителният анализ показва, че алтернативните брандове на Казанлък са по-слабо атрактивни и конкурентни и спрямо представените алтернативни брандове на Габрово. Независимо от направените констатации, Казанлък е пример за град с многообразие от конкуриращи се брандове при който се наблюдава отчетливо предимство на основните брандове – траките и розата, спрямо неговите алтернативни брандове.

„Трителицана Русе“ – Европейският град, представен от безспорните фаворити – Доходното здание и ул. „Александровска“, Възрожденският град или „градът на баба Тонка“, както също е известен, преди всичко с Пантеона на възрожденците, построен през 1978 г. и „третото лице на Русе“ – „римското наследство“ и по-конкретно Сексагинта Приста – „пристанището на шейсетте кораба“ са използвани по различен начин при брандирането на града спрямо представените досега стратегии за постигане на разпознаваемост. Макар и да изпитват известни колебания, повечето от респондентите на изследването от Русе посочват Доходното здание³⁴ (ил. 28) и Паметника на Свободата³⁵ (ил. 29), построен през

³³ Така например през 2017 г. в град Казанлък е проведен 9-тия Международен конкурс за лютиерство, който осем поредни години се прави в Кремона, Италия. По аналогичен начин с изложба в Рим, посветена на Иван Милев, община Казанлък се опитва да популяризира творчеството на артиста, който е роден в града. Това обаче са инициативи, които са с несъпоставими периодичност и финансиране спрямо реализираните проекти и организирани събития, които са свързани с траките и розата.

³⁴ Доходното здание е културна ценност с национално значение, която е построена по проект на виенския архитект Петер Паул Бранк през периода 1898 – 1902 г. и се намира в централната градска част на Русе. Неговото наименование е свързано с предназначението на сградата – да носи доходи с които да се финансират училищата в града. Доходното здание е културен и търговски център в който през различни периоди се помещават Драматичен театър „Сава Огнянов“ (от 1907 г.), Регионална библиотека „Любен Каравелов“ (от 1928 до 1954 г.), читалище „Зора“ (от 1955 до 1990 г.) и Художествената галерия (до 1979 г.). В голямата зала (с 720 места) и камерната зала (с 260 места) на реновираната сграда се организират и осъществяват концертите на Международния фестивал „Мартенски музикални дни“. Макар и през различни периоди, в сградата са се помещавали и различни търговски организации като например бирария „Амброзия“ и ресторант „Приста“

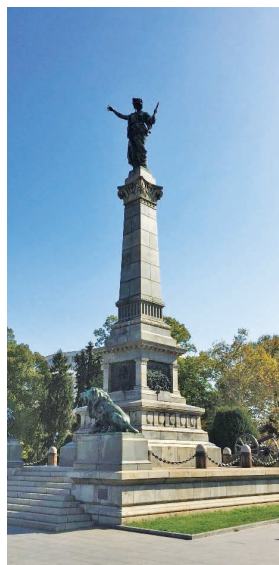
³⁵ Паметникът на Свободата е изработен от Георги Киселинчев в началото на ХХ

1909 г., като символите на града, а предпочитания образ, с който се (само) идентифицират русенци е на „първият европейски град в България“, наричан „Малката Виена“ поради концентрацията на много сгради, преобладаващо построени в стил „неокласицизъм“ и „сецесион“, основно по ул. „Александровска“ в следствие на вече коментирания търговски и културен обмен по река Дунав. Това прави града емблематичен пример за консистентност на вид културно наследство (архитектурното наследство) и исторически период (Новото време) в централната градска част. Подобна наличност позволява да бъде изведено на преден план като „водещ бранд“ едно от „трите лица на Русе“ – „първият европейски град в България“, който има претенцията и амбицията да се брандира и като „градът на първите неща“. С това обаче не приключва амбицията на русенци, които се опитват да достигнат заветна цифра 100 първи неща, макар че в книгата „Русе. За първи път в България“ достигат до „75 етюда от миналото“ на града (Ненов, 2023, с. 7). Освен това е налице и „болезнена“ (само)идентификация при обръщането на авторския екип „към читателите“, което е мотивирано от слогана „Всичко, което е извън Русе е провинция...“ (Стоянов, и др., 2023, с. 9). Дори добронамереността и разбирането на „външния поглед“ към изразената претенция за изключителност обаче не могат да минимализират щетите от „твърдото“ брандиране – „всичко или нищо“, както и дефицита на диалогичност и кооперативност, характерни за демократичните общества. Това отнема част от потенциала за брандиране, който има разноликия град, какъвто в конкретния случай е град Русе.

Нека обаче да припомним, че такава претенция за изключителност имат и габровци, които претендират, че в техния град е открита първата модерна фабрика за текстил, както и първото българско светско училище, но и ако това не „помогне“ в търсенето на изключителност би могло да се претендира, че Габрово е „най-дългия град в България“. Проблемът е, че претенцията за изключителност, изразена с превъзходната степен „най“, както и тази за „първи“, изключва всички останали, третиращи като „провинция“, които с основание и понякога много добре аргументирано отхвърлят като некоректни такива претенции или най-малкото ги отминават с усмивка на разбиране.

в. по проект на италианския скулптор Арнолдо Дзоки. Това е един от символите на града, който присъства в герба на град Русе.

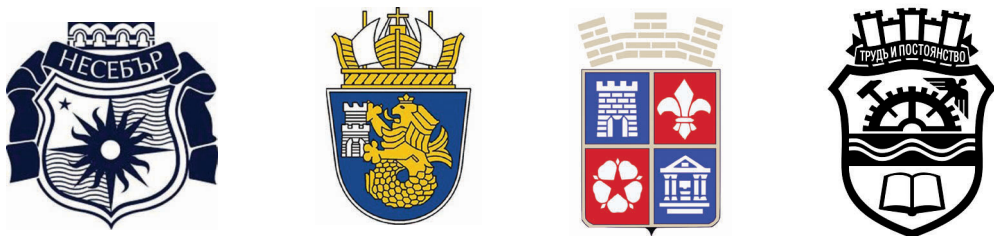

Ил. 28. Русе – Доходното здание (Сн. © Иван Кабаков)

Ил. 29. Русе – Паметник на Свободата (Сн. © Иван Кабаков)

Ако русенци имат известни колебания при определянето на „водещия бранд“ на града, респондентите от Кюстендил са в много по-голяма степен категорични, че това за тях е Античния и средновековен град Пауталия-Велбъжд (Приложение към чл. 50, ал. 3 от ЗКН / №17), известен също така и като крепостта „Хисарлъка“, намираща се в природен парк и местност със същото име, които са любимо място за реализация на различни инициативи, както и за почивка и отдых на кюстендилци. „Особено се гордеем с крепостта „Хисарлъка“. Опитваме се да я развиваме като някаква историческа забележителност“, споделя респондент на изследването, когато обаче се мисли и като част от Римските терми и природното наследство, които правят Кюстендил – „изворен град“ и „града с 40 минерални извора“³⁶. Римските терми, Античността и плодородието са признатите „теми“ в герба на Кюстендил, които са онагледени от минералните извори, Античния и средновековен град Пауталия-Велбъжд, както и от неговата „поместеност“ в парка „Хисарлъка“ като природно наследство и място за почивка и отдых.

³⁶ Повече информация в: Георгиева, 2020.

Ил. 30. Герб и слоган на част от изследваните градове – Несебър, Бургас, Кюстендил и Габрово

Основният извод, който би могъл да се направи е, че многообразието от конкуриращи се брандове на градовете е предизвикателство за общинските власти, които не винаги се ориентират в това „богатство“, за да го използват при брендирането на града (ил. 30). Това поставя въпроса за професионалната подготовка на специалисти в областта на брендирането, особено когато коментираме разнородни градове с многообразие от конкуриращи се брандове, които биха могли да бъдат използвани от общинските власти при постигането на разпознаваемост и привлекателност, както и на градско развитие (ил. 31).

Ил. 31. Брендиране и естетизация на градската среда (Сн. © Иван Кабаков)

Отличителни характеристики на разнородния град:

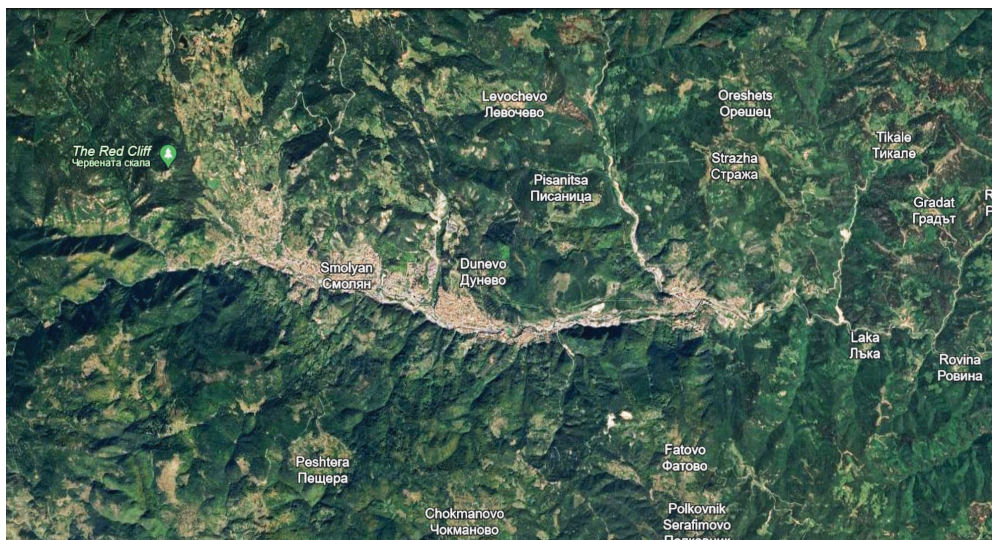
- градове с многообразие от конкуриращи се брандове;
- „битка“ за разпознаваемост, постигана с претенцията за изклю-

чителност и привлекателност (атрактивност) на културното наследство на града;

- бранд, който генерира доверие, основано на значението, което имат определени културни ценности, както за местната общност, така и за посетителите и туристите.

КОНСТРУИРАНИЯТ ГРАД

Конструираният град е град на вменените административни функции. В голяма степен той е резултат от външно вмешателство и опит за съвместимост на несъвместимото. Моделът на интегриране на културното наследство в градската среда на такива градове е следствие от желанието на конкретни институции, отнесено към определени фактори, да о(б)жив(е)ят пространството и да го превърнат в концентриращо смисли. В рамките на изследването като пример за конструиран град е разгледан Смолян, който е създаден през 1960 г. чрез сливането на Смолян, Езерово, Райково и Устово. Сливването се основава на вече съществуващи и исторически възникнали населени места, каквито са Смолян, който е бил стар административен и стопански център, Езерово се е намирало в близост до Смолянските езера, а Райково и Устово са били известни като занаятчийски и търговски центрове.

Ил. 32. Смолян (Източник: Google Earth)

В конкретния пример на конструиран град – Смолян (ил. 32), се намират препратки към „славното възрожденско минало“ (Архитектурен комплекс „Чешитска махала“, Долно Райково или Пангаловата къща), което задава ценностна ориентация на общността. В същото време изкуственото в смисъла на административно конструираното „зачеване“ на града оставя белезите на различни видове антагонистични дихотомии, каквито са противопоставянето Нов център (емблема и гордост на времето на 80-те години на ХХ в.) – Стар Център (носител на друг тип естетика); квартал срещу квартал (Смолян – Райково, Райково – Устово, Смолян – Устово). Отсъствието на кохерентност се отразява и на трудностите при определяне на разпознаваемостта и брендирането на града. Поради посочените причини при търсенето на отличителните и същевременно свързващи ценности на града много често се използват регионални категории и топоними. Иначе казано използва се регионално подпомагане на градското конституиране, идентичност и развитие. Топонимът „Родоп“ (планина) се натовазва с очакването за обща и свързваща ценност, която трябва да породя „родопскостта“ (родопското) като „дух на мястото“ (*genius loci*) и източник на специфична „атмосфера“ на конструирания град, подпомогнати от наименоуването на институциите на обединяващи фигури и авторитети за Смолян. Така например драматичния театър в Смолян става Родопски драматичен театър „Николай Хайтов“, а историческия музей – Регионален исторически музей „Стою Шишков“ – Смолян.³⁷ В този смисъл „родопскост“ би могла да се конструира, но какво точно се съдържа в понятието е въпрос с различни отговори. По същият начин може да бъде конструирана и „тракийскост“ (в смисъла на наследство на древна Тракия и родно място на Орфей, за което свидетелства паметник, намиращ се на видно място в градската среда), както и да се използва специфичния родопски диалект за разпознаване и оразличаване на града. Изборът остава на общинската власт и местната общност.

Отличителни характеристики на конструирания град:

- градове, възникнали с административен акт като административно-териториални единици;
- споделяне на обща ценностна система и нагласа на населението

³⁷ Повече информация на следните адреси: <https://www.rdt.bg/> и <https://www.smolyan.bg/bg/menu/subcontent/609>.

към заобикалящия свят;

- осигуряване на пътна и транспортна свързаност;
- регионално подпомагане на градското конституиране, идентичност и развитие.

ПРИБЩАВАЩИЯТ ГРАД

В рамките на реализираните дейности по проекта изследователският екип попадна на изключително критични и същевременно точни оценки на потенциала на културното наследство за градско развитие. Малко обаче са общините, чиито представители имат реалистични представи за конкурентното предимство на културното наследство, което се намира на тяхната територия. Община Бургас е изключение в това отношение, не само с реалистичната си преценка, но и с визията си как да използва своето културно наследство. „Макар, че Бургас не се възприема като равностоен на градове с богато историческо културно наследство, каквито са Велико Търново, Пловдив и София, споделя респондент на изследването, той си има своите акценти“, които при спазване на „принципа на късото меню“ – три неща, но качествени“ би могъл да превърне Бургас в град на бъдещето.³⁸ „Трите неща“ в областта на културното наследство на които разчита общинската власт при преобразяването на града са Римските бани на Акве калиде, Рибарското селище „Ченгене скеле“ като музей на открито, който „реабилитира“ изхвърлените на 10 км. извън града рибари през 70-те години с три музейни експозиции и кандидатура на рибарството за нематериално културно наследство, както и на фестивалите като културни събития, които се реализират в откритите пространства на града и интегрират спорт, култура и наследство.

„Обръщането на града към морето“ е тенденцията, която трябва да промени факта, че „Черноморието предимно е заселено от преселници, които носят страх в сърцето си“ и поради тази причина „години наред Бургас е бил обърнат с гръб към морето“ като на практика не използва

---

³⁸ Изключително показателна е аргументацията на кмета на Бургас защо обича родния си град, споделена на организирана местна инициатива. „Обичам Бургас, защото има повече бъдеще, отколкото минало!“ (Махмуд, 2015).

това „богатство“.³⁹ „Обръщането на града“ обаче не е само към морето, но и към заобикалящата го периферия, където се намират две от „трите (качествени) неща“ в областта на културното наследство, чието приобщаване е стъпка към търсената репрезентация на града, мислена като „мъдра спасителна реакция“, която не изисква да се конкурираш с всички останали градове, много от които са „исторически по-атрактивни и по-богати“, а използване на силните страни на Бургас като конкурентни предимства. Те са свързани с кръстопътното местоположение на града и неговата пътна и транспортна свързаност, която го прави притегателен център и „привлекателно място за живот и бизнес“ на различни хора и социални групи,⁴⁰ постигани като част от визията за развитие на града (*План за интегрирано развитие на Община Бургас 2021-2027*). Нещо повече, приобщаването например на Рибарското селище „Ченгене скеле“ се осъществява както по суша, така и по море – „Бургас е единствената община с флотилия“ (ил. 33-35). Посочените предимства на Бургас го отличават като *приобщаващ град*, не само по отношение на интегрирането на културното наследство на неговата територия, но и с оглед на включването в градското развитие и икономика на различни хора и социални групи, които използват неговото местоположение, пътна и транспортна свързаност за постигането лично развитие и икономически просперитет.

---

³⁹ Приобщаването на преселници от вътрешността на страната, които „носят страх в сърцето си“ и за които морето си остава преди всичко опасност, има своята „цена“ и изисква време, за да се промени нагласата на коментираната група към морето, така че то да започне да се мисли като конкурентно предимство на града. Едва сега, споделя респондент на изследването, „хората, които обичат Бургас“ започват да оценяват „обръщането на града към морето. Години наред Бургас е бил обърнат с гръб към морето“ и не използва това „богатство“.

⁴⁰ Свидетелство за непрекъснатата миграция от и към Бургас е констатацията на емблематична фигура за града – Петко Благоев-Пандира, с която е „съпроводена“ неговата скулптура в публичното пространство – „В Бургас бургазлии останахме само аз и гларусите“.

Ил. 33. Бургас – Акве калиде (Сн. © Милена Крачанова)

Ил. 34. Бургас – Ченгене скеле (Сн. © Иван Кабаков)

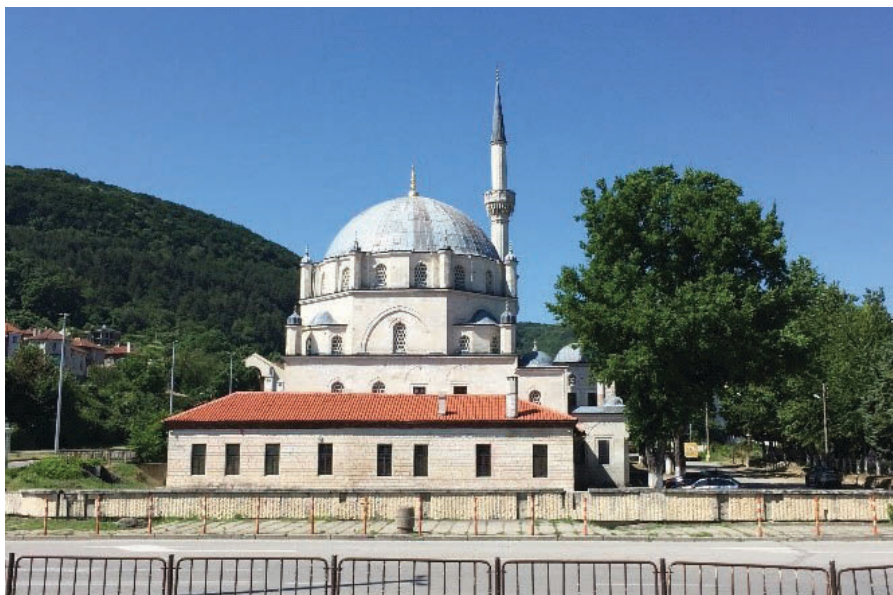

Ил. 35. Бургас – Ченгене скеле (Сн. © Иван Кабаков)

Шумен е друг пример за приобщаващ град, който легитимира съществуването си със слогана, включен в неговия химн – „От тука започва България“. Град Шумен е родно място на значими исторически личности като Добри Войников и Панайот Волов или се свързва с композитори като Панчо Владигеров, чието детство е преминало в града. Освен впечатляващо културно наследство от почти всички исторически периоди и религии⁴¹ (като например най-голямата джамия „Шериф Халил паша“ в България, която е построена през 1744 г. и е известна също като Томбул джамия заради тumbестата форма на своя купол, ил. 36), Шумен винаги е разполагал с (поне) военен гарнизон, чиято наличност е следствие на кръстопътното местоположение на града. Община Шумен обаче се идентифицира с Мадарския конник, който от 1979 г. е част от Списъка на световното културно и природно наследство на ЮНЕСКО, както и с 2 от 4-те стари столици на България (с включването и на Охрид) и по-конкретно с ранносредновековните градове Плиска и

⁴¹ В това отношение община Шумен прави опити да се брандира и като град на религиозната толерантност, макар че засега тази тенденция е по-слабо изявена спрямо претенцията „От тука започва България“, която стои в основата на приобщаването на Мадарския конник, Плиска и Велики Преслав.

Преслав (Приложение към чл. 50, ал. 3 от ЗКН / № 3 и 4), за да легитимира претенцията си в слогана от нейния химн – „От тука започва България“. Проблемът обаче е, че всички посочени „родоначалници“ на България са извън градската среда, макар и в близост до Шумен, който ги осигурява административно и логистично, както и с пътна и транспортна свързаност, освен че ги „чества“ с културни събития и паметници като най-известния от тях е „Създатели на българската държава“⁴², за да изгради себе си като пример за приобщаващ град.

Ил. 36. Шумен – Томбул джамия (Сн. © Иван Кабаков)

Третият пример е Русе, който е „обречен“ да използва приобщаваща стратегия за интегриране на културно наследство, доколкото в близост до него и на територията на областта се намират 2 изключителни културни ценности – Средновековен град – Червен (Приложение към чл. 50, ал. 3 от ЗКН / № 8) и Ивановските скални църкви (Приложение към чл. 50,

⁴² Паметникът „Създатели на българската държава“ се намира на 1 км от град Шумен и е разположен на територията на природен парк „Шуменско плато“. Построен е през 1981 г. от колектив от проектантите и изпълнители с ръководител е проф. Крум Дамянов по случай 1300-годишнината на българската държава, което го прави известен и като „1300 години България“. Повече информация на следните адреси: http://poseti.guide-bulgaria.com/a/54/monument_founders_of_the_bulgarian_state.htm и <https://shortly.bg/cmZeG>.

ал. 3 от ЗКН / № 8), които от 1979 г. са част от Списъка на световното културно и природно наследство на ЮНЕСКО. Консистентността на архитектурното наследство на Русе, мислена като плътност от сгради от периода на Новото време, построени в рамките на 30-40 години в следствие на засилен търговски и културен обмен преди всичко по река Дунав и намиращи се преобладаващо на ул. „Александровска“, подкрепени от Пантеона на възрожденците и Сексагинта Приста – „пристанището на шейсетте кораба“, не са препятствие да бъдат приобщени и вече коментираните обекти: Средновековен град – Червен и Ивановските скални църкви в представянето на многообразието от наследства на територията на област Русе. Това се постига чрез предлагането на пакетна услуга, свързана с предоставяне на преференции при посещаване на обекти на територията на областта, които са поставени в общ „пакет“ с осигурена пътна и транспортна свързаност.

Отличителни характеристики на приобщаващия град:

- исторически възникнали градове;
- градове на (кръсто)път;
- пътна и транспортна свързаност;
- притегателен център и „привлекателно място за живот и бизнес“;
- приобщаване на различни наследства на територията на общината и областта.

ГРАДОВЕ С НАСЛЕДСТВО БЕЗ ОБЩНОСТ

„Общността с наследство се състои от хора, които ценят специфични аспекти на културното наследство и които те желаят, в рамките на предприетите обществени действия, устойчиво да съхранят и да предадат на бъдещите поколения“ (чл. 2b от Рамковата конвенция на Съвета на Европа за значението на културното наследство за обществото).

Какво би станало обаче, ако „хората, които ценят специфични аспекти на културното наследство“ не съществуват, но материалните носители на паметта са останали в градската среда, при отсъствието на общност, която да ги припознае за културно наследство? Това са

„*градове с наследство без общност*“, които изследователския екип идентифицира при работата на терен в рамките на проекта „CultUrEn (Culture Urban Environment) – Културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда“. Преобладаващо литературата по проблема се занимава с „общността с наследство“, приемайки за даденост едновременното наличие както на общност, така и на културно наследство. Коментираната категория обаче не винаги е „проектирана“ в градската среда. Проблемът е, че много често, каквито са разгледаните случаи, общността е емигрирала от града или не припознава останалите носители на културна памет от предходни поколения за културно наследство. Припознаването обаче е бавен процес, който предполага културна осъзнатост и приемане като наследство на достигналите до нас носители на културна памет.

Същевременно трябва да се посочи, че има и общности, които активно търсят да припознаят и дори „изобретяват“ традиции и нови наследства, които са извън обхвата на изследването, но са идентифицирани като налични чрез категорията „*градове с общности без наследство*“. Това е проблематична категория, поради обстоятелството, че дори да не е налично за външния наблюдател припознаване от общността на определени културни ценности за наследство или когато се „изобретява“ традиция, която засега не отговаря на характеристиките за културно наследство, миналото винаги е оставило достатъчно „следи“, които отговарят на изискванията за наследство и могат да бъдат припознати при проактивно поведение на местната общност. Така например калоферската дантела, която се изработва от края на XIX в. и има собствена ценност, празници⁴³ и развитие, въпреки „родовата“ си връзка с брюкселската дантела, като че ли не е припозната от местната общност, която предпочита да се репрезентира и разпознава с мъжкото хоро на Йордановден в ледените води на Тунджа, както и с вярването в неговото очистително и оздравяващо действие. Подобно на повечето веселия, това също се „радва“ на присъствие, участие и атрактивност,

---

⁴³ Празниците на калоферската дантела са традиционно присъстващи в културния календар на град Калофер, но вниманието на гостите и посетителите на града е привлечено преди всичко от мъжкото хоро на Йордановден в ледените води на Тунджа, което до голяма степен се възприема, не само от местната общност и местната власт, като емблематично за град Калофер. Повече информация на следните адреси: <https://kalofer.bg/>; <https://chitalishta.com/?act=content&rec=817> и <https://shortly.bg/u3lNk>.

но засега не би могла да се потвърди неговата историческа дълбочина, за да бъде признато за нематериално културно наследство от най-висока категория, постигана с активното участие на местната общност.

Освен коментираният случай, трябва да се имат предвид и случаите на изгубено наследство при които отсъства както наследство, така и общност, която да го припознава, но има данни и информация за неговото съществуване в миналото по които би могло да бъде дигитално възстановено въпреки физическото му отсъствие като материален носител в градската среда. Такъв пример в рамките на проекта е дигиталната възстановка на Писателското кафене (къщата на Тодор Балабанов на бул. „Руски“ № 5 и ул. „Георги С. Раковски“, кв. 494, пл. № 4) като емблематична сграда в която се е събирал културния и литературния елит на България от периода на 20-те и 30-те години на миналия век, чието най-разпознаваемо свидетелство на времето е работата на Александър Добринов, както и многото архивни снимки на сградата от създаването ѝ до нейното разрушаване през 1977 г.

Ако обаче отново насочим изследователския интерес към „градовете с наследство без общност“ като източник на модел, който е притеснителен по отношение на опазването и интегрирането на културното наследство в градска среда, ще трябва да посочим, че освен за местната общност, коментиранията категория е относима „както за различни професионални общности на съответния вид наследство, така и за различни видове наследство, някои от които са изгубили вече своята общност, но не са припознати за наследство от нова общност“ (Кабаков, 2017, с. 148). Наличността на „общностите с наследство“ (чл. 2b от Рамковата конвенция на Съвета на Европа за значението на културното наследство за обществото) е предпоставка да бъдат третираны като заинтересовани страни (stakeholders), както и да участват в процесите на опазване, социализация, използване и управление на културното наследство.

В рамките на проекта изследователският екип попадна на случаи, които са притеснителни, доколкото (например) отсъствието на (еврейска) общност в град Видин е сериозно препятствие да се опази и реставрира, по общо мнение, изключително красивата Синагога. Оказва се, че в този случай дори финансирането на реконструкцията на сградата,

която е културна ценност от национално значение, изисква участието на общината като бенефициент на публични средства, поради отсъствието на еврейска общност в град Видин. Общината е, разбира се, заинтересована страна, но не би могла да замени „общността с наследство“, въпреки условието на дарителя – Организацията на евреите в България „Шалом“, сградата да се използва като „Културен център Жул Паскин“, който съхранява чрез наименованието си паметта за емблематичен артист на модерното изкуство от еврейски произход, роден в град Видин. Когато обаче реставрацията и адаптацията на сградата е факт⁴⁴, започват да се появяват питання от различни заинтересовани страни относно използването на Синагогата, включително и като дестинация, която е част от туристическите маршрути по река Дунав. Макар и бавно и преди всичко от преминаващи посетители и туристи, реконструираната Синагога в град Видин, известна в миналото като „Белия лебед на Дунав“, започва да формира общност, която е привлечена не само от красивата фасада, но и от функциите ѝ на музей с пространство за експозиции и многофункционална зала за културни събития (ил. 37).

Ил. 37. Видин – Синагогата „Белият лебед на Дунав“ (Сн. © Иван Кабаков)

⁴⁴ Сградата на Синагогата, създадена през 1894 г. и дарена през 2017 г. от Организацията на евреите в България „Шалом“ на община Видин, е реконструирана в рамките на проект BG16RFOP001-6.002-0001 „Реставрация и адаптация на Синагога – Видин в туристически обект „Културен център „Жул Паскин“. Проектът се реализира с финансовата подкрепа на Оперативна програма „Региони в растеж“ 2014-2020 г., съфинансирана от Европейския съюз чрез Европейския фонд за регионално развитие.

В хипотезата на „наследство без общност“ обаче се намира не само град Видин, но и много други градове с наследства, които обаче местната общност не ги припознава в достатъчна степен като културна ценност. Изненадващо в тази ситуация попадна и местната общност на Несебър, която се оказва съставена преобладаващо от „преселници“ от вътрешността на страната, привлечени от перспективите за постигането на икономически просперитет на територията на общината за който обаче „Старинен Несебър“ е препятствие, поради ограниченията, налагани с оглед на неговото опазване. Иначе казано – „обособеният град“ Несебър се превръща в „особеният град“, когато се мисли през представите и разбиранията на местната общност, която до голяма степен не възприема „Старинен Несебър“ като световно културно наследство.

Отличителни характеристики и класификация на градовете с наследство и/или общност:

- градове с общности с наследство (чл. 2б от Рамковата конвенция на Съвета на Европа за значението на културното наследство за обществото);
- градове с общности без наследство / изобретяване на традиция / наследство (Мъжкото хоро в Калофер vs калоферската дантела);
- градове с наследство без общност;
- градове с изгубено наследство / дигиталната възстановка на Писателското кафене в София като пример за интегриране на изгубено културно наследство.

В заключение трябва да се посочи, че представените модели на интеграция на културното наследство в градска среда имат смисъл и значение, ако бъдат припознати като съотнесими към наследството на съответния град преди всичко от неговата местната общност и впоследствие реализирани от общинската власт, която би могла да използва различни способности и стратегии за развитие на града като отчита особеностите на културното наследство на територията на общината и областта и управлява протичащите процеси, свързани с неговото опазване, социализация и използване. Моделите на интеграция на културното наследство на града, както и на общината и областта, в градска среда, са следствие от изследователско усилие, провокирано

от реалностите, наблюдавани на терен. Наблюдаваното и превърнато впоследствие в модел на интеграция не е непременно резултат от съзнателни действия на местната общност или общинската власт в описаната посока, но със сигурност предлага информация за размисъл относно това как да присъства културното наследство в градска среда, така че да интегрира не само градското наследство, но и наследството на общината и областта. Професионалните общности на археолозите, историците, архитектите, консерваторите и реставраторите, аниматорите и специалистите в областта на правото, икономиката, маркетинга на културата и туризма биха могли да подпомагат с експертни становища и позиции коментиранияте процеси, когато в тях участват и останалите заинтересовани страни – местните „общности с наследство“, органите на държавна и общинска власт, културните организации, както и стопански и нестопански организации, които имат обществено оправдани (легитимни) интереси, свързани с опазването, социализацията и използването на културното наследство на града, общината и областта.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Ангелов, В.** (2016). *Сецесионът в България*. София: Книгоиздателска къща Труд. ISBN 978-954-398-425-1.
- Георгиева, Е.** (2022). *Сецесионът в творчеството на Иван Милев и Густав Климт. Сравнителен анализ: Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“*. София: НХА. Достъп и на: https://www.nha.bg/uploads/ckeditor/1Avtoreferat_-_Elena_Georgieva.pdf.
- Гилова, Р.** (2016). Художникът Иван Пенков (1897-1957) и сецесиона. *Минало*, год. 23, бр. 2, с. 64-83. ISSN 1310-3415. Достъп и на: <https://s.shopeee.com/AQfC>.
- Закон** за културното наследство [онлайн]: В сила от 10.04.2009 г., Обн. ДВ, бр. 19 от 13.03.2009 г., ... изм. ДВ, бр. 84 от 6 Октомври 2023 г. [Прегледан на 24.07.2023 г.]. Достъп: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135623662>.
- Закон** за марките и географските означения [онлайн]: Обн. ДВ, бр. 98 от 13 декември 2019 г., изм. и доп. ДВ, бр. 92 от 27 октомври

- 2020г. [Прегледан на 14.04.2024 г.]. Достъп: <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2137198305>.
- Закон за устройство на територията** [онлайн]: В сила от 31.03.2001 г., Обн. ДВ, бр. 1 от 02.01.2001 г., ... доп. ДВ, бр. 86 от 13 октомври 2023 г. [Прегледан на 24.07.2023 г.]. Достъп: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135163904>.
- Иванова, Г.** (2020). Кюстендил – градът с 40 минерални извора, познати още от времето на римските императори, изцелили и Марк Улпии Траян. *Струма* [онлайн], 17.07.2020 17:21. [Прегледан на 11.04.2024 г.]. Достъп: <https://cuts.top/ExPI>.
- Иванчев, И.** (1957). *Несебър и неговите къщи*. София: Наука и изкуство.
- Истаткова, А.** (2024). Брандиране на градовете, основано на културно наследство: (не)реализиран потенциал за устойчиво развитие. В: *Културната памет на града*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 74-119.
- Кабаков, И.** (2014). Тематични културни маршрути. *Известия на Историческия музей – Шумен*, Кн. 16. Културно наследство и културен туризъм: Музейни перспективи. Сборник с доклади от Международна научна конференция, посветена на 110-годишнината на Регионалния исторически музей – Шумен, 25-27 юни 2014 г., с. 687-701.
- Кабаков, И.** (2017). *Интегрирано управление на културата*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- Калева, К.** (2017). Русе – първият европейски град в България – част 2 – улица „Александровска“. *Светоглед* [онлайн], публ. ноември 27, 2017. [Прегледан на 14.04.2024 г.]. Достъп: https://svetogled.com/ruse-pyrviat-evropeiski-grad-v-bulgaria_2/.
- Калева, К.** (2017). Русе – първият европейски град в България – част 1 – площад „Батенберг“ [онлайн]. *Светоглед* [онлайн], публ. ноември 20, 2017. [Прегледан на 14.04.2024 г.]. Достъп: <https://svetogled.com/ruse-pyrviat-evropeiski-grad-v-bulgaria/>.
- Колева-Звънчарова, М.** (2024). Царският дворец в София: как опазваме културното (си) наследство? В: *Културната памет на града*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 182-228.

- Махмуд, Е.** (2015). Димитър Николов: Обичам Бургас, защото има повече бъдеще, отколкото минало! *Флагман* [онлайн] 10 Октомври 2015 14:54 ч. [Прегледан на 11.04.2024 г.]. Достъп: <https://www.flagman.bg/article/88084>.
- Министерство на културата** (2000). *Протокол №5. от заседание на НСОПК, състояло се на 22.05.2000 г.* [утвърден от министъра на културата] [онлайн] [прегледан на 14.04.2024 г.]. Достъп: <https://cuts.top/CEFZ>.
- Най-старото** злато в света. В: *Visit Varna* [онлайн] [прегледан на 14.04.2024 г.]. Достъп: <https://visit.varna.bg/bg/nay-staroto-zlato-v-sveta.html>.
- Ненов, Н.** (2013). Русе – архитектура и история. В: *Русе – архитектура и история*. Русе: РИМ, с. 7-11.
- Ненов, Н.** (2023). В Русе – за първи път в България. В: Стоянов, Стойчо и др. *Русе. За първи път в България*. Русе: Авангард принт, с. 7. ISBN 978-954-337-472-4.
- Партньорства** за регионални иновации: 63 региона, седем града и четири държави членки бяха избрани за участие в пилотно действие (2022). *Европейски комитет на регионите* [онлайн], Press release 17.05.2022. [Прегледан на 11.04.2024 г.]. Достъп: <https://cor.europa.eu/bg/news/Pages/Partnerships-for-Regional-Innovation.aspx>.
- План** за интегрирано развитие на Община Бургас 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 24.07.2023 г.]. Достъп: <https://www.burgas.bg/bg/plan-za-integrirano-razvitiie-na-grad-burgas-v-perioda-2021-2027>
- План** за интегрирано развитие на Община Габрово 2021-2027 [онлайн] [прегледан на 11.04.2024 г.]. Достъп: <https://vizia.gabrovo.bg/piro/>.
- План** за интегрирано развитие на Община Пловдив (ПИРО) 2021 – 2027 г. [онлайн] [прегледан на 24.03.2024 г.]. Достъп: <https://www.plovdiv.bg/piro/piro-plan/>.
- Проданова-Илиева, М.** (2024). Наследството на иновацията. Какво остава от реализираните иновации в индустриите на град Габрово? В: *Културната памет на града*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 229-264.

- Стоянов, Й.,** и др. (2023). Към читателите. В: *Русе. За първи път в България*. Русе: Авангард принт, с. 9-10. ISBN 978-954-337-472-4.
- Съвет на Европа** (2005). *Рамкова конвенция на Съвета на Европа за значението на културното наследство за обществото* [онлайн]. Приета на 27 октомври 2005 г. [Прегледана на 21.03.2024 г.]. Достъп: <https://archaeology.zonebg.com/rksezkno.htm>.
- Тодоров, К., Лучева, Л.** (2024). „Малките пет къшета“ като групова ценност. Опазване на старите градски части на София. В: *Културната памет на града*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 148-181.
- Тодорова, И.** (2019). Българското архитектурно наследство. Дневник на политическите трансформации в България. *Живи наследства*, 1-2, с. 29-44. ISSN 2683-026. Достъпно и на: https://www.unesco-centerbg.org/wp-new/wp-content/uploads/2020/01/LH_WEB_Final_Compressed.pdf.
- Центърът** (2024). *Център Кристо и Жан-Клод* [онлайн], © 2024. [Прегледан на 11.04.2024 г.]. Достъп: <https://cjcenter.gabrovo.bg/bg/tsentarat/>.
- European Commission** (2023). Partnerships for Regional Innovation. In: *Smart Specialisation Platform* [online] [Viewed: 24.03.2023]. Available from: <https://s3platform.jrc.ec.europa.eu/prj>.
- [**Sixty-four**] 64 cities join the UNESCO Creative Cities Network. *UNESCO* [online], 31 October 2017 Last update 20 April 2023. [Viewed: 18.04.2024]. Available from: <https://en.unesco.org/news/64-cities-join-unesco-creative-cities-network>.
- Tietz, J.** (1999). *The Story of Architecture of the 20th century*. Cologne: Konemann.

REFERENCES

- Angelov, V.** (2016). *Setsesionat v Bulgaria*. Sofia: Knigoizdatelska kashta Trud [in Bulgarian]. ISBN 978-954-398-425-1.
- European Commission** (2023). Partnerships for Regional Innovation. In: *Smart Specialisation Platform* [online] [Viewed: 24.03.2023]. Available

from: <https://s3platform.jrc.ec.europa.eu/pri>.

- Georgieva, E.** (2022). *Setsesionat v tvorchestvoto na Ivan Milev i Gustav Klimt. Sravniteln analiz: Avtoreferat na disertatsia za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen „Doktor“*. Sofia: NHA. Dostap i na: https://www.nha.bg/uploads/ckeditor/1Avtoreferat_-_Elena_Georgieva.pdf [in Bulgarian].
- Gigova, R.** (2016). Hudozhnikat Ivan Penkov (1897-1957) i setsesiona. *Minalo*, god. 23, br. 2, s. 64-83. ISSN 1310-3415. Dostap i na: <https://s.shopeee.com/AQfC> [in Bulgarian].
- Istatkova, A.** (2024). Brandirane na gradovete, osnovano na kulturno nasledstvo: (ne)realiziran potentsial za ustoychivo razvitie. V: *Kulturnata pamet na grada*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 74-119. [in Bulgarian].
- Ivanchev, I.** (1957). *Nesebar i negovite kashti*. Sofia: Nauka i izkustvo [in Bulgarian].
- Ivanova, G.** (2020). Kyustendil – gradat s 40 mineralni izvora, poznati oshte ot vremeto na rimskite imperatori, iztselili i Mark Ulpii Trayan. *Struma* [onlayn], 17.07.2020 17:21. Pregledan na 11.04.2024 g.]. Dostap: <https://cuts.top/ExPI> [in Bulgarian].
- Kabakov, I.** (2014). *Tematichni kulturni marshruti. Izvestia na Istoricheskia muzey – Shumen, Kn. 16. Kulturno nasledstvo i kulturen turizam: Muzeyni perspektivi. Sbornik s dokladi ot Mezhdunarodna nauchna konferentsia, posvetena na 110-godishninata na Regionalnia istoricheski muzey – Shumen, 25-27 yuni 2014 g., s. 687-701* [in Bulgarian].
- Kabakov, I.** (2017). *Integrirano upravlenie na kulturata*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“ [in Bulgarian].
- Kaleva, K.** (2017). Ruse – parviyat evropeyski grad v Bulgaria – chast 1 – ploshtad „Batenberg“ [onlayn]. *Svetogled* [onlayn], publ. noemvri 20, 2017. [Pregledan na 14.04.2024 g.]. Dostap: <https://svetogled.com/ruse-pyrvyat-evropeyski-grad-v-bylgaria/> [in Bulgarian].
- Kaleva, K.** (2017). Ruse – parviyat evropeyski grad v Bulgaria – chast 2 – ulitsa „Aleksandrovska“. *Svetogled* [onlayn], publ. noemvri 27, 2017.

- [Pregledan na 14.04.2024 g.]. Dostap: https://svetogled.com/ruse-pyrviat-evropeiski-grad-v-bylgaria_2/ [in Bulgarian].
- Koleva-Zvancharova, M.** (2024). Tsarskiyat dvorets v Sofia: kak opazvame kulturnoto (si) nasledstvo? V: *Kulturnata pamet na grada*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 182-228 [in Bulgarian].
- Mahmud, E.** (2015). Dimitar Nikolov: Obicham Burgas, zashtoto ima poveche badeshte, otkolkoto minalo! *Flagman* [onlayn] 10 Oktomvri 2015 14:54 ch. Pregledan na 11.04.2024 g.]. Dostap: <https://www.flagman.bg/article/88084> [in Bulgarian].
- Ministerstvo na kulturata** (2000). *Protokol №5. ot zasedanie na NSOPK, sastoyalo se na 22.05.2000 g. [utvarden ot ministara na kulturata]* [onlayn] [pregledan na 14.04.2024 g.]. Dostap: <https://cuts.top/CEFZ> [in Bulgarian].
- Nay-staroto zlato v sveta.** V: *Visit Varna* [onlayn] [pregledan na 14.04.2024 g.]. Dostap: <https://visit.varna.bg/bg/nay-staroto-zlato-v-sveta.html> [in Bulgarian].
- Nenov, N.** (2013). Ruse – arhitektura i istoria. V: *Ruse – arhitektura i istoria*. Ruse: RIM, s. 7-11 [in Bulgarian].
- Nenov, N.** (2023). V Ruse – za parvi pat v Bulgaria. V: Stoyanov, Stoycho i dr. *Ruse. Za parvi pat v Bulgaria*. Ruse: Avangard print, s. 7 [in Bulgarian].
- Partnyorstva za regionalni inovatsii: 63 regiona, sedem grada i chetiri darzhavi chlenki byaha izbrani za uchastie v pilotno deystvie** (2022). Evropeyski komitet na regionite [onlayn], Press release 17.05.2022. [Pregledan na 11.04.2024 g.]. Dostap: <https://cor.europa.eu/bg/news/Pages/Partnerships-for-Regional-Innovation.aspx> [in Bulgarian].
- Plan za integrirano razvitie na Obshtina Burgas 2021 – 2027** [onlayn] [pregledan na 24.07.2023 g.]. Dostap: <https://www.burgas.bg/bg/plan-za-integrirano-razvitie-na-grad-burgas-v-perioda-2021-2027> [in Bulgarian].
- Plan za integrirano razvitie na Obshtina Gabrovo 2021 – 2027** [onlayn] [pregledan na 11.04.2024 g.]. Dostap: <https://vizia.gabrovo.bg/piro/> [in Bulgarian].

- Plan za integrirano razvitie na Obshtina Plovdiv (PIRO) 2021 – 2027 g.** [onlayn] [pregledan na 24.03.2024 g.]. Dostap: <https://www.plovdiv.bg/piro/piro-plan/> [in Bulgarian].
- Prodanova-Ilieva, M.** (2024). Nasledstvoto na inovatsiyata. Kakvo ostava ot realiziranite inovatsii v industriite na grad Gabrovo? V: *Kulturnata pamet na grada*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 229-264 [in Bulgarian].
- Savet na Evropa** (2005). *Ramkova konventsia na Saveta na Evropa za znachenieto na kulturnoto nasledstvo za obshtestvoto* [onlayn]. Prieta na 27 oktombri 2005 g. [Pregledana na 21.03.2024 g.]. Dostap: <https://archaeology.zonebg.com/rksezkno.htm> [in Bulgarian].
- [**Sixty-four**] 64 cities join the UNESCO Creative Cities Network. *UNESCO* [online], 31 October 2017 Last update 20 April 2023. [Viewed: 18.04.2024]. Available from: <https://en.unesco.org/news/64-cities-join-unesco-creative-cities-network>.
- Stoyanov, Y., i dr.** (2023). Kam chitatelite. V: Stoyanov, Y., i dr. *Ruse. Za parvi pat v Bulgaria*. Ruse: Avangard print, s. 9-10 [in Bulgarian].
- Tietz, J.** (1999). *The Story of Architecture of the 20th century*. Cologne: Konemann.
- Todorov, K., Lucheva, L.** (2024). „Malkite pet kyosheta“ kato grupova tsennost. Opazvane na starite gradski chasti na Sofia. V: *Kulturnata pamet na grada*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 148-181 [in Bulgarian].
- Todorova, I.** (2019). Balgarskoto arhitekturno nasledstvo. Dnevnik na politicheskite transformatsii v Bulgaria. *Zhivi nasledstva*, 1-2, s. 29-44. ISSN 2683-026. Dostapno i na: https://www.unesco-centerbg.org/wp-new/wp-content/uploads/2020/01/LH_WEB_Final_Compressed.pdf [in Bulgarian].
- Tsentarat** (2024). *Tsentar Kristo i Zhan-Klod* [onlayn], © 2024. [Pregledan na 11.04.2024 g.]. Dostap: <https://cjcenter.gabrovo.bg/bg/tsentarat/> [in Bulgarian].
- Zakon za kulturnoto nasledstvo** [onlayn]: V sila ot 10.04.2009 g., Obn. DV, br. 19 ot 13.03.2009 g., ... izm. DV, br. 84 ot 6 Oktombri 2023 g. [Pregledan na 24.07.2023 g.]. Dostap: <https://lex.bg/laws/>

ldoc/2135623662 [in Bulgarian].

Zakon za markite i geografските oznachenia [onlayn]: Obn. DV. br .98 ot 13 dekemvri 2019 g., izm. i dop. DV. br. 92 ot 27 oktomvri 2020g. [Pregledan na 14.04.2024 g.]. Dostap: <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2137198305> [in Bulgarian].

Zakon za ustroystvo na teritoriyata [onlayn]: V sila ot 31.03.2001 g., Obn. DV, br. 1 ot 02.01.2001 g., ..., dop. DV, br. 86 ot 13 oktomvri 2023 g. [Pregledan na 24.07.2023 g.]. Dostap: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135163904> [in Bulgarian].

Prof. Ivan Kabakov, DSc.

ORCID ID: 0000-0001-7241-5262

Department “History and Theory of Culture”

Faculty of Philosophy

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Bulgaria

E-mail: kabakov@phls.uni-sofia.bg

Иван Кабаков, Милена Крачанова, Ани Истаткова,
Радослава Кънева, Красимир Тодоров, Лора Лучева,
Милена Колева-Звънчарова, Мариана Проданова

КУЛТУРНАТА ПАМЕТ НА ГРАДА

Съставител Иван Кабаков

Българска

Първо издание

Превод Зорница Петрова

Визуални материали Милена Крачанова, Ани Истаткова,
Красимир Тодоров, Лора Лучева, Милена Колева-Звънчарова,

Иван Кабаков, Добрин Атанасов,

Владимир Алексеев

Художествено оформление Станислава Димитрова

Езикова и библиографска редакция Мария Аврамова

Формат

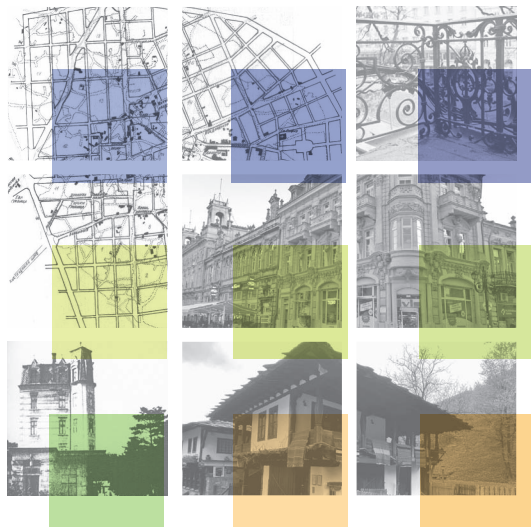
70/100/16

Печ. коли 20,5

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

unipress.bg

CultUrEn

*Cultural Heritage for Achieving
Sustainable Urban Environment*

Проектът „CultUrEn (Culture Urban Environment) – културното наследство като фактор за постигане на устойчива градска среда“, финансиран от ФНИ / МОН / КП-06-N45/6, е реакция на осъзнатата необходимост за пълноценно използване на потенциала на културното наследство за въздействие върху обществата и тяхното развитие, както и за превръщането на съвременния град в място за смислено човешко съществуване, което съвместява новите технологии с достигналите до нас памет и наследство. Иначе казано – умните градове придобиват добавена стойност по отношение на качеството на средата, когато се превърнат и в градове с памет, които опазват и интегрират културното наследство в градската инфраструктура.

The project CultUrEn (Culture Urban Environment) – Cultural Heritage as a Factor for Achieving a Sustainable Urban Environment, funded by BNSF – MES / KP-06-N45/6 is a reaction to the perceived need to fully exploit the potential of cultural heritage to influence societies and their development and to transform the modern city into a place for meaningful human existence that reconciles new technologies with the memory and heritage brought to us. In other words, smart cities gain added value in terms of environmental quality when transformed into cities carrying memory that preserve and integrate cultural heritage into the urban infrastructure.